

Ф.Г. Турченко

Історія України

Профілактика ризиків

10
КЛАС

Ф.Г. Турченко

Історія України

10 КЛАС

Профільний рівень

Підручник для загальноосвітніх
навчальних закладів

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
«Генеза»
2010

ВСТУП

§1. ЩО І ЯК ВИВЧАЮТЬ У 10 КЛАСІ В КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Хронологічні межі курсу

Перед вами підручник з історії України, з яким ви працюватимете в 10-му класі. Події, описані в ньому, відбувалися в 1900–1921 рр.

На початку цього періоду світ був розподілений між декількома великими державами, а Україна перебувала у складі двох сусідніх імперій – Російської і Австро-Угорської. Стабільність тогочасного світового порядку не викликала сумніву. Лише окремі мислителі й дуже сміливі політичні провідці припускали, що найближчим часом у світовій історії відбудуться події, у результаті яких на політичній карті з'являться десятки незалежних держав, а імперії зникнуть. Але сталося саме так. У ході Першої світової війни припинили існувати Російська й Австро-Угорська імперії. Це круто змінило долю українського народу. У 1917 р. почалася Українська революція, у ході якої українці вибороли незалежність, яку зі зброєю в руках відстоювали до 1921 р.

Що саме тоді відбувалося, розповідає підручник. Наведені в ньому факти надзвичайно цікаві та повчальні, тому варто їх запам'ятати. Проте вони не завжди дають відповідь на питання: чому протягом порівняно короткого часу історична доля українського народу, інших народів світу так суттєво змінилася? Щоб зрозуміти, чому так сталося, слід звернутися до теорії.

2. Теоретичні засади курсу

Слово *теорія* означає узагальнення досвіду, який відбиває закономірності розвитку природи і суспільства. *Історія – це наука, і, як будь-яка інша, вона не існує без теорії.* Для сучасного історика звернення до теорії – обов'язкова умова процесу пізнання. Адже вчені прагнуть не лише описати минуле, а й збагнути зв'язок різноманітних подій і процесів вітчизняної і світової історії, розкрити їх взаємообумовленість і внутрішню логіку, спробувати дати відповідь на вічне питання: *звідки і куди все йде?* Це неможливо без теорії.

З теоретичними засадами вітчизняної і світової історії XIX ст. ви вже ознайомилися в 9-му класі. Вам відомо, що сучасні історики розглядають це століття як період розпаду аграрно-ремісничого (традиційного) суспільства з його феодально-кріпосницькими порядками і становлення індустріаль-

ного суспільства, в основі якого були ринкова конкуренція, приватна власність і вільнонаймана праця. Двоєдиний процес розпаду традиційного і формування нового (*індустріального*) суспільства характеризується через призму теорії *модернізації*, тобто як перетворення всіх сторін життя суспільства – економіки, соціальної структури, культурно-освітньої, повсякденної сфер відповідно до *модерних* (нових) зразків. Ці перетворення розпочалися в Західній Європі ще в другій половині XVIII ст. і стали поширюватися просторами Європи, досягнувши в XIX ст. України. Модернізація здійснювалася різними шляхами – як еволюційними, реформаторськими, так і революційними.

У ході модернізації відбувалася ліквідація кріпацтва і руйнувалася феодально-становая система. На відміну від традиційного суспільства, в якому доля кожного, як правило, визначена ще від його народження (селянин усе життя залишався селянином, поміщик – поміщиком, священник своїх синів орієнтував на духовне служіння і т. д.), на етапі переходу до модерного (індустріального) суспільства люди мають більші можливості щодо вибору життєвого шляху, професійних занять, місця проживання тощо. Вони стають *мобільнішими*. Селянські діти не обов'язково повинні бути хліборобами, а поміщик-дворянин не має гарантій залишатися на все життя великим землевласником. Суспільство вступило в стан *соціальної мобілізації*.

Модернізаційні процеси охопили всі країни Європи – як *незалежні*, так і ті, що перебували в складі *інших держав*. А таких у XIX – на початку XX ст. була більшість. Модернізація в цих країнах мала багато особливостей і несподіваних наслідків. Одним із цих наслідків було пробудження національного життя: інтерес до минулого свого народу, його історії, звичаїв, усної народної творчості тощо; поява національної літератури, преси, школи; виникнення політичних партій, які порушують питання про відродження (або утворення) власної держави. Для узагальнюючої оцінки цих процесів використовується термін *національне відродження*. У ході нього етнос (народ), який населяє залежну країну, починає усвідомлювати себе як *націю*.

З курсу історії України для 9-го класу, який присвячений вивченню XIX ст., ви знаєте, що національне відродження пройшло послідовно три фази розвитку – академічну (наукову), культурницьку і політичну.

Розпочавши в 10-му класі вивчати історію України перших десятиліть XX ст., необхідно чітко усвідомити, що в цей час *модернізація* і пов'язане з нею *українське національне відродження* продовжувалися. З кінця XIX ст. Україна вступила в третю його фазу – *політичну*, яка характеризується появою партій, масовими народними рухами і, зрештою, Українською революцією. Разом з тим політичний етап національного відродження був важливим кроком на шляху формування *модерної української нації*.

3. Структура і зміст підручника

Зміст підручника викладений в *чотирьох темах*, кожна з яких присвячена певному хронологічному періоду чи окремій проблемі.

Перша тема присвячена історії України 1900–1913 рр.

Це роки прискореної *модернізації*, яка супроводжувалася продовженням *індустріалізації*, що розпочалася ще в XIX ст., *урбанізацією* – значним зростанням міст і міського населення; розвитком освіти, науки та технологій. Неодмінний супутник і важлива складова модернізації – *національне відродження* – увійшло наприкінці XIX – на початку XX ст. у

політичну (третю) фазу свого розвитку, коли постало питання про відновлення української держави.

У **Другій темі** розглядається становище України в роки Першої світової війни, що почалася 1914 р. Україна опинилася на вістрі геополітичних планів Російської імперії, з одного боку, і Німеччини, Австро-Угорщини та їх союзників – з іншого.

Світова війна виступила каталізатором революційного розв'язання суспільних суперечностей. Посилилися опозиційні рухи, у т. ч. національні.

У **Третій темі** йдеться про ключові події, пов'язані з Українською національною революцією 1917 – початку 1918 р., у ході якої відбувалося становлення суверенної Української держави.

Четверта тема присвячена аналізу боротьби за збереження української державності, складному й багатогранному державотворчому процесу в Україні, який тривав з початку 1918 до 1921 р.

Історичні події 1900–1921 рр. в Україні в підручнику розглядаються в загальноєвропейському і світовому контексті. Разом з тим, у кожній темі є питання про місцеві аспекти історичного процесу. Тут розкриваються особливості суспільно-політичного і духовного життя мешканців вашого регіону і порівнюються з аналогічними процесами на інших територіях України. Йдеться і про звичаї, традиції, побут, повсякденне життя, роль церкви, внесок діячів рідного краю в розвиток культури.

Зміст підручника відповідає навчальній програмі, затвердженій МОН України для профільних класів, але послідовність викладу матеріалу в деяких випадках змінена. Це пов'язано з авторською концепцією підручника, суть якої викладено в «Теоретичних засадах курсу».

4. Як працювати з підручником

Запрошуючи вас до вивчення історії України 1900–1921 рр., зауважимо, що підручник розрахований на *активне навчання*, а не на *механічне запам'ятовування* історичного матеріалу.

Звичайно, без фактів, історико-географічних об'єктів, імен і дат історії як науки не буває. *Історична компетентність* передбачає засвоєння найголовніших з них. Але зосереджувати свої зусилля лише на запам'ятовуванні – безперспективний шлях. Історія розвивається, до наукового обігу залучаються нові документи, які відкривають невідомі раніше грані історичного процесу. А це – нові події, люди, дати. Запам'ятати їх усі неможливо та й недоцільно. Важливіше навчитися оперувати історичною інформацією, яка накопичується, творчо *засвоювати* її, а це передбачає *не пасивне запам'ятовування, а активне навчання*, пошуково-дослідницьку роботу, високий рівень активності і самостійності.

Саме з цих принципів виходив автор підручника, прагнучи викласти історичний матеріал так, щоб він, *по-перше*, відповідав сучасним науковим досягненням, *по-друге*, був доступним для вашого розуміння, *по-третє*, навчив вас аналізувати прочитане, вміти самостійно здобувати нові знання, використовувати їх у нестандартній ситуації, щоб, *врешті*, підручник став порадиником не лише на уроці, але й поза школою.

Цей авторський задум обумовив структуру підручника.

Як зазначалося вище, весь матеріал курсу розподілено на чотири теми. Кожна із цих тем складається з кількох параграфів, а ті, у свою чергу, – з окремих пунктів.

Усі параграфи в межах кожної теми об'єднані єдиним задумом, тому, розпочавши її вивчати, варто замислитися, *як назва теми пов'язана зі змістом окремих параграфів, яка спільна ідея їх об'єднує*. На це вас зорієнтує рубрика «**Творче завдання до теми**», якою починається кожна з чотирьох тем підручника. Під цією рубрикою сформульовано запитання, на яке ви повинні дати ґрунтовну відповідь (усну або письмову, у формі реферату чи історичного есе) після завершення вивчення цієї теми. Для вирішення «Творчого завдання до теми», виявлення провідної ідеї вам необхідно досягнути весь матеріал теми.

Якщо ви відшукали відповідь, її треба підкріпити історичними фактами та прикладами. Згадайте, що вам було відомо до цього, і поміркуйте над тим, про що ви дізналися зараз. Спробуйте самостійно переказати те, що ви опанували. Вкрай важливо обговорити свої висновки зі своїми товаришами у класі.

У кожному параграфі міститься рубрика «**Згадайте**», в якій сформульовано кілька запитань, відповіді на які допоможуть вам пригадати важливі історичні факти, що вивчали раніше (інколи в попередньому навчальному році), і таким чином зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки вивченого вами з новим матеріалом.

Після рубрики «**Згадайте**» *кожен параграф* має «**Творче завдання**», яке сформульоване з урахуванням того конкретно-історичного матеріалу, що міститься в ньому, а також змісту «Творчого завдання до теми».

У ході ознайомлення з матеріалом параграфа під рубрикою «**Поміркуйте**» ви натрапите на проблемні запитання, які дозволять краще осмислити викладені історичні факти. Дуже важливо, щоб ви спробували, спираючись на наявні знання та розуміння історії, сформулювати власну відповідь. Не бійтеся помилитися, адже перевірити себе ви зможете за кілька хвилин, коли дочитаєте текст до кінця. Всі вчаться шляхом аналізу й подолання власних помилок.

Може статися, що однозначно відповісти на сформульоване в підручнику запитання неможливо. Хай вас це не бентежить – в історії багато подій та явищ, яким важко *дати однозначну оцінку*. Але будь-який висновок має базуватися на доказах, тобто в його основі повинні бути *факти, аргументи*. Слід пам'ятати, що недостатньо просто підшукати факти, що підтверджують вашу думку, треба обов'язково пересвідчитися, чи немає фактів, що спростовують її. Лише за таких умов ви зможете робити обґрунтовані, переконливі висновки.

В останньому фрагменті кожного параграфа під назвою «**Підсумки та узагальнення**» міститься короткий узагальнюючий виклад змісту всього параграфа. Прочитавши цей фрагмент, знайдіть його підтвердження у тексті параграфа і поміркуйте, як його зміст допомагає вирішенню творчих завдань до цього параграфа і до теми в цілому.

Прочитавши весь параграф і виконавши завдання, передбачені в його тексті, ви повинні закріпити і поглибити вивчене. Почати це рекомендується з ознайомлення із запитаннями під рубрикою «**Перевірте себе**», які ви знайдете після кожного параграфа. Вони складені так, щоб відповівши на них, ви змогли переконатися, що вільно орієнтуєтесь в темі та готові вирішити «**Творче завдання**» – дати усний чи письмовий виклад вашого бачення суті поданого в параграфі матеріалу.

Але не поспішайте робити остаточних висновків. Учені виявляють нові факти і на підставі сучасних теоретичних підходів формулюють висновки, які підтверджують чи спростовують усталені уявлення про минуле. В до-

датках до кожного параграфа є рубрика «Документи і матеріали», під якою публікуються фрагменти робіт відомих вітчизняних і зарубіжних вчених чи документальні свідчення, що конкретизують ваші уявлення про події і процеси, про які йдеться в параграфі. Ознайомлення з «Документами і матеріалами» інколи може внести істотні корективи в прочитане і позначитися на змісті вирішення вами «Творчого завдання».

Не залишайте поза увагою **ілюстрації, карти і картосхеми** – вони полегшать розуміння складних історичних процесів.

Для кращого засвоєння матеріалу обов'язково попрацюйте з хронологічною таблицею, яка винесена в кінець кожного розділу.

На хронології подій слід зупинитися окремо. Події, описані в підручнику, відбувалися в період, коли літочислення в Україні проводилося за *юліанським стилем* (до 1 лютого 1918 р.) і *григоріанським стилем* (з 1 лютого 1918 р.). Старий (юліанський) стиль відставав у XX ст. від нового на 13 днів. Коли 1918 р. календар переводили на новий (григоріанський) стиль, то *наступним днем після 31 січня стало 14 лютого*. Саме за юліанським стилем наводяться у підручнику події, що відбувалися до 1 лютого, і за григоріанським стилем – що відбувалися після 31 січня 1918 р. Деякі важливі події, що відбулися до 1 лютого 1918 р., мали особливий історичний резонанс і про які часто згадують сучасники, подаються за старим і новим стилем.

5. Додаткові джерела інформації

Може трапитися й так, що вичерпних відповідей на ваші запитання у підручнику ви не знайдете. У такому разі бажано звернутися до додаткових джерел інформації: до науково-популярної літератури, енциклопедій, хрестоматій та ресурсів мережі Інтернет. Для пошуку необхідної інформації у мережі Інтернет варто скористатися пошуковими системами Google, Яндекс, Мета та іншими. Зокрема, багато цікавого історичного матеріалу розміщено на сайтах:

- Історія України <http://www.uahistory.kiev.ua>
- Українська історична спілка <http://spilka.cjb.net>
- Історія України <http://history.franko.lviv.ua>
- Музейний простір України <http://prostir.museum>

Сподіваюся, що підручник стане вашим помічником в опануванні історії України 1900–1921 рр. Бажаю успіхів!

Перевірте себе

1. Використовуючи ваші знання з 9-го класу, розкрийте суть понять «аграрно-ремісничє суспільство», «індустріальне суспільство», «модернізація», «національне відродження», «націотворення».
2. Який зв'язок існує між модернізацією і національним відродженням?
3. Які етапи виокремлюються в українському національному відродженні?
4. На якому етапі перебувало національне відродження на початку XX ст. і які характерні риси цього етапу?
5. Чому важливо знати, що відбувалося в 1900–1921 рр. у вашому рідному краї?
6. У чому переваги активного навчання над механічним запам'ятовуванням матеріалу?
7. Яке співвідношення між фактичним матеріалом і теорією в історичній науці?
8. Яке співвідношення між юліанським і григоріанським стилями?
9. Відвідайте запропоновані в підручнику сайти мережі Інтернет і проаналізуйте їхні інформативні можливості.

Тема 1. УКРАЇНА В 1900–1913 рр.

Творче завдання до Темі:

Як відреагувала
в 1900–1913 рр.
Україна на
історичні виклики
епохи?

§ 2–3. УКРАЇНА ПЕРЕД ІСТОРИЧНИМИ ВИКЛИКАМИ ХХ ст.

Згадайте 1. Унаслідок яких історичних подій і коли Україна втратила державність? 2. До складу яких держав входили українські землі в ХІХ ст.?

Творче завдання Які головні завдання стояли перед Україною на початку ХХ ст.?

1. Світ на початку ХХ ст.

1900–1913 рр. відзначені прискоренням модернізаційних процесів у світі. Цьому, перш за все, сприяла індустріалізація – будівництво нових заводів, зростання видобутку вугілля й нафти, прокладання нових залізниць. На передових підприємствах запроваджувалися новітні технології, удосконалювалася організація виробництва, з'явився конвеєр, почалася ера автомобілів і авіації, швидко поширювалися телефон і радіо.

У наукових уявленнях людей про навколишній світ відбулася справжня революція. Була створена теорія відносності, розроблена планетарна модель атома, відкрите рентгенівське випромінювання.

Традиційна соціальна структура аграрно-ремісничого суспільства, яку визначали великі землевласники-поміщики і селяни, відходила в минуле. На передній план суспільного життя вийшли підприємці і робітники. Зростала чисельність інтелігенції. Посилилися міграційні процеси. Селяни, шукаючи кращої долі, залишали насиджені місця. Міста і фабрично-заводські селища швидко розросталися.

Наростала громадсько-політична активність населення, відбувалася його самоорганізація: створювалися громадські організації і політичні партії, профспілки, розгорталися страйкові рухи. Назрілі суспільні пи-

тання намагалися розв'язати як з допомогою реформ, так і шляхом революційного насильства. Загострювалися відносини між великими державами, що наближало світ до Першої світової війни.

Поміркуйте

Як вплинула модернізація на становище в колоніальних і залежних країнах?

Колоніальна система вступила в період кризи. Політично залежні народи, зазнавши модернізаційних трансформацій, шукали шляхи національного визволення. На земній кулі почалася ера *незалежних держав*. Щоб переконатися в цьому, досить порівняти політичну карту світу початку ХХ ст., розфарбовану в кілька кольорів, що фіксувало його розподіл між головними імперіями світу, і політичне багатозвіття, яке поступово опановувало континенти в наступні десятиліття.

На тлі цих грандіозних змін у світі розглянемо питання: в якому напрямку розвивалася на початку ХХ ст. Україна?

2. Населення, площа і адміністративно-політичний статус українських земель

На початку ХХ ст. Україну ще не можна було знайти на політичних картах. Український народ не мав власної держави і входив до складу двох сусідніх імперій – Російської і Австро-Угорської. Якби Україна існувала тоді як реальна держава, то це була б одна з найбільших європейських країн. За своєю площею Україна поступалася лише Росії, перевищуючи Німеччину, Велику Британію і Францію (без колоній). Щодо чисельності населення, то за цим показником її випереджали в Європі лише Росія, Німеччина і Велика Британія. Загальна площа суцільного масиву земель, заселених *переважно українцями (українських етнічних теренів)*, становила понад 739 тис. кв. км. Кількість населення на цих територіях у 1914 р. сягала 46,0 млн чол.: з них 32,6 млн становили українці, 13,4 млн – представники інших національних груп.

Географію розселення українців у межах Російської імперії напередодні Першої світової війни ілюструє карта «Українські землі на початку ХХ ст.» (див. с. 11). Більшість земель, населених *переважно українцями*, перебувала у складі Російської імперії. Це насамперед територія 9 губерній, які називають *українськими*: Волинської, Катеринославської, Київської,

Модерна Одеса. Початок XX ст.

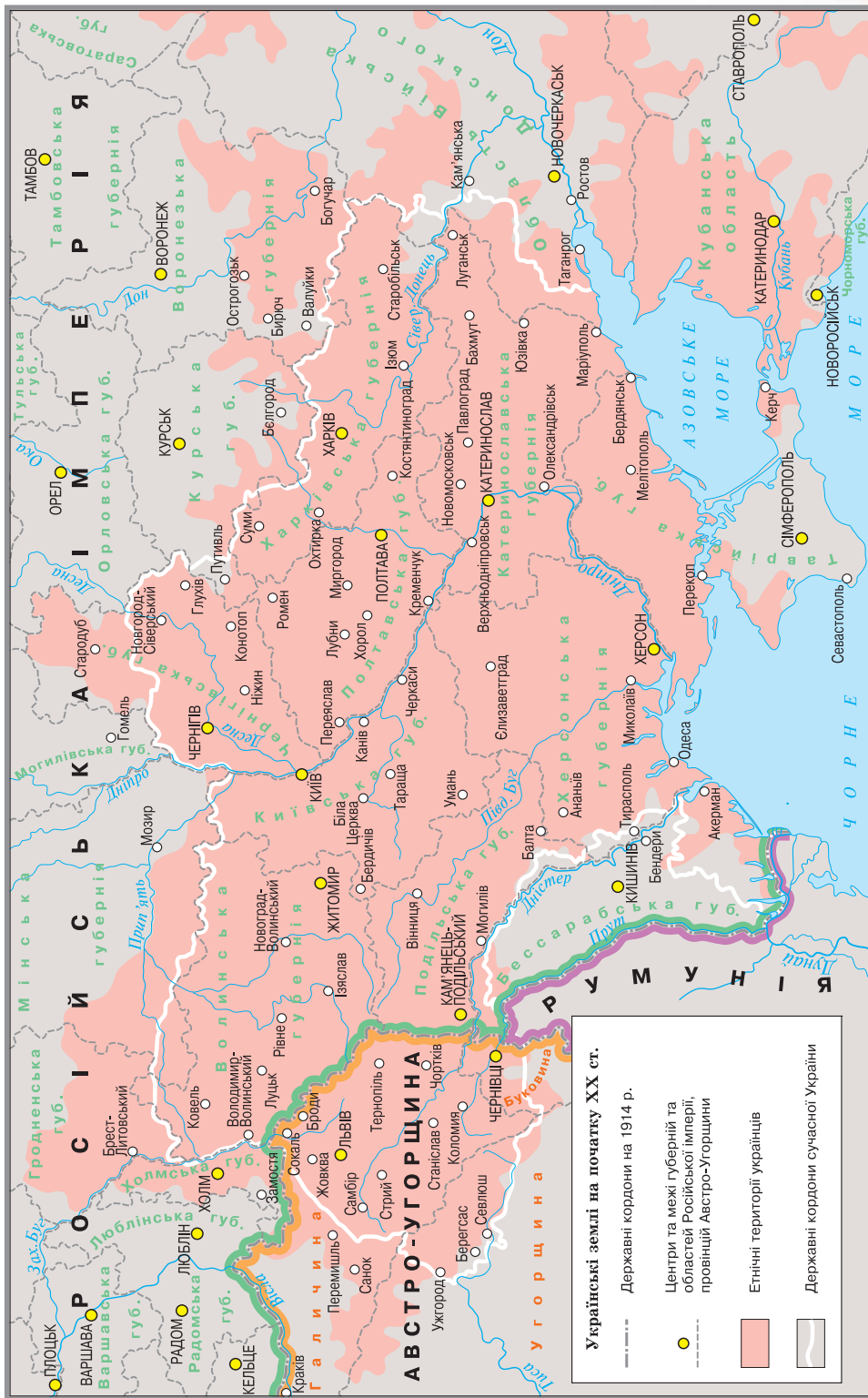
Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської і Чернігівської. Ця територія одержала умовну назву *Наддніпрянська Україна*, або *Наддніпрянщина*.

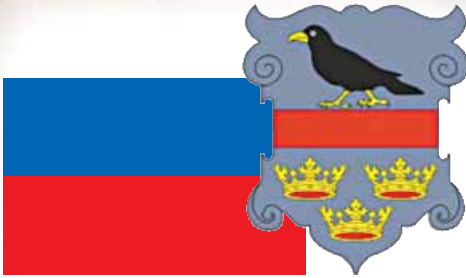
Наведена в підручнику карта свідчить також, що насправді український етнічний кордон на початку XX ст. виходив за межі 9 названих губерній і проходив відповідно по Чорноморській губернії, Кубані, Області Війська Донського, по Воронежській, Курській, Могилівській, Мінській, Гродненській, Сідлецькій, Люблінській губерніях і Бессарабії. Частина повітів цих адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії була компактно заселена українцями. Однак їх не приєднували до сусідніх губерній, населених переважно українцями.

Поміркуйте

Чому царський уряд не об'єднував населені переважно українцями землі в межах українських губерній?

Це суперечило політиці імперської еліти, яка вважала українців *гілкою російського народу*, що під впливом історичних обставин «ополячилася». Царський уряд вважав своєю метою ліквідувати сліди «ополячення», асимілювати українців. Це було частиною стратегічного задуму російських політиків щодо України, який в науці одержав назву «*російський імперський проект*». Не випадково в лексиконі російських чиновників термін «*Україна*» на початок XX ст. не вживався. В усіх офіційних документах для позначення Наддніпрянської України використовували терміни: «*Південно-Західна Росія*» (іноді – «*Малоросія*») і «*Новоросія*» (територія Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній). Українські губернії не становили єдиної адміністративної цілісності: кожна з них управлялася безпосередньо з Петербурга губернатором, якого призначав російський імператор.

Прапор та герб Королівства Галиції
і Лодомерії

Решта українських земель, які лежали на захід від річки Збруч, були під владою Австро-Угорщини. Ці землі відносилися до різних адміністративних одиниць. Зокрема, території сучасних Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей входили до складу коронного краю під назвою *Королівство Галиції і Лодомерії** (скорочено – *Галичина*) з центром у Львові. Там перебували провінційні органи управління – *на-*

місник, якого призначав австрійський імператор, та представницький орган – Галицький крайовий сейм. Умовно Галичина поділялася на Східну (переважно українську за складом населення) і Західну (переважно польську). Східна Галичина охоплювала понад дві третини території та населення коронного краю, а Західна – третину. Представники українського населення впродовж багатьох десятиліть домагалися адміністративного поділу Галичини на Східну та Західну.

Поміркуйте

З чим були пов'язані ці вимоги українців?

Це мало створити кращі умови для національно-культурного розвитку української більшості. Але польська еліта, яка економічно і політично домінувала в краї, не була в цьому зацікавлена. До українців вона ставилася як до відгалуження *польського етносу*.

Центральна вулиця. Чернівці. 1910 р.

* Лодомерія – історична Володимирська земля.

Північна Буковина, населена переважно українцями, разом з Південною, здебільшого румунською, входила до складу єдиної адміністративно-територіальної одиниці – Герцогства Буковина. Крайову владу Герцогства очолював *президент*. Діяв також представницький орган влади – малий сейм.

Закарпаття – найзахідніша історична українська територія – входило безпосередньо до складу Угорщини. Воно було розділене на 4 адміністративних одиниці – комітати (жупи), які не становили єдиної адміністративної цілісності й не мали ніякого самоуправління.

Загалом у Західній Україні на початку XX ст. мешкало понад 6,4 млн осіб, з них 4,8 млн, або 65 %, – українці.

Театральна площа. Ужгород.
Поч. XX ст.

3. Історичні завдання України і перспективи їх розв'язання

Якщо виходити із загальносвітових тенденцій *формування модерних націй і створення незалежних держав*, викликаних епохою модернізації, то **найголовнішим історичним завданням** України на початку XX ст. було відновлення свого державного статусу (становища).

Поміркуйте

Чи були передумови для подолання бездержавного статусу і створення української держави?

Передумови подолання бездержавного статусу України спиралися на життєві реалії. Попри всі перешкоди і складності Україна впевнено йшла шляхом індустріалізації, яка створювала необхідну матеріальну основу націотворення. Формувалася нова соціальна структура. Прагнучи знайти шляхи до самозбереження українців, національна інтелігенція сформулювала *українську ідею*, покликану об'єднати всіх українців, висунула власне бачення майбутнього свого народу – *«український проект»*. Формування *модерної української нації і відродження української державності* – дві найважливіші складові «українського проекту».

Таким чином, на початку XX ст. в Україні змагалися дві тенденції: з одного боку, *денаціоналізація*, асиміляція українців; з іншого – їх *перетворення в модерну націю*, що ставить завдання створення власної держави.

З першим історичним завданням України – перетворення її народу в модерну націю і створення власної держави – було тісно пов'язане **друге завдання** – *возз'єднання України, подолання її територіальної розчленованості*.

Поміркуйте

Чому для успішного націотворення і державотворення необхідно було подолати територіальну роз'єднаність України?

Територіальна цілісність – необхідна передумова успішного соціально-політичного і національно-культурного розвитку будь-якого народу. Відсутність територіальної цілісності заважала формуванню природних народногосподарських зв'язків між Наддніпрянщиною і Західною Україною, створювала перешкоди на шляху спілкування людей по обидва боки російсько-австрійського кордону, обміну культурним і виробничим досвідом. Історія знає випадки, коли на ґрунті одного етносу формувалися дві нації, наприклад серби і хорвати. Досягнення *єдності, соборності України* стало в ХХ ст. однією з найважливіших передумов формування *модерної української нації* і, у кінцевому підсумку, самозбереження українців.

Поміркуйте

Чи були на початку ХХ ст. підстави сподіватися на подолання територіальної роз'єднаності України?

Історія відкривала перспективу успішного подолання територіальної розчленованості України.

Це питання мало два аспекти: *внутрішньоукраїнський і зовнішньополітичний*. Українці повинні були, по-перше, *самі прагнути об'єднання*, а по-друге, об'єднанню всіх українських земель воєдино мала *сприяти міжнародна ситуація*.

Щодо прагнення до об'єднання, то воно в українстві ніколи не зникало. У ХІХ ст., на початку українського національного відродження, інтелігенція виробила ідею *соборності* – єдності українців усіх регіонів, незалежно від того, у складі якої держави й адміністративно-територіальної одиниці вони перебували. У ХХ ст. ідея соборності – невід'ємна складова *української ідеї* – вийшла з вузького кола українських інтелектуалів і почала набувати масового характеру і в підросійській, і в підавстрійській Україні.

Другий, *зовнішньополітичний* аспект возз'єднання українських земель був пов'язаний з відносинами між Російською і Австро-Угорською імперіями. Наближення війни між ними відкривало перспективу краху цих імперій і відродження на їх руїнах нових незалежних держав. Нові держави в модерну епоху виникали, як правило, в результаті воєн між багатонаціональними державами, наростання внутрішніх суперечностей всередині них, а також національних революцій.

Третім історичним завданням України на шляху націотворення і державотворення було *врегулювання міжнаціональних відносин*.

В Україні здавна жили й співпрацювали представники багатьох народів. У демократичному суспільстві, в якому забезпечені громадянські і національні права людей, багатонаціональний характер країни виховує у громадян почуття толерантності, сприяє обміну життєвим і виробничим досвідом, допомагає взаємному культурному збагаченню. Іншою була ситуація в імперських державах: і західноукраїнське, і східноукраїнське населення було об'єктом не лише соціального, а й *національного гніту*.

Історично склалося так, що за національним складом село було переважно українським, місто – багатонаціональним, здебільшого російським і єврейським, а на західноукраїнських землях – польським, єврейським, німецьким, румунським, угорським. У сільському господарстві працювало 90 % українців. Поза сільським господарством у Наддніпрянській Україні працював лише кожен десятий українець, у той час як поляків – майже половина, росіян – 82 %, євреїв – 97,5 %. Здебільшого в руках пред-

ставників буржуазії цих національностей перебували міська промисловість, торгівля, ремесло та фінанси. Українці в містах становили меншість – *близько третини населення*. Концентрувалися вони передусім на околицях. Між містом і селом існував мовний бар'єр. Село розмовляло українською мовою, місто – переважно російською, а на заході – польською, німецькою та угорською.

У Галичині зберігалось польське культурне, господарське і політичне домінування поляків, на Буковині – румунське і німецьке, у Закарпатті – угорське.

Існувала дилема: чи призведуть ці суперечності в умовах бурхливих модернізаційних змін ХХ ст. до гострих міжнаціональних конфліктів, чи різні етноси України знайдуть спільну мову і підтримають прагнення українців до самозбереження, вироблять разом з ними *спільне бачення майбутнього України*, погодяться *визнати Україну своєю спільною Батьківщиною*?

Поміркуйте

Чому питання про міжнаціональний мир в Україні мало для її майбутнього доленосне значення?

У широкому розумінні йшлося не лише про толерантне ставлення представників одного етносу до іншого. Життя підказувало етнічним українцям і представникам інших народів, які століттями жили поряд на території України, що заради спільного майбутнього необхідно йти шляхом взаємного *зближення*. Цьому сприяли традиції проживання на *спільній* території, *спільне* економічне життя, *спільне* історичне минуле. У перспективі все це зближення мало привести до формування в Україні *модерної нації* на поліетнічній (багатоетнічній) основі – *української політичної нації*. Ядром політичної нації, як правило, є етнос, який становить більшість.

Підсумки й узагальнення

Таким чином, на початку ХХ ст. перед населенням України стояло багато складних завдань. Найважливішим залишалося відновлення державної незалежності й територіальної цілісності, налагодження нормальних відносин між українцями і представниками інших етнічних спільнот України. Лише за умови вирішення цих історичних завдань відкривалися перспективи розв'язання всіх інших.

Але здобуття Україною незалежності було можливе лише за умови істотного послаблення чи повного краху імперій, між якими вона була розділена, – Російської і Австро-Угорської, а також за сприятливої для неї міжнародної ситуації.

Перевірте себе

1. Які висновки щодо географії розселення українців і адміністративного статусу українських земель можна зробити, аналізуючи карту «Українські землі на початку ХХ ст.»?
2. Охарактеризуйте найважливіші завдання, які стояли перед українським народом на початку ХХ ст.
3. Чому і як відсутність незалежності й територіальної цілісності гальмувала розвиток України?

4. Які передумови відродження власної державності і національної цілісності склалися в Україні на початку ХХ ст.?
5. Що заважало відновленню української державності? Яким було співвідношення цих чинників?
6. Охарактеризуйте поняття «українська ідея», «ідея соборності».
7. Який зміст вкладається в поняття «модерна політична нація»?

Документи

1. З праці Є. Наконечного «Украдене ім'я»

Після скасування «Малоросійського генерал-губернаторства» (1854) термін «Малоросія» став потроху занепадати. Для Правобережної України російські бюрократи вигадали нову назву «Юго-Западный край». Подібно до того, як замість Литви й Білорусії було введено назву «Северо-Западный край», замість Польщі – «Привіслянський край», так і замість України з'явилася назва «Юго-Западный край», вживана, правда, тільки для означення Правобережної України.

У 1897 р. Микола II велів не згадувати в офіційних документах про Царство Польське. Російські бюрократи віддавали перевагу таким найменуванням, як Привіслянський край, Тифліська і Кутаїська губернії – тобто лише назви географічні, жодних національних. Для Півдня України була вигадана назва «Новоросія»... Можна було писати про українську худобу, українську пшеницю, але вживати термін «український народ», «українська мова» заборонялося.

Офіційно дозволялося вживати образливий термін «малорос» у протизаг до бундючного «великороса». «Цензура забороняє українцям називати свій народ своїм іменем, а велить усюди уживати «русский», – а з великої протекції «южно-русский», або «малорусский» – так писав у статті «Не было, нет и быть не может!» ще в 1904 р. І. Кривецький.

Наконечний Є.П. Україдене ім'я:
Чому русини стали українцями. – Львів, 2001. – С. 5.

Зпитання і завдання

1. Чому російська бюрократія прагнула заборонити вживання національних назв своїх українських регіонів?
2. Як у наведеному документі розкривається суть «російського імперського проекту»?

§4. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Згадайте 1. Які характерні риси кріпосництва? 2. Якими особливостями відзначений розвиток сільського господарства в Україні після реформи 1861 р.?

Творче завдання Чи можна було модернізувати українське село, не ліквідувавши поміщицького землеволодіння?

1. Труднощі модернізації села

Типовим жителем України на початку ХХ ст. був селянин-українець. У сільському господарстві була зайнята більшість населення України – близько 90 %. Сільське населення виробляло більшу частину національного продукту України.

Але техніка землеробства залишалася відсталою, ручна праця переважала, продуктивність була низькою, доходи більшості селян – незначними. Надбання модернізації – нові знаряддя праці, технології, освіта, книжки і газети – дуже повільно проникали в село. Абсолютна більшість сільських жителів були неписьменними. На початку ХХ ст. селянське господарство все ще залишалося значною мірою *натуральним*.

Як і багато десятиліть тому...
Селянська сім'я обідає коло хати.
Київщина. 1906 р.

Згадайте Які характерні риси натурального господарства?

Це означало, що пересічний селянин рідко використовував промислову продукцію. У його будинку взимку ткали полотно, з якого шили одяг; він сам або на його замовлення сусід виготовляв необхідний дерев'яний реманент, у сільській кузні замовляв потрібні металеві товари. Селяни прагнули обходитися тим, що виробляли самі або виготовлялося в межах села. Будинки і господарські споруди часто будували без єдиного цвяха.

Модернізація села стримувалася перш за все великим поміщицьким землеволодінням. У підросійській Україні, наприклад, на початку ХХ ст. у руках 32,5 тис. дворян було 10,9 млн десятин землі – у середньому по 334 десятини на маєток. У підавстрійській Східній Галичині кілька тисяч заможних поміщиків володіли майже половиною загальної земельної площі.

Поміркуйте

Чому поміщицьке землеволодіння стримувало модернізацію сільського господарства?

Велике землеволодіння мало наслідком селянське малоземелля. Мільйони селян України перебували на межі розорення або перетворювалися в безземельних. Селянські сім'ї були великими (5–7 чол.), і наявної землі (в середньому 7 десятин) для створення ефективного фермерського господарства не вистачало.

Маючи значні земельні площі, пересічному поміщику не обов'язково було займатися копіткою справою ринкової перебудови своїх маєтків: впроваджувати нову сільськогосподарську техніку і здобутки агрономічної науки, вивчати ринкову кон'юнктуру, турбуватися про збут готової продукції, вести бухгалтерський облік і робити все те, чого вимагав ринок. Такий шлях обирало небагато поміщиків. Більшість з них господарювала традиційно: обробка панських ланів відбувалася примітивним селянським реманентом, за що селянин одержував від поміщика частину зібраного врожаю. Нерідко він відпрацьовував у пана грошову чи продуктову (як правило, зерном) позичку. За право випасати худобу на поміщицькому лузі, полювати в його лісі чи збирати там хмиз також доводилося відпрацьовувати.

Крім великого поміщицького землеволодіння, гальмом розвитку сільського господарства була також селянська община. У тих регіонах, де вона залишалася, відбувалися постійні перерозподіли земель: селянська сім'я одержувала землю в одному кінці села, а під час чергового перерозподілу – в

іншому. Часто наділи складалися з декількох земельних ділянок, розміщених на значній відстані одна від одної. Економічного інтересу вкладати гроші в покращення агротехніки не було: через декілька років ця земля могла опинитися в інших руках.

2. Аграрне перенаселення і його наслідки

Додатковим чинником, який стримував модернізацію сільського господарства, було аграрне перенаселення.

У Наддніпрянській Україні в 1860–1910 рр. сільське населення зросло на 86 %. За цей же час площа селянських земель збільшилася лише на 32 %. Склався величезний надлишок дешевої робочої сили, який налічував мільйони чоловік. Особливо багато «зайвих» робочих рук було на Правобережній Україні та в густонаселених губерніях Лівобережжя. Вони готові були працювати за найменшу винагороду.

Поміркуйте

Де могли знайти застосування «зайві» руки?

У пошуках джерел існування селяни мусили покидати рідні села. Основна їх маса вирушала на сільськогосподарські заробітки в Степову Україну, Бессарабію, на Дон, Кубань, Нижнє Поволжя. Восени, коли сезонні роботи закінчувалися і заробітчани поверталися додому, починали думати, як бути наступного року. Уряд не забороняв еміграцію українського селянства за Урал, до Сибіру, на Далекий Схід, і багато селян наважувалися на небезпечну подорож, сподіваючись знайти далеко від батьківщини кращу долю. У 1896–1906 рр., після спорудження Транссибірської магістралі, на Схід переселилося близько 600 тис. осіб.

Аграрне перенаселення викликало також міграцію західноукраїнських селян. У 1909 р. в США мешкало вже 470 тис. українців. Багато селян їхало в Канаду, Бразилію й Аргентину. Поширеною була сезонна міграція селян і робітників. На сезонні роботи вирушали до Бессарабії, Південної України, Німеччини, Бельгії, Франції.

3. Модернізаційні процеси в сільському господарстві

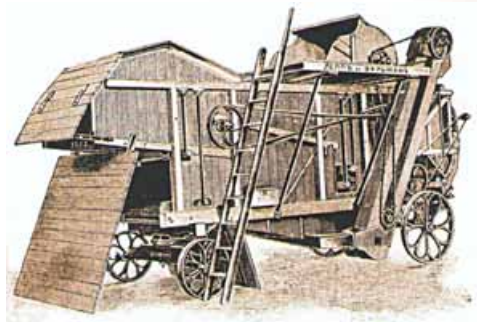
Однак модернізаційні процеси все ж поширювалися й на сільське господарство України. Частина хліборобів зуміла пристосуватися до нових ринкових умов і досить успішно вела своє господарство, розширюючи його, скуповуючи землі поміщиків, що розорялися. Вони становили заможну частину сільської громади. Їхні господарства фермерського типу процвітали. Найбільшою і найвпливовішою ця група селян була в Степовій Україні. Саме в цих господарствах застосовувалася праця вільнонайманих робітників, упроваджувалася нова сільськогосподарська техніка, новинки агрономії, мінеральні й органічні добрива, забезпечувалося поступове нарощування валових зборів і середньої врожайності сільськогосподарських культур.

Прикметою модернізації сільськогосподарського виробництва була спеціалізація окремих районів, що на початку ХХ ст. посилилася.

Поміркуйте

Чому на початку ХХ ст. спеціалізація окремих районів посилилася?

У Степовій Україні поміщики й заможні селяни намагалися щороку розширювати посіви зернових, а на Правобережжі (частково й на Лівобережжі) – технічних культур: цукрових буряків, картоплі, тютюну. Це дозволяло їм не лише покривати виробничі витрати, але й одержувати прибуток. Якщо поміщик-степовик займався виключно сільськогосподарським виробництвом, то правобережний, а нерідко й лівобережний поміщик був ще й промисловцем. У правобережних і лівобережних маєтках будувалося багато цукрових, спиртових заводів та інших підприємств. Окремим поміщикам вдалося модернізувати свої маєтки, перетворивши їх на високоінтенсивні господарства.

Парова молотарка заводу братів Класе-нів. Олександрівськ. Такі машини дедалі частіше використовували в сільському господарстві України. Початок ХХ ст.

Провідну роль у сільському господарстві України відігравало вирощування зернових, особливо озимої пшениці. На початку ХХ ст. на українських землях збирали більше 75 % загальноімперського врожаю цієї культури. Мільйони пудів зерна вивозили за кордон через морські порти на Чорному і Азовському морях. Україна й на початку ХХ ст. залишалася «житницею Європи». Експорту хліба сприяв розвиток Одеського та інших південно-українських портів.

4. Земства і кооперації

Модернізаційним процесам у селі сприяли земства. Земські установи на початку ХХ ст. існували в лівобережних і південних губерніях України. У 1911 р. земства були введені в трьох правобережних губерніях – Київській, Волинській і Подільській. Земства утримували мережу губернських і повітових агрономів, проводили постачання селянам елітного насіння, добрив, сільськогосподарських машин і реманенту, здійснювали науково-дослідну роботу, відкривали сільськогосподарські школи, організовували виставки, курси, лекторії, видавали популярні брошури, запроваджували страхування нерухомості, організовували ветеринарну службу, створювали опорні пункти племінної худоби, будували шляхи, греблі, організовували пошту там, де не працювала державна. Враховуючи, що більшість селян була українцями, земства прагнули звертатися до них рідною мовою. Інколи це їм вдавалося. Наприклад, за поданням Херсонського земства Міністерство землеробства дозволило, як виняток, надрукувати українською мовою брошуру агронома і відомого діяча українського визвольного руху Євгена Чикаленка «Розмови про сільське господарство». Загальний наклад брошури, яка була видана 1902 р. в Одесі, сягав близько півмільйона примірників. Вона швидко розійшлася в сільському середовищі і сприяла впровадженню передових агротехнічних прийомів.

Важливим чинником модернізації сільського господарства стала діяльність кооперативів.

Ярмарок біля Контрактового будинку на Подолі. Київ. 1902 р.

Поміркуйте

Чому кооперативи сприяли стабілізації і розвитку селянського господарства?

Поява кооперативного руху стала відповіддю на нагальні потреби розвитку селянського господарства. Недостатньо було щось виростити. Необхідно було ще й вигідно продати, щоб потім закупити сільськогосподарський реманент чи високоякісне елітне зерно для посіву, одяг, взуття, цвяхи, сірники і ще багато всього необхідного для життя в селі.

Селянський попит породжував і пропозицію. До сіл наїжджали цілі ватаги перекупників і торговців, які пропонували розв'язати селянські проблеми щодо придбання та збуту всього необхідного, готові були видати їм позику (кредит), допомогти покласти вільні гроші у банк.

Частково вихід із цього глухого кута знайшли у створенні сільськогосподарських спілок – кооперативів. Цей шлях селянам підказала молода українська інтелігенція – вихідці з села, які добре знали проблеми та запити селянства й щиро прагнули допомогти йому. На початку XX ст. сотні кооперативів діяли в Наддніпрянській і Західній Україні.

Кооперативний рух зміцнив господарське становище багатьох українських селян, стримав процес їх обезземелення й перетворення в найманих робітників. Фінансова допомога, яку надавали кооперативи, дозволила їм вистояти у боротьбі за землю.

Підсумки й узагальнення

Незважаючи на деякі успіхи сільського господарства, на початку XX ст. значна частина хліборобів жила за межею бідності. Однією з причин цього було велике поміщицьке землеволодіння. Життя вимагало його ліквідації. Але це не вирішило б аграрного питання. В умовах величезного перенаселення ліквідація поміщицьких господарств не забезпечила б усіх землею. Вихід полягав у застосуванні нових технологій, сільськогосподарських машин, агрономії і т.д., тобто в прискореній модернізації аграрного сектору, країни у цілому. Однак

для цього необхідно було змінити політичний лад Російської імперії, відсторонити від влади поміщиків. Це – завдання радикальних реформ чи революції.

Перевірте себе

1. Яке місце займало сільське господарство в економіці України на початку ХХ ст.?
2. Охарактеризуйте труднощі, що стояли на шляху розвитку сільського господарства України на початку ХХ ст.
3. Які причини і які наслідки мало аграрне перенаселення в Україні?
4. Який вплив справляло впровадження ринкових відносин на розвиток сільського господарства?
5. Яку роль відіграли земства в житті селян?
6. Проаналізуйте витоки кооперативного руху в Україні і протидію йому імперського центру.

Документи

Чому на рубежі ХІХ–ХХ ст. загострилася необхідність у кооперативних товариствах

...На рубежі ХІХ–ХХ ст. відбулося загострення всіх проблем селянського господарювання, пов'язаних з його існуванням в умовах розвинутих товарно-грошових відносин... Продуктовий [товарний. – Авт.] характер виробництва господарств українських хліборобів залишав їм... альтернативу: згодитися на поступове перетворення в батраків або ж шляхом максимального напруження своїх сил стати повноцінними товаровиробниками. Останнє було неможливе без впровадження досягнень агрономії, застосування новітньої сільськогосподарської техніки, забезпечення ефективного товарного постачання та збуту продукції селян-виробників. Сформована на той час інфраструктура економічного життя практично не давала можливості аграрному сектору еволюціонізувати в напрямку поширення міцних селянських господарств...

Альтернативою пануючій системі товарного збуту і постачання та кредитування була кооперація. Економічна ситуація на рубежі ХІХ–ХХ ст. мала об'єктивну основу для поширення усіх галузей селянської кооперації: лихварство мотивувало необхідність організації кооперативного кредиту, масове користування промтоварами – споживчих товариств, діяльність скупників-спекулянтів – налагодження кооперативного збуту, малоземелля – виникнення сільськогосподарських артілей. Тому поряд з іншими провідними тенденціями аграрного розвитку кооперативний рух на початку ХХ ст. став невід'ємною частиною селянського господарювання.

Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. – Черкаси, 2008. – С. 149–150.

Запитання і завдання

1. Розтлумачте зміст речення: «Сформована на той час інфраструктура економічного життя практично не давала можливості аграрному сектору еволюціонізувати в напрямку поширення міцних селянських господарств...».
2. На підставі документа і матеріалу параграфа розкажіть, як кооперативи сприяли модернізації сільського господарства.

§ 5. ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Згадайте 1. Що вам відомо про особливості промислового розвитку України в 60–90-х роках XIX ст.? 2. Які галузі господарства України розвивалися в другій половині XIX ст. успішно, а які – ні? Чому?

Творче завдання Наскільки галузева структура промисловості України відповідала потребам її модернізації?

1. Галузева структура промисловості

Загальний вигляд копалень у м. Юзівка (сучасне м. Донецьк). 1911 р.

В умовах модернізації провідну роль в економіці починає відігравати промислове виробництво. Саме в цьому полягає господарська суть переходу від аграрно-ремісної до індустріальної епохи.

Як правило, структура промислового виробництва країни визначалася природно-кліматичними умовами, зокрема наявністю природних покладів, а також попитом населення і держави на ту чи іншу продукцію. В Україні з її великими родовищами корисних копалин у Донбасі і Криворізькому басейні великого розвитку

набула кам'яновугільна і металургійна промисловість. Виходячи з інтересів збереження і посилення своєї військово-політичної могутності, Російська держава стимулювала розвиток саме цих галузей промисловості. Вони забезпечували імперію сучасним озброєнням і засобами для швидкої передислокації армії. Урал, який в умовах кріпацтва був основою воєнної могутності Російської імперії, занепадав, а вугільно-металургійна промисловість України, що будувалася на ринкових засадах, швидко розвивалася. У цих умовах Донбас став «всеросійською кочегаркою», а разом із Середнім Придніпров'ям – основною металургійною базою імперії. У 1900 р. Україна давала Російській імперії 68 % вугілля і 54 % заліза і сталі. Донбас, Харків і Катеринослав перетворилися в індустріальні центри загальноімперського значення. В Україні використовувалася лише невелика частина виробленого на її території металу і добутого вугілля.

Центральні та північні райони підросійської України мали сприятливі умови для вирощування цукрового буряку, тому саме ці регіони імперії стали центром цукроваріння. Три галузі – *кам'яновугільна, металургійна і цукрова* – були китами, на яких трималася промисловість України.

Інші важливі галузі промислового виробництва, зорієнтовані на задоволення повсякденних потреб населення, зокрема текстильна, взуттєва, а також машинобудівна, в Україні були представлені слабо. Продукція цих галузей ввозилася в Україну з Росії чи з-за кордону. Виняток становило виробництво сільськогосподарських машин і реманенту, яке розвивалося в південних губерніях України.

Нафтові свердловини (шиби) в районі Мражинці. Початок ХХ ст.

На західноукраїнських землях на рубежі ХІХ–ХХ ст. почався новий період в історії нафтовидобування. За видобутком нафти маленька Галичина поступалася лише Російській імперії і Сполученим Штатам Америки. Але переробка нафти відбувалася за межами Галичини. Там же вона й реалізовувалася.

Друге місце після нафтовидобувної промисловості в Західній Україні посідала деревообробна промисловість. Край був також одним з основних експортерів лісу на європейські ринки.

Поміркуйте

Чому склалося так, що основним споживачем промислової продукції великих фабрично-заводських підприємств України стало не її населення?

Наведені факти свідчать, що велика промисловість України була недостатньо пов'язана з повсякденними потребами мільйонів її жителів, зокрема найчисленнішого споживача – селянства. Коли виникала необхідність щось придбати для власних чи господарських потреб, пересічний селянин зазвичай купував вироби місцевого ремісника. Модерна машинна промисловість ще не «проросла» в товщу народного життя.

2. Економічна криза 1900–1903 рр.

Економічний розвиток у ринкових умовах відбувається циклічно. Промислове піднесення змінюється спадом, який через більш чи менш тривалу депресію (застій) переходить у нову фазу зростання.

Наприкінці ХІХ ст. почалася світова економічна криза. Наддніпрянська Україна, яка в 60–90-х роках ХІХ ст. переживала період прискореної індустріалізації, наприкінці 90-х років ХІХ ст. відчула перші ознаки економічного спаду. Найбільш виразних форм криза набула в **1900–1903 рр.** Вона охопила найрозвиненіші галузі промисловості України – металургійну і кам'яновугільну. Швидко знижувалися ціни на залізо, чавун, вугілля. Багато металургійних і гірничорудних підприємств припинило роботу. Криза охопила частково легку і харчову промисловість, у тому числі й цукрову, а в Західній Україні – нафтовидобувну.

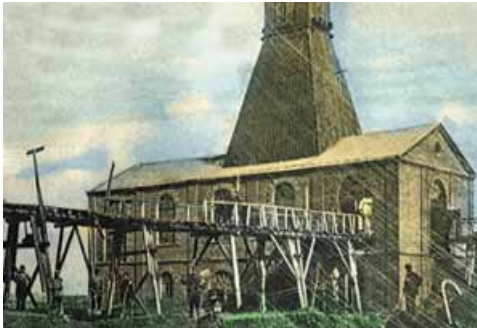
Криза 1900–1903 рр. в українських губерніях Наддніпрянщини, порівняно з російською і загальносвітовою, була глибшою і тривалішою. Це пояснюється особливостями індустріалізації України.

Металургійна і кам'яновугільна промисловість Наддніпрянщини дуже залежала від державних замовлень, зокрема на метал для залізничного будівництва, яке в цей час скоротилося. Попит на продукцію цукрової промисловості також знизився.

Деяке пожвавлення в промисловості почалося під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. Але воно не переросло в піднесення, бо зростання виробництва відбувалося лише в тих галузях промисловості, які безпосередньо задовольняли воєнні потреби. Господарство перебувало в стані депресії. Збідніння значної частини населення звузило внутрішній ринок. Складне економічне становище не заохочувало іноземних капіталістів до інвестицій.

3. Утворення монополістичних об'єднань

Світова криза супроводжувалася поглинанням слабших підприємств сильнішими, зменшенням чисельності дрібних фабрик і заводів та збільшенням великих. Це явище було характерним для всіх країн і одержало назву «концентрація виробництва».

Шахта «Капітальна» Катеринівського товариства. 1905 р.

Рафінадний завод. Тростянець Подільської губ. Початок XX ст.

Великі підприємства, як правило, не належали одній особі. Це були *акціонерні товариства*. У таких об'єднаннях капітал поділявся на паї (акції), і власники паїв (акціонери) відповідали за справи акціонерного товариства та отримували частку прибутку відповідно до свого паю. Акціонерні товариства прискорювали процес концентрації виробництва і підготували появу монополій (у перекладі – «один продаю»).

Монополії почали створюватися **наприкінці XIX – на початку XX ст.** великими промисловцями і банкірами з метою подолання господарських криз перевиробництва, що в умовах вільної конкуренції періодично повторювалися.

Найпоширенішою формою монополій у початковий період їх існування стали *синдикати* – угоди самостійних у виробничому відношенні власників підприємств про спільний продаж продукції через утворюваний ними об'єднаний орган збуту.

В Україні одним з перших ще наприкінці XIX ст. виник цукровий синдикат. У 1902 р. засновано найбільший у металургії синдикат «Продамет». Мета його – торгівля виробами заводів цього об'єднання.

У 1903 р. було засновано синдикати «Продаруд» (для продажу руди), «Продвагон» та ін. Дуже велику роль у розвитку монополістичного капіталу в промисловості України відіграв вугільний синдикат Донбасу «Продвугілля», на який припадало близько 75 % усього видобутку вугілля в Донбасі.

Поява монополій посилила вплив в економіці України іноземного капіталу. Керівні офіси основних монополістичних об'єднань, що діяли в Україні, розміщувалися поза її межами. Разом з тим іноземний капітал сприяв індустріальній модернізації України.

Підсумки й узагальнення

Порівняно з провідними країнами світу, народне господарство України на початку ХХ ст. перебувало на початковій стадії індустріальної модернізації. В промисловості була зайнята незначна частка населення. На становищі українського господарства початку ХХ ст. негативно позначилася світова економічна криза. Тут вона була *глибшою і тривалішою*.

Великі промисловці і банкіри, прагнучи подолати кризу, почали утворювати об'єднання підприємств (монополії). Найпоширенішою формою монополій у початковий період їхнього існування стали синдикати.

Поява монополій неоднозначно впливала на виробництво і соціальну ситуацію в суспільстві. З одного боку, монополії пом'якшували руйнівну дію промислових криз. З іншого – монополісти могли штучно підтримувати дефіцит тих чи інших товарів і домагатися високих цін на свою продукцію, що негативно позначалося на життєвому рівні населення.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте галузеву структуру промисловості України на початку ХХ ст.
2. Розкрийте особливості промислового розвитку Західної України.
3. Дайте оцінку особливостям економічної кризи 1900–1903 рр. в Україні.
4. Що таке акціонерне товариство? Яку роль відіграли акціонерні товариства у виникненні монополій?
5. Які монополістичні об'єднання називаються синдикатами?
6. Як поява монополій вплинула на економічну та соціально-політичну ситуацію в країні?

Документи

Структура промислового виробництва України 1912 р.

№ п/п	Галузь виробництва	Валова продукція (у %)
1	Гірнична, гірничозаводська, металургійна, видобування і обробка мінералів	45,9
2	Харчова промисловість	36,2
3	Обробка металів і виробництво машин	10,4
4	Обробка дерева	2,1
5	Хімічна промисловість	1,8
6	Текстильна промисловість	1,5
7	Інші галузі виробництва	2,1
	Разом	100,0

Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. – М., 1954. – С. 226.

Запитання і завдання

1. Які галузі і чому переважали в структурі промислового виробництва України?
2. Які життєво важливі галузі виробництва в Україні не були розвинуті й чому?
3. Якою, на ваш погляд, мала бути оптимальна структура промислового виробництва України? Чому вона не склалася?
4. Як позначилася на життєвому рівні населення України наведена в таблиці структура промислового виробництва?
5. Яке місце посідала економіка Наддніпрянщини в господарській системі Російської імперії?

§6. ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНОМУ СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Згадайте Коли сформувалася становна структура суспільства і на яких соціально-економічних і правових підставах вона існувала?

Творче завдання Як бездержавне становище України вплинуло на її соціальну структуру?

1. Нові соціальні верстви суспільства

Соціальна структура України на початку ХХ ст. характеризувалася переплетінням старого і нового: ще існували соціальні групи, які вийшли з аграрно-ремісничої епохи, – *поміщики, селяни і ремісники*, але вже набирали силу класи індустріального суспільства – *буржуазія і робітники*. В умовах модернізації збільшувався попит на людей, професійно зайнятих розумовою працею, – *інтелігенцію*.

Нові соціальні верстви суспільства – буржуазія, робітники та інтелігенція – формувалися з середовища поміщиків, селян та ремісників. Чинниками, які сприяли цьому, були: скасування кріпацтва; індустріалізація; урбанізація; поширення шкільництва, вищої освіти.

2. Формування робітничого класу

Велика модерна промисловість, яка будувалася за сприяння влади на кошти закордонних капіталістів, вимагала кваліфікованої робочої сили. Часто іноземні підприємці разом з машинами і новітнім обладнанням привозили з-за кордону інженерів, майстрів і навіть робітників. Їм створювали пристойні умови праці, виплачували високу зарплату. Так було в Наддніпрянщині, так було і в Західній Україні, де на нафтопромислах працювало багато іноземних робітників – поляків, австрійців, німців та ін. Але лише іноземцями обійтися було неможливо. Шукали місцевих, які б мали схильність до роботи в промисловості і необхідні професійні навички.

Резерви для цього в Україні були величезні. Після ліквідації кріпосного права в селах України склався значний надлишок робочої сили, який називають *аграрним перенаселенням*. Мільйони «зайвих» селян мусили залишати рідні села й шукати нові засоби для існування.

Здавалося, що українські селяни вцент заповнять міста і робітничі селища, шахти Донецького та Криворізького басейнів, металургійні заводи Півдня та інші галузі промисловості, почнуть нове, робітниче життя або шукати-

Точильник на вулиці Полтави. 1907 р.

муть своє місце в торгівлі чи підприємстві. Нездоланних перепон для цього не було. Перехід селянина в робітники чи міщани був відносно вільним.

Проте виявилось, що селяни неохоче йшли в міста, зокрема на шахти та новозбудовані промислові підприємства. Вони до останньої можливості трималися за землю.

Поміркуйте

Чому так сталося?

По-перше, в селянському середовищі з пересторогою ставилися до роботи поза сільським господарством. Традиційна мораль (*ментальність*) українського селянина не схвалювала відхід від землеробства й сільського життя.

По-друге, робота на заводах і шахтах була надзвичайно важкою і малопривабливою для селянина. Початковий етап модернізації взагалі пов'язувався з величезними труднощами, і місцеве селянство добре про них знало: часті випадки травм і каліцтва на виробництві, незвичні для селян побутові умови, антисанітарія (життя в бараках і землянках і т. п.), хвороби, пияцтво й випадки розпусти в робітничому середовищі. Шахтарі Катеринославської губернії хворіли в 2–3 рази частіше, ніж селяни, які жили поруч. Щоб залучити місцевих селян до роботи в промисловості, їм необхідно було платити більше, ніж прийшлим. Ось чому перебірливі капіталісти місцевих селян на заводи й шахти без нагальної потреби не запрошували.

У той же час на Південь і Схід України, де на заводах, фабриках і шахтах відчувалася потреба в робочих руках, масово переселялися селяни з Центральної Росії. Суворіший клімат і малородючі землі робили малопривабливими сільськогосподарські заняття в рідних селах. Як правило, ці селяни здавна – інколи в декількох поколіннях – у вільний від сільськогосподарських занять час займалися різними промислами, а то й ходили на заробітки в сусідні міста. Російські селяни були менше прив'язані до землі, ніж українські, й охочіше набували нового соціального статусу – робітничого. Вищим у російських губерніях був і рівень освіченості населення – дітей у Росії вчили рідною мовою, що давало можливість швидше оволодівати грамотою. Все це створювало сприятливі передумови для успішної адаптації переселенців з Росії не лише у фабрично-завод-

Ливарний цех заводу братів Класенів. Олександрівськ. 1912 р.

ському виробництві, але й у торгівлі, підприємництві, в освіті, медицині та інших сферах.

Масове переселення росіян мало для України суттєві наслідки довготривалої дії: закріплювався російськомовний характер міських поселень українських губерній і формувався соціальний і мовно-культурний розкол між містом і селом.

З часом, звичайно, українські селяни також стали призвичаюватися до роботи на фабриці, заводі чи шахті. З певним запізненням вони відгукувалися на модернізаційні виклики часу. Нemoжливість закріпитися на землі та злидні примушували їх погоджуватися на найгірші умови. В Галичині, писав І. Франко в повісті «Борислав сміється», «кожен день сотні людей плили-напливали до Борислава, як пчоли до улія. Роботи! Роботи! Якої-небудь роботи! Хоть би й найтяжчої! Хоч би й найдешевшої! Щоб тільки з голоду не загинути! – се був загальний оклик, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисячів висохлих, посинілих, виголоджених людей...».

На Наддніпрянщині найчастіше селяни йшли на цукрові заводи, які будувалися здебільшого в сільській місцевості. Виходець із роду хліборобів Андрій Волик, герой повісті М. Коцюбинського «Fata morgana», перейшовши на роботу на цукроварню, вже не мислить іншого життя, ніж за заводським гудком.

3. Особливості формування буржуазії

У країнах Заходу індустріальна модернізація супроводжувалася формуванням класу національної буржуазії, який поступово виростав у середовищі купецтва, міських ремісників, заможного селянства і перетворювався в нову еліту, що поступово перебирала керівництво суспільством у свої руки. Особливості індустріалізації України призвели до того, що підприємницьке середовище було переважно неукраїнським. Великі заводи і шахти належали головним чином іноземному капіталу, переважно акціонованому.

Крім іноземців (французів, бельгійців, німців, австрійців, поляків, чехів тощо), у складі буржуазії України було багато вихідців з Росії. Готовою сприйняти модернізаційні виклики виявилася і єврейська етнічна громада

України. Її представники зайняли сильні позиції в торгівлі, сфері обслуговування, інших галузях підприємництва України.

Поміркуйте

В яких галузях промисловості концентрувалася українська буржуазія?

Українці в складі буржуазії були представлені порівняно слабо. Деякі історики вважають, що серед українців не було власної буржуазії, – це не відповідає істині. Українців на початку XX ст. можна зустріти серед великих підприємців-цукро заводчиків (Симиренки, Терещенки, Харитоненки та ін.) і представників деяких інших галузей промисловості, зорієнтованих на переробку сільськогосподарської продукції (борошномельної, винокурної).

Оскільки, крім великої промисловості, в Україні на основі міського ремесла і сільських кустарних промислів зростала середня і дрібна промисловість, зорієнтована на задоволення повсякденних потреб населення, формувалася середня буржуазія і дрібні підприємці. Серед цих категорій підприємців представників корінного населення було значно більше, ніж серед великих капіталістів.

Подальший розвиток промисловості відкривав перспективу зміцнення економічних (а відтак і політичних) позицій місцевої буржуазії.

Стефан Кульженко, видавець, засновник «Фототиполітографії С. Кульженка». Початок XX ст.

4. Українська інтелігенція

Модернізаційні процеси супроводжувалися збільшенням попиту суспільства на осіб розумової праці – інтелігенцію. Життя ускладнювалося і вимагало більшої кількості спеціалістів різних сфер – сільського господарства, промисловості, освіти, медицини, державної служби, місцевого самоврядування тощо. Як і інші соціальні групи, інтелігенція була багатонаціональною, причому українці на початку XX ст. становили лише третину загальної кількості осіб, пов'язаних з розумовою діяльністю.

Поміркуйте

Які соціальні джерела формування української інтелігенції?

Основним соціальним джерелом формування української інтелігенції було селянство, головним чином заможне. Незважаючи на те, що селяни зазвичай неохоче переходили до інших видів діяльності, життя примушувало їх шукати джерела існування поза сільським господарством. Викликано це, значною мірою, небажанням ділити серед спадкоємців своє господарство і таким чином перетворювати його в економічно нежиттєздатне. Сім'ї були великі, і за цих умов старший син ставав головним кандидатом у спадкоємці, а молодші діти йшли на навчання до середніх і вищих навчальних закладів. Оскільки грошей мали небагато, то й навчальні заклади не завжди були престижними. В основному, селянство виховувало нижчі прошарки

інтелігенції – сільських учителів, канцеляристів та дрібних урядовців, волосних писарів, конторників і техніків в усіх галузях народного господарства. Своєрідною категорією сільської інтелігенції виступали священники.

Сільська інтелігенція зберегла мову батьків і національні почуття. Що ж до середніх і вищих прошарків інтелігенції, яка вийшла з селянського середовища і постійно проживала у великих містах, то політика зросійщення щодо них була досить ефективною, хоча й не всесильною. Часто, втрачаючи навички спілкування рідною мовою, інженер, військовий, юрист чи державний службовець зберігав інтерес до української культури, симпатію до українського руху і лояльність до всього українського.

В умовах відсутності власної буржуазії інтелігенція відігравала роль національної політичної еліти.

5. Соціальні рухи

Суперечливий характер модернізації, численні патріархальні й кріпосницькі пережитки в соціально-економічному і політичному ладі країни викликали незадоволення в середовищі селянства і робітників.

Економічне становище селян значно погіршилося навесні 1902 р., коли почався голод. Попереднього року поряд з неврожаєм зернових повністю або частково загинули городні культури, зокрема картопля – основна їжа селянина. Уже на початку 1902 р. більшість селян залишалася без продовольства, а їхня худоба – без фуражу. У цій трагічній ситуації вони опинилися сам на сам зі своїми проблемами і не отримали допомоги ні від держави, ні від сусідів-поміщиків. Наслідком стали великі заворушення на Полтавщині та Харківщині. Було спалено багато поміщицьких садиб, цукроварень, інших підприємств. У селянських виступах 1902 р. активну участь брали українські інтелігенти – патріоти, які прагнули надати виступам, крім соціального, національно-визвольного характеру. Подекуди це їм вдавалося.

У Західній Україні до масових селянських заворушень з руйнуванням маєтків доходило рідко. Тут селянські протести набули форми страйків. У 1902 р. масовий страйк, в якому взяло участь 200 тис. селян, охопив усю східну частину Галичини. Учасники страйку протестували проти низької плати за роботу на поміщицьких ланах. Разом з економічними, вони висували політичну вимогу – загального виборчого права.

В умовах економічної кризи став знижуватися життєвий рівень фабрично-заводських робітників. Рівень безробіття зріс.

У Росії не було досконалого фабричного законодавства, що відкривало простір для безкарних зловживань фабрикантів і заводчиків. З іншого боку, під впливом модернізаційних процесів відбувалися зміни в свідомості робітників, зростало їхнє прагнення до організації з метою захисту своїх інтересів. Велике враження на місцеве робітництво справляла страйкова боротьба в Західній Європі. Як наслідок, починаючи з 1900 р. щорічно збільшувалася кількість робітничих страйків та число їхніх учасників.

Першого травня 1900 р. в Харкові відбулися масовий робітничий страйк і 10-тисячна демонстрація, які проходили не лише під економічними, а й під політичними гаслами. Влітку 1903 р. страйкували робітники південних міст імперії, у т. ч. українських. Серед вимог страйкарів, крім економічних, були й політичні. Ці гасла не виходили за межі загальнодемократичних і політичних свобод: слова, мітингів, демонстрацій. Інколи лунало: «Геть самодержавство!».

Підсумки й узагальнення

Модернізаційні процеси супроводжувалися розпадом соціальної структури аграрно-ремісничого суспільства і формуванням нових соціальних груп суспільства, характерних для індустріальної епохи (*соціальною мобілізацією*). Умови бездержавності наклали помітний відбиток на національний склад нових соціальних груп, які виникли в умовах промислового розвитку. Вони законсервували традиційні риси ментальності сільського населення, які «прив'язували» його до землі. На заводи й фабрики йшли переселенці з Центральної Росії, яких гнали в Україну злидні і безземелля. Разом з тим модернізація сприяла втягненню в процес формування нових класів і соціальних груп місцевого населення, у тому числі українців.

Перевірте себе

1. Назвіть основні верстви аграрно-ремісничого й індустріального суспільства.
2. Що таке аграрне перенаселення і які його причини в Україні?
3. Охарактеризуйте особливості формування робітничого класу в Україні. Чому українське селянство не стало основним соціальним джерелом формування робітництва?
4. За рахунок яких соціальних і національних груп формувалася в Україні буржуазія?
5. Розкрийте соціальні джерела і національний склад інтелігенції в Україні.
6. Чим був викликаний і в яких формах проявлявся робітничий і селянський рух в Україні на початку XX ст.?

Документи

Про традиціоналізм українського селянства

Погодитися на свідому заміну узвичаєного розуміння сутності праці, тобто радикально «розселянитися», відмовитися в одному-двох поколіннях від свого «віковичного еґо», українське село не могло. Історія, по суті, не відвела часу для такої пертурбації. В епоху модерності абсолютна більшість хліборобів вступила «не підготовленою»...

Хліборобам доводилося жити в умовах обезземелення (скорочення наділів), інтенсивного згущення рільничого населення та багатьох інших незвичних і обтяжливих для них явищ. За спостереженням етнографів, українські «мужики» втрачали зв'язок із землею «з більшим боєм у серці та боротьбою», ніж російські і білоруські. А втім, помилково було б думати, що майже патологічна за мірками модерності «віковична прихильність» до землеробства заперечувала готовність діяти аномально прагматично. Траплялися ж випадки відмови від рільництва. Щоправда, здебільшого тоді, коли зникала остання можливість обробляти ґрунти або нічим сплачувати податки.

Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: Соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007. – С. 269, 294.

Запитання і завдання

1. Чи згодні ви з твердженням історика, що в Україні «в епоху модерності більшість хліборобів вступила «не підготовленою»»?
2. Які наслідки для подальшого розвитку України мала та обставина, що «українські «мужики» втрачали зв'язок із землею «з більшим боєм у серці та боротьбою», ніж російські і білоруські»?

§7–8. ПЕРЕХІД ДО ПОЛІТИЧНОГО ЕТАПУ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Згадайте 1. Що вам відомо про суспільно-політичний рух у Наддніпрянщині у другій половині XIX ст.? 2. Які течії цього руху ви пам'ятаєте? 3. Назвіть відомих діячів українського визвольного руху другої половини XIX ст.

Творче завдання Під впливом яких факторів відбувалася політизація українського руху в Наддніпрянській Україні?

1. Від громад до політичних партій

Наприкінці XIX – на початку XX ст. український визвольний рух перейшов у третій етап – *політичний*. Період *українофільських Громад*, які обмежувалися переважно *культурницькою* діяльністю, поступово відходив у минуле. На політичному етапі інтереси населення стали представляти політичні партії, які прагнули завоювати масову його підтримку, мобілізувати своїх прихильників на досягнення політичних змін, найголовнішою з яких було отримання суверенітету України.

Для наддніпрянських українців надихаючий вплив мав приклад Західної України, де політичні партії стали формуватися ще на початку 90-х років XIX ст. «Східняки» підтримували тісні зв'язки із західноукраїнцями і добре знали процеси партійного будівництва в Західній Україні. Зокрема, Галичина на початку XX ст. залишалася «українським П'ємонтом».

Згадайте Хто з діячів української культури брав участь у роботі «Братства тарасівців»?

Яскравим проявом *політизації українського руху в Наддніпрянській Україні*, сильним поштовхом до створення політичних партій *була діяль-*

Члени товариства «Громада». Сидять (зліва направо): В. Коцюбинська, І. Шраг, М. Левицький, Ф. Шкуркіна, Р. Сембратович. Стоять (зліва направо): Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Коцюбинський, Д. Лук'янович, Г. Коваленко, І. Руденко, А. Версілов, А. Балика, В. Доманицький, О. Глібов. Чернівці, 1904 р.

ність «Братства тарасівців», про яке йшлося в підручнику для 9-го класу. Нагадаємо, що «Братство» сформувалося на початку 90-х років XIX ст. Після арешту ряду його членів у 1893 р. діяльність організації ослабла, але продовжувалася до кінця 90-х років.

«Братство тарасівців» було законспірованою організацією, яка еволюціонувала в напрямку до політичної партії. Домінуючою у «Братстві» була ідея незалежності України. Хоча «Братство» так і не стало згуртованою організацією партійного типу, воно підштовхнуло українську інтелігенцію до пошуку шляхів об'єднання в політичні партії європейського зразка, активізувало цей процес.

2. Зародження української соціал-демократії

Партії, що виникали на українському етнічному ґрунті, на перший план висували проблему національного визволення. Що ж до питання: який лад матиме майбутня українська держава, які соціально-економічні порядки в ній будуть панувати? – то й тут погляди окремих груп політиків розходилися. Кожна з них схилилася до однієї з суспільно-політичних течій, які формувалися в Україні і вже утвердилися в Західній Європі, – соціальної, ліберальної, консервативної. Ці течії в умовах України набували національного забарвлення.

Соціалізм у Європі в 90-х роках XIX ст. переживав період піднесення. Швидке зростання робітничого класу та його страйкова активність сприяли поширенню ідеї К. Маркса про те, що створення досконалого суспільства (шляхом революції чи мирних реформ) і є *історична місія пролетарів*.

Поміркуйте

Чим відрізнявся драгоманівський соціалізм від марксівського?

Західноєвропейський соціалізм став досить швидко проникати в Україну, витісняючи застарілі драгоманівські ідеї, прихильники яких орієнтувалися на *селянство*. Уже в 1893–1894 рр. в Києві існувала **студентська соціалістична група під проводом Івана Степенка**. У результаті еволюції цього гуртка до марксизму і приєднання до нього геніальної української поетеси, племінниці М. Драгоманова, Лесі Українки у 1896 р. склалася київська група **Українська соціал-демократія (УСД)**. Одним з членів групи був видатний український письменник Михайло Коцюбинський.

Звернення цих видатних діячів української культури до соціал-демократичних ідей не було випадковим. У його основі – прагнення *пов'язати справу соціалізму (соціального визволення) з національним відродженням*. Існувала реальна перспектива того, що соціал-демократія в Україну прийде з Росії і буде підпорядкована інтересам російської централізаторської політики.

Група українських письменників у Полтаві (зліва направо): М. Коцюбинський, В. Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, В. Самійленко. 1903 р.

У свій час М. Драгоманов писав, що багато російських соціалістів «найсерйознішим чином зрозуміли формулу *“Пролетарі усіх країн, єднайтесь!”* – у такому вигляді: *“Пролетарі всіх країн, підвладних російській державі, зросійщуйтеся!”*». Реальним втіленням такої формули стала Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП), формування якої інтенсивно відбувалося в останні роки XIX ст. У цей процес були втягнуті жителі України, як українці, так і представники інших національностей. Україна, зокрема Київ, Катеринослав, Одеса, стали важливим центром формування РСДРП.

Група Українська соціал-демократія (УСД) в цих умовах залишалася організаційно й ідеологічно цілком самостійною. Вона чітко орієнтувалася на європейські джерела соціал-демократії, а не на їх російські тлумачення. Разом з тим УСД не наважилася на проголошення курсу України на самостійність. Її майбутнє організація бачила у федерації народів.

3. Загальна українська організація

Активність молодіжних соціалістичних гуртків підштовхувала до більш рішучих кроків зрілих громадянців. Перед керівниками старих Громад відкрилась перспектива залишитися «генералами без армії». У цих умовах в їх середовищі посилилася тенденція до тіснішого згуртування.

У вересні 1897 р. на з'їзді делегатів місцевих громад у Києві було вирішено створити українське об'єднання громад, яке одержало назву **Загальна українська організація**. Головним завданням організації оголошувалося об'єднання всіх українських сил для боротьби «за національні права українського народу в Росії». Ініціаторами створення цієї організації були В. Антонович і О. Кониський, у свій час активні українофіли, які займалися просвітництвом і остерігалися політики. Тепер вони прийшли до висновку про необхідність згуртування національних сил і розгортання активніших форм боротьби за інтереси українців. Прискоренню виникнення Загальної української організації сприяла фінансова допомога відомого українського підприємця-мецената В. Симиренка.

Поміркуйте

Представники яких течій суспільно-політичного руху працювали в Загальній українській організації?

Володимир Антонович

До організації входили, головним чином, представники української інтелігенції, зокрема композитор М. Лисенко, історик В. Антонович, літературознавець П. Житецький, лікар О. Черняхівський, драматург М. Старицький, поет М. Кононенко. Разом з тим, серед членів Загальної української організації траплялися й поміщики, земські діячі, кооператори, підприємці. До Загальної української організації входили і *соціалісти*, і представники *ліберальної* і *консервативної* течій національного руху, і ті, хто відстоював ідею автономії України у складі загальноросійської федеративної держави, і ті, хто стояв на платформі самостійності України (колишні тарасівці).

4. Російський, польський і єврейський суспільно-політичний рухи в Україні

Як і раніше, на зламі XIX–XX ст. українські губернії залишалися ареною діяльності *російських* громадських і політичних об'єднань, керівники яких вважали Україну невід'ємною частиною Росії. Відповідно до цього переконання вони прагнули формувати свої об'єднання таким чином, щоб місцеві осередки в Україні були у складі єдиних загальноросійських централізованих політичних організацій.

Поміркуйте

Які національні меншини мали можливість створити в Україні свої партії?

Зокрема, незадоволені самодержавним режимом, деякі представники російської буржуазії, поміщиків та інтелігенції мріяли про *ліберальне* реформування Росії, перетворення імперії на конституційну монархію. Російські ліберали прагнули *знайти й знаходили* прихильників в Україні. До 1905 р. своєї партії вони не мали. У Росії існувала заборона на політичні партії, яку ліберали боялися порушити.

Наприкінці XIX ст. розгорнули діяльність російські *соціал-демократи*. У 1898 р. була створена підпільна Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП). У 1903 р. російські соціал-демократи розкололися на помірковану (*меншовики*) і ліворадикальну (*більшовики*) течії. Меншовики орієнтувалися на парламентську боротьбу, реформи, демократичні свободи. Більшовики на чолі з В. Леніном прагнули соціалістичної революції і встановлення диктатури. І більшовики, і меншовики намагалися *закріпитися в Україні*.

Наприкінці 1901 – на початку 1902 р. у Росії було створено партію російських *соціалістів-революціонерів (есерів)*. Ця партія взяла багато з тактики народників. Зокрема, вона широко застосовувала революційний терор. Чимало прихильників есерівської партії було в Україні.

Спостерігаючи за активізацією лібералів і соціалістів, до активної політичної діяльності прагнули і представники *консервативної* частини суспільства, але на створення власної партії вони не наважилися.

Поміркуйте

Чому ставлення до майбутнього України всіх трьох течій російського суспільно-політичного руху істотно не відрізнялося?

Національному питанню в загальноросійських партіях особливий уваги *не приділяли*. І ліберали, і соціалісти, і консерватори стояли на позиціях збереження *єдиної Російської держави*. Україну вони вважали невід'ємною частиною Росії. Правда, соціал-демократи формально визнавали «право націй на самовизначення», хоча революційно доцільним вони вважали унітарну державу.

Як і в попередній період, в Україні продовжували діяти *польські* громадські і політичні об'єднання. У їх середовищі також відбувалося розмежування на різні політичні табори. Поляки не мали власної держави, а територія Польщі була розчленованою між Російською, Австро-Угорською і Німецькою імперіями. Палким бажанням поляків було відродження незалежності, причому більшість польських політиків схилилася до *ідеї історичної Польщі*, тобто в кордонах до 1772 р.

На арену політичного життя наприкінці XIX – на початку XX ст. виступили євреї – третя за чисельністю після українців і росіян етнічна група України. Серед *єврейської* громади були прихильники різних політичних течій, але політичну партію ще в 1897 р. першими створили соціалісти. Називалася вона Загальний єврейський робітничий союз, або Бунд (у перекладі – *Союз*). Партія поширювала свою діяльність на всю імперію, у тому числі й на Україну. Вона прагнула діяти на правах автономії у складі РСДРП. Однак російські соціал-демократи не визнавали у своїй партії автономних утворень. У 1903 р. бундівців було виключено зі складу РСДРП, і вони почали діяти як цілком самостійна партія.

Разом з тим серед членів РСДРП залишилося чимало євреїв, у тому числі – жителів України.

Підсумки й узагальнення

На рубежі XIX–XX ст. під впливом модернізаційних процесів відбулися суттєві якісні зміни в українському національному русі. Виходячи з вітчизняних реалій і враховуючи досвід країн Західної Європи, його учасники прийшли до усвідомлення того, що задля збереження майбутнього свого народу необхідно боротися за українську державу. Відповідно до загальноєвропейських тенденцій в українському визвольному русі формувалися течії, які відбивали настрої й економічні інтереси різних верств суспільства.

Нові, більш складні й масштабні завдання вимагали й набагато вищого рівня організації учасників національно-визвольного руху. Роль керівника їхньої боротьби не могли виконувати об'єднання типу гуртків, якими до того часу були громади. Досвід Західної Європи показував, що цей вищий рівень могли забезпечити політичні партії.

Перевірте себе

1. З діяльністю яких організацій пов'язується початок політичного етапу українського визвольного руху?
2. Чим політичний етап визвольного руху відрізняється від попередніх етапів?
3. Коли почали свою діяльність на території Наддніпрянщини неукраїнські політичні партії? Яким було їх ставлення до українського руху?
4. Які факти свідчать про те, що український національний рух на початку XX ст. піднявся у своєму розвитку на новий щабель?
5. Яку роль відіграла в історії українського руху група Українська соціал-демократія на чолі з Лесею Українкою?
6. Охарактеризуйте склад і завдання Загальної української організації.

Документи

1. Історик Норман Дейвіс про головні політичні течії Європи на початку XX ст.

Лібералізм. Оборонці лібералізму наголошували передусім на пануванні закону, індивідуальній свободі, конституційних процедурах, релігійній толерантності та на загальних правах людини...

Економічний лібералізм зосереджувався на концепції вільної торгівлі.

Консерватизм... був не проти демократичних змін узагалі, і його не слід сплутувати зі звичайними реакційними поглядами. Консерватизм лише наполягав, що всякі зміни слід запроваджувати і скеровувати так, щоб органічний розвиток загальноновизнаних державних та суспільних інституцій – монархії, церкви, соціальної ієрархії – не опинився під загрозою.

Націоналізм – сукупність ідей, пов'язаних з нацією, чиї інтереси вважалися за найвище добро...

Соціалізм, як і націоналізм, – колективна віра. Він виступає проти експлуататорів та власників задля захисту не просто індивіда, а суспільства в цілому... Соціалізм вважає, що знедоленим, кволим та пригнобленим життя буде гарантованим тільки тоді, коли будуть об'єднані ресурси, порівну поділені багатства...

Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2005. – С. 827, 837, 860–861.

2. Іван Франко про небезпеку поширення російського соціал-демократизму в Україні (1899 р.)

Російський соціал-демократизм є для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх густими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на ріднім ґрунті.

Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 272.

Запитання і завдання

Використовуючи матеріал підручника і фрагменти документів 1 і 2, підготуйте історичне есе: «Співвідношення західноєвропейського і російського впливів на формування суспільно-політичних течій України наприкінці XIX – на початку XX ст.».

§9–10. ПАРТІЙНЕ БУДІВНИЦТВО В НАДДНІПРЯНЩИНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Згадайте 1. Коли виникли перші українські політичні партії в Західній Україні? 2. Як початок їхньої діяльності позначився на національно-визвольному русі на західноукраїнських землях?

Творче завдання Чому перша національна партія України – РУП – взяла на озброєння самостійницьку програму М. Міхновського, а потім від неї відмовилася?

1. Утворення Революційної української партії (РУП)

Історія національних політичних партій на Наддніпрянщині веде відлік від започаткованої в 1900 р. Революційної української партії (РУП).

Поміркуйте

Чому перша українська політична партія виникла в Харкові, а не в історичній столиці України – Києві?

Перша українська політична партія виникла в Харкові, де для цього склалися сприятливі умови. У Харкові ще жили колишні члени «Братства

Дмитро Антонович
у літні роки

тарасівців». Сюди в 1899 р. переїхав один з колишніх керівників «Братства», авторитетний самостійник М. Міхновський. Тут, у столиці Слобожанщини, був сильний студентський рух. Українську студентську громаду в Харкові очолював син Володимира Антоновича – Дмитро, який у 1897 р. перевівся на навчання з Київського університету до Харківського.

Утворення **РУП** датується **29 січня 1900 р.**, коли на нараді членів Харківської студентської громади на чолі з Д. Антоновичем було вирішено утворити законспіровану і організаційно самостійну політичну партію. негайно постало питання і про програму нової партії. Її доручили скласти М. Міхновському. Завдання він виконав швидко, і вже **1900 р.** програму РУП під назвою «**Самостійна Україна**» було видано в Західній

Україні і нелегально переправлено на Наддніпрянщину.

Брошура «Самостійна Україна» починається з оцінки міжнародного становища, яке характеризується як початок епохи «боротьби націй» – повстань проти іноземного панування і назріваючого воєнного конфлікту між європейськими імперіями. Історичний прогноз щодо неминучої світової війни, краху імперій і епохи національних революцій, які охоплять всі континенти і супроводжуватимуться появою нових незалежних держав, виправдався в ХХ ст.

Далі М. Міхновський характеризує становище українського народу як «зрабованої (від слова *раб.* – *Авт.*) нації» і доводить, що таке становище не може бути визнане за нормальне. Звідси простий і переконливий висновок: «Державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».

Поміркуйте

Яку роль в історії України відіграла її еліта?

«Самостійна Україна» окреслювала сили для розв'язання поставленого завдання. Ці сили М. Міхновський вбачав в українській національній еліті, адже в усіх народів освічені верхи очолюють визвольні рухи. Однак українська історія склалася так, що еліта двічі відмовлялася від своїх національних коренів. Уперше в XVI–XVII ст. вона перейшла на бік польської влади, вдруге у XVIII–XIX ст. – злилася з російською. Та український народ у надзвичайно несприятливих умовах XIX ст. зумів витворити нову, «третю» інтелігенцію. Їй належало взяти до своїх рук «стерно національного корабля». Але, за переконанням М. Міхновського, вона виявилася не готова виконати цю історичну місію. Ця інтелігенція не наважилася йти шляхом Т. Шевченка. Налякана його стражданнями, а почасти й прикростями, які зазнали товариші поборника та поета, вона відмовилася від боротьби і стала на шлях так званого «українофільства». М. Міхновський піддає «українофільство» жорстокій, нищівній критиці. Його суть він формулює такими словами: «Робім так, щоб ніхто ніколи, нігде не бачив нашої роботи».

Поміркуйте

Чи справедлива критика М. Міхновського щодо «українофільства»?

Його критика, без сумніву, не справедлива. Внесок «українофільства» в українське національне відродження загально-визнаний. Але «українофіли» стали головною перешкодою на шляху створення української політичної партії, а їхній вплив на молодь все ще був значним. Тому без подолання цієї перешкоди український національно-визвольний рух не міг піднятися на новий рівень.

Себе та своїх однодумців М. Міхновський також зараховує до третього покоління української інтелігенції, але до тієї його генерації, яка називала себе «молодою Україною». «Сучасна молода Україна уважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Б. Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів», – зазначається в «Самостійній Україні». Саме ця генерація українців, за переконанням М. Міхновського, має стати на чолі визвольної боротьби українського народу.

У тексті «Самостійної України» двічі великими буквами позначено кінцеву, стратегічну мету партії – досягнення самостійності і соборності: **«ОДНА, ЄДИНА, НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД ГІР КАРПАТСЬКИХ АЖ ПО КАВКАЗЬКІ».**

Формулювалася й найближча мета партії: «Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського люду в Росії... Наша нація добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї – Переяславська конституція».

«Самостійна Україна» – видатний документ українського національно-визвольного руху, який відкрив його самостійницький етап.

Брошура «Самостійна Україна».
Титульна сторінка

2. Діяльність РУП та її ідеологічна еволюція

Як перша політична партія Наддніпрянської України, РУП істотно відрізнялася від усіх попередніх груп, які переважно займалися культурницькою роботою серед інтелігенції та студентства, інколи пробуючи поширити свою діяльність на село.

За перші три роки існування РУП розгорнула мережу місцевих організацій, утворила Центральний комітет у Києві та Зарубіжний комітет у Львові. Між 1900 і 1904 рр. РУП випустила 4 газети і видала 38 брошур загальним накладом 190 тис. примірників. Видання РУП поширювалися в селі – серед сільськогосподарських робітників і селян, пропагуючи ліквідацію поміщицького землеволодіння, безоплатну передачу землі селя-

нам, підвищення заробітної плати і поліпшення умов життя сільськогосподарських робітників, закликаючи до страйків та інших актів непокорі. Зміст пропагандистських матеріалів відповідав настроям населення і сприяв розгортанню масового антиурядового, антипоміщицького селянського руху 1902–1903 рр. на Полтавщині та Харківщині.

Поміркуйте

Чим була обумовлена орієнтація РУП на роботу в селі?

Члени партії, а це переважно молодь, вважали, що майбутнє України слід шукати в селі, яке зберегло свій національний характер і через це надавало значні революційні можливості для боротьби з владою, що гнобила українство. І члени РУП, за прикладом революціонерів попередніх років, пішли в село й понесли з собою брошури, газети і відозви.

На Наддніпрянщині навколо перших видань РУП розгорнулася гостра ідейна боротьба. У середовищі партії стала посилюватися опозиція самостійницькому курсу й підносилися орієнтація на зближення з російськими революціонерами. Серед деяких членів РУП поширювалася думка, що після ліквідації самодержавства зникнуть усі прояви національного гніту.

Поміркуйте

Наскільки точним було припущення, що після ліквідації самодержавства зникнуть усі прояви національного гніту?

Ідея М. Міхновського про незалежність України вважалася серед інтелігентського загалу занадто радикальною. Більшість була переконана в тому, що слід домагатися автономії України у складі Російської держави. Майбутнє за федерацією – всеросійською, а може, й загальноєвропейською. Поки що Україні досить і автономії, а самостійність – це далекий ідеал, про який говорити сьогодні не має сенсу.

Характерно, що ініціатором цієї ідеологічної еволюції був Д. Антонович, один із засновників РУП. Д. Антонович спочатку проголосив національне питання буржуазною вигадкою з метою «затемнювати самосвідомість пролетаріату», а потім взагалі оголосив його «неіснуючим». Це викликало реакцію спротиву в середовищі самостійницьки налаштованих членів РУП і призвело до розмежування в лавах партії.

3. Утворення Української народної партії (УНП)

У ході розмежування РУП частина її членів продовжувала вважати «Самостійну Україну» своїм програмним документом, а інша частина – ні. Першу групу очолював М. Міхновський. Він узяв курс на формування нової політичної партії на самостійницьких засадах, яка б увібрала в себе національних радикалів зі складу РУП та інших позапартійних прибічників незалежності України. Врешті, наприкінці 1901 – на початку 1902 рр. було сформовано Українську народну партію (УНП).

Поміркуйте

Наскільки історично виправданим було створення самостійницької партії?

Центром діяльності УНП був Харків, але її філії існували в Києві, Полтаві, Одесі та інших містах України.

Крім беззаперечного лідера М. Міхновського, до керівного ядра партії входили інженери Сергій та Олександр Макаренки, банкір Євген Любарський-Письменний, студенти Григорій і Василь Шевченки та ін. Члени УНП вели пропагандистсько-агітаційну роботу в студентських аудиторіях, легальних громадських організаціях, серед військових. Вони організовували звернення і петиції до властей, в яких ішлося про несправедливу політику щодо українців, формулювалися вимоги зняти заборони на українське друковане слово і культурно-просвітницьку діяльність. Партія поширювала листівки, в яких прямо закликала до боротьби проти самодержавної влади, за незалежну Україну.

Микола Міхновський

У 1904 р. у складі УНП засновано воєнізовану організацію під назвою «Оборона України». Очолював її військовий – Віктор Чехівський, а серед її членів були кадети Чугуївського військового училища. «Оборона України» створювалася для того, щоб у вирішальний момент стати на чолі всеукраїнського національного повстання.

4. Українська демократична і Українська радикальна партії

Виникнення і діяльність РУП і УНП (переважно молодіжних за складом) сприяли формуванню нових українських партій. У середовищі *ліберально-консервативного* керівництва Загальної української організації (старше покоління) поступово визрівало рішення про перетворення її в політичну партію.

Поміркуйте

Чому українські ліберали свої партії створили пізніше за соціалістів і самостійників?

Восени 1904 р. було ухвалено рішення про створення на основі Загальної української організації **Української демократичної партії (УДП)**. Програма новозаснованої партії будувалася за зразком галицької Української національно-демократичної партії (див. підручник для 9-го класу). Незабаром від українських демократів відкололася група *радикалів* (налаштованих більш рішуче, ніж демократи), яка утворила *Українську радикальну партію (УРП)*.

Ці партії, їхні засновники та лідери – відомі громадські й культурні діячі **Євген Чикаленко** (1861–1929), **Борис Грінченко** (1863–1910), **Сергій Єфремов** (1876–1939) та ін. в національному житті відстоювали політичну автономію України.

Сергій Єфремов

Що ж до соціально-економічних перетворень, то, підтримуючи, як і соціалісти, ідею загальнонародної власності, вони при цьому вважали, що вилучення у приватних осіб власності все ж повинне супроводжуватися компенсацією тим, кому вона раніше належала. *Демократи і радикали* віддавали перевагу забезпеченню змін через проведення державою реформ, а не шляхом руйнівної боротьби між класами.

5. Подальший розкол РУП

Микола Порш

РУП як перша українська політична партія здійснила велику роботу щодо політизації українського руху. Але короткому періоду її швидкого піднесення поклав край вихід з її складу самостійників, які утворили власну партію – УНП, і арешт керівного ядра та багатьох найактивніших рупівців у 1903 р. Ослаблену організацію ще більше знеслили внутрішньопартійні суперечки. Сумніву піддавався основний ідеологічний принцип РУП, суть якого полягала в поєднанні національних вимог із соціальними.

Частина рупівських діячів у 1904 р. вирішила взагалі порвати з національним табором. Влітку 1904 р. з РУП вийшла група під проводом Мар'яна Меленевського (1878–1938) й Олександра Скоропис-Йолтуховського (1880–1950). Вона заснувала Українську соціал-демократичну спілку, яка на правах регіональної організації увійшла до Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків).

Більшість РУП, лідером якої став економіст Микола Порш (1879–1944), не відмовилася від автономістської національної програми, яку поєднувала з соціал-демократизмом. Ця частина РУП поступово еволюціонувала в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).

Підсумки й узагальнення

Важливим чинником, що помітно посилив можливості національно-визвольного руху, стало формування українських політичних партій на Наддніпрянщині.

Майже всі партії майбутнє України бачили в її розвитку шляхом побудови суспільного ладу на засадах заперечення приватної власності на засоби виробництва. Вони вважали, що процвітання може бути забезпечене втіленням у життя соціалістичної ідеї.

Та на перше місце партії ставили собі за мету боротися за державність свого народу. При цьому поряд з автономістською сформувалася течія визвольного руху, представники якої висували вимогу повної самостійності майбутньої держави українців.

Таке розуміння державності завойовувало собі прихильників поступово. І РУП, і інші партії, що виникли на початку ХХ ст., вважали достатнім для себе обмежитися вимогами автономії України в майбутній Російській демократичній державі. Виняток становила лише виразно самостійницька УНП на чолі з М. Міхновським.

Перевірте себе

1. Коли була утворена РУП?
2. Охарактеризуйте основні ідеї «Самостійної України» М. Міхновського. Наскільки вони відповідали тодішній ситуації в Україні та Європі?
3. Розкрийте основні напрямки діяльності РУП і обставини її еволюції у бік автономізму.
4. Які обставини політичного життя привели до створення УНП?
5. Які обставини сприяли політичному оформленню українських лібералів?
6. Кого з відомих членів УРП і УДП ви знаєте?
7. Чим викликана поява Української соціал-демократичної спілки?
8. Розкажіть про самостійницьку та автономістську течії в українському визвольному русі.

Документи

З програми Української соціал-демократичної робітничої партії

... Українська с.д. партія перш за все і головним чином вимагає:

- 1) демократичної республіки – в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;
- 2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;
- 3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку інституцію...
- 6) права кожної нації на культурне і політичне самоопреділення;
- 7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави;
- 8) необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків...
- 11) знищення усяких привілеїв класів, верств (сословій), походження, статі, релігії і націй;
- 12) рівноправності всіх мов у школах, судах, у крайових, громадських і державних інституціях;
- 13) проголошення релігії ділом кожного громадянина...
- 15) заміни постійного війська народною міліцією.

Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992. – С. 9–11.

Запитання і завдання

Знайдіть у програмі пункти, що підтримувалися всіма українськими партіями, та положення, з якими виступали лише соціал-демократи.

§11–12. РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 рр. НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: СІЧЕНЬ–ГРУДЕНЬ 1905 р.

Згадайте 1. Охарактеризуйте політичний лад, який існував у Російській імперії на початку ХХ ст. 2. Яким було соціально-економічне становище різних верств українського суспільства на початку ХХ ст.? 3. Які методи розв'язання суспільних суперечностей існували в умовах модернізації?

Творче завдання Які події і процеси свідчать про те, що в 1905 р. в Україні відбувалася демократична революція?

1. Передумови революції

У 1905–1907 рр. Російська імперія стала ареною демократичної революції. Не погоджуючись на проведення вкрай необхідних соціально-економічних і політичних реформ, царський режим зробив цю революцію неминучою. При цьому майже всі причини, що піднімали на революцію росіян, підштовхували на виступ і українців.

Як і в Росії, в українських губерніях економічний розвиток не супроводжувався поліпшенням життя переважної більшості населення. Малоземелля і безземелля, необхідність працювати на кабальних умовах на поміщиків збурювали проти влади селянство чорноземних українських губерній навіть більше, ніж малородючих губерній Росії. Селянське (аграрне) питання було основним в революції.

Але існували й інші питання. Низький рівень зарплат, недосконалість фабрично-заводського законодавства, яке мало захищати робітника, спричинили гостре незадоволення в усіх регіонах імперії. Зростав вплив західноєвропейського робітничого руху. Робітники-українці, зайняті головним чином малокваліфікованою працею у відсталих галузях виробництва, прагнули до змін на краще не менше робітників-росіян, що були задіяні в кам'яновугільних, металургійних та інших підприємствах.

Збереження в країні необмеженої влади царя, відсутність політичних свобод обурювало представників усіх народів імперії.

Вимога прийняття конституції об'єднувала навіть ті соціальні групи, які в усьому іншому були антагоністами, – буржуазію і робітників.

Поміркуйте

Чи існували якісь особливі вимоги українців у революції?

Але в цій революції українці та інші пригноблені народи імперії мали й свої специфічні, національні інтереси. Перелік їх досить довгий – від забезпечення вільного розвитку української мови до відновлення у тій чи іншій формі Української держави.

2. Революційні події в Україні в першій половині 1905 р.

Перша російська революція почалася **9 січня 1905 р.** У цей день, який припав на неділю, у Петербурзі була розстріляна велика мирна демонстрація робітників, що йшли до царя з петицією щодо поліпшення умов їхнього життя. В історію ця подія увійшла під назвою «**Кривава неділя**». Розстріл остаточно розвіяв віру народу в «доброго царя».

Розправа над мирними маніфестантами викликала революційні виступи по всій імперії, у тому числі в її національних районах.

В Україні розпочалися масові страйки на заводах і фабриках. У лютому було зафіксовано 105 страйків, у яких брали участь 70 тис. робітників. Починаючись як економічні, січнево-лютневі страйки часто переростали в політичні.

Навесні й влітку революційний рух продовжував посилюватися. Протягом квітня-серпня в Україні відбулося 300 страйків, у яких брало участь понад 100 тис. робітників.

Поміркуйте

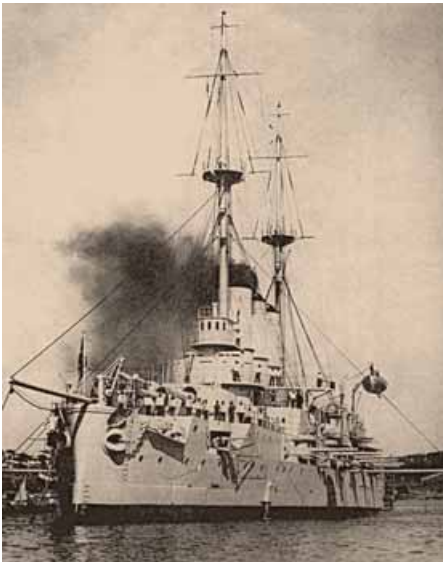
Чому виступи в армії і на флоті були для царизму особливо небезпечними?

Бурхливо розгорталися революційні події в Одесі. 13 червня там розпочався загальнономіський страйк. Ще більше збурих ситуацію прихід в одеський порт **панцерника «Потьомкін»**. Команда цього – одного з найбільших на той час кораблів (730 осіб) – підняла **14 червня** повстання. Це був перший великий виступ на флоті і в збройних силах Російської імперії в цілому. Більшість матросів корабля були українцями, очолили повстання **Григорій Вакуленчук (1877–1905)** і **Панас Матюшенко (1879–1907)**. Г. Вакуленчука на початку повстання було вбито, і керівництво перейшло до П. Матюшенка.

Серед учасників був і Олександр Коваленко, інженер-механік. У свій час, навчаючись у Харкові, він був одним із засновників РУП. О. Коваленка обрали до складу революційного комітету, який керував повстанням. Як один з небагатьох офіцерів, що перейшли на бік повсталих матросів, він по суті став командиром бунтівного корабля.

Проти повсталих спрямували всю Чорноморську ескадру, але вона відмовилася відкрити вогонь по революційному панцернику. Пройшовши крізь стрій кораблів, «Потьомкін» виграв «німий бій». Побоюючись повстання на інших суднах, командування ескадри поспішило відвести її до Севастополя. 25 червня потьомкінці здали панцерник румунській владі в порту Констанца, а самі стали політичними біженцями.

Тим часом розмах революційних виступів наростав. До боротьби долучилося селянство. Якщо в першій чверті 1905 р. виступи селян проходили в окремих селах, то в квітні–червні вони поширилися на цілі райони. Зокрема, на Правобережжі було зафіксовано 1306 виступів, на Лівобе-

Повсталий панцерник
«Потьомкін». 1905 р.

Панас Матюшенко (в центрі).
1905 р.

режжі – 194, на Півдні – 226. Царський уряд намагався зупинити розгортання селянського руху репресіями.

Поміркуйте

Чому на Правобережжі селянський рух був інтенсивнішим, ніж на Лівобережжі та Півдні?

3. Жовтневий політичний страйк і Маніфест 17 жовтня

Незважаючи на масові виступи і зростання незадоволення в усіх верствах населення, царизм відмовлявся йти на поступки. Соціально-політичне напруження в імперії з початком осені 1905 р. продовжувало наростати. Народний рух швидко політизувався. Все це привело до загальноросійського політичного страйку, який почався в перші дні жовтня в Москві і Петербурзі. Вимогами страйкарів були: восьмигодинний робочий день; забезпечення свободи слова, мітингів і демонстрацій, організації партій; встановлення демократичних свобод; знищення самодержавства; негайне скликання Установчих зборів.

В Україні одними з перших до страйку долучилися робітники та службовці Катеринослава, Києва, Одеси, Миколаєва. У середині жовтня в Україні страйкувало більш як 120 тис. осіб.

Жовтневий страйк викликав розгубленість і вагання урядових кіл. Царизм був вимушений піти на поступки. **17 жовтня 1905 р.** Микола II видав **Маніфест**, в якому «дарував» населенню особисту недоторканність, свободу слова, совісті, зібрань і спілок. Одночасно створювалася Державна дума як законодавчий орган імперії з обмеженими повноваженнями.

Поміркуйте

Чи міг заспокоїти населення України Маніфест 17 жовтня?

Оратор закликає до страйку робітників Брянського заводу в Катеринославі. Жовтень 1905 р.

Маніфест 17 жовтня населення сприйняло по-різному. Частина щиро раділа, висловлювала подяку цареві й відправляла подячні молебні в церквах, сподіваючись, що з'явиться конституція і почнеться нова доба в історії Російської імперії, в тому числі й України. Натомість революційні групи вважали, що цей Маніфест є тільки перешкодою у боротьбі з урядом, і поставилися до нього вороже. Популярним серед них був вірш-примовка:

*Цар злякався – видав маніфест,
Мертвим – свобода, живих – під арешт.*

Була ще й частина вкрай монархічно налаштованого населення. Вона вважала, що Маніфест проголошений внаслідок насильства над царем і вимагала збереження самодержавства в повній силі.

Після проголошення Маніфесту по всій Україні революціонери організовували мітинги, на яких промовці вимагали цілковитого знищення монархії. У відповідь на це почалися розправи (погроми) над революціонерами. Їх здійснювали прихильники монархії, яких називали «чорною сотнею» («чорносотенці»). Оскільки серед активних революціонерів був великий відсоток євреїв, «чорносотенці» оголосили їх винуватцями заворушень в державі, що хитро підбурювали проти царя «простий руський народ».

Погроми, під час яких гинули десятки мирних громадян та знищувалося майно, відбувалися здебільшого при невтручанні, а то й при потуранні поліції. Найстрашніші погроми пройшли в Одесі, Києві, Катеринославі, містах Донбасу. У Києві під час погрому загинуло 23 особи, а 223 отримали поранення.

4. Початок легальної політичної діяльності

Царський Маніфест 17 жовтня створив умови для легальної політичної діяльності. Цим, передусім, скористалися російські ліберали, які утворили Конституційно-демократичну партію (кадети) і «Союз 17 Октября» («октябристи»). Революцію вони вважали закінченою і готувалися до парламентської боротьби у стінах Державної думи.

Після Маніфесту 17 жовтня почали швидко організовуватися «чорносотенці», які створили декілька партій, найвпливовіша серед яких – «Союз русского народа».

Російські соціалістичні партії – соціал-демократи і соціалісти-революціонери (есери) – політичну свободу використали для посилення антиурядової діяльності. Частина з них стала готуватися до збройного повстання.

Усі російські політичні партії досить активно діяли в Україні. Але жодна з них не обіцяла українцям навіть автономії.

У 1905 р. чисельність і вплив українських національних партій в Україні були значно меншими, ніж загальноросійських. До того ж вони все ще перебували у стані формування.

РУП наприкінці 1905 р. змінила назву на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). УДП і УРП об'єдналися в **Українську демократично-радикальну партію (УДРП)**. Важко і повільно шукали українські національні партії свій шлях у революції.

Поміркуйте

Чому українські політичні партії не мали чіткої програми дій у революції?

У їх середовищі не було узгодженості навіть у головному питанні: чи взагалі виправдане окремішне існування українських партій, чи не краще їм влитися до складу подібних російських? Свого часу, у 1904 р., це питання розкололо РУП. Тоді з неї виділилася Українська соціал-демократична спілка, яка на правах регіональної організації приєдналася до РСДРП. У квітні 1906 р. було оголошено про приєднання на правах окремої національної організації до РСДРП усієї УСДРП. Тісно співпрацювала з каде́тами УДРП. Окремі члени цієї партії одночасно входили і до кадетської партії. Лише одна партія – самостійницька УНП – для посилення українського чинника в революції пропонувала створити блок усіх українських партій.

5. Виникнення рад робітничих депутатів і професійних спілок

У час піднесення революції почали виникати масові позапартійні об'єднання громадян. Серед них виділялися ради робітничих депутатів, які складалися з представників заводів і фабрик. В Україні перша рада виникла в Катеринославі на початку жовтня 1905 р. Усього в жовтні-листопаді ради виникли більш як у 50 містах і робітничих селищах. Ради намагалися бути своєрідними органами робітничої влади. Вони своїми рішеннями скорочували до 8 годин тривалість робочого дня, надавали допомогу безробітним тощо. Більшовики та анархісти прагнули перетворити ради в органи підготовки збройного повстання проти влади.

Одночасно з партіями і радами відбувалося формування професійних спілок, які брали на себе функції захисту інтересів робітників перед підприємцями. Найбільше їх було в Одесі, Києві, Катеринославі, Харкові. У деяких випадках профспілки опинялися під партійним контролем, в інших – залишалися поза партіями.

6. Розгортання селянського руху

Маніфест 17 жовтня не заспокоїв основну масу населення – селянство. Все, що відбувалося в урядових верхах, воно сприймало через призму головної своєї мети – одержати землю. Коли до селян дійшли чутки про царський Маніфест, селянська уява інтерпретувала його як дозвіл на захоплення поміщицьких земель. Все, що стояло на їхньому шляху до землі, вони усували силою. *Новими формами селянської боротьби восени 1905 – взимку 1906 рр. були напади на поміщицькі маєтки бойових дружин (загонів), побиття та вбивства поміщиків, збройна відсіч поліції і козакам, підрозділи яких використовували для придушення революції.*

Поміркуйте

Чим була викликана радикалізація селянського руху восени 1905 р.?

У ході антипоміщицької боротьби селяни під керівництвом есерів (як російських, так і українських) утворювали селянські спілки. Широкої популярності набула створена влітку 1905 р. Всеросійська селянська спілка. В Україні діяли 7 губернських, десятки повітових і волосних організацій спілки. У деяких районах місцеві комітети Селянської спілки очолювали збройні повстання. Діяли вони й як своєрідні органи влади селян.

7. Революційні виступи в армії і на флоті

Армію і флот уряд намагався зберегти під своїм контролем понад усе. Але повстання на «Потьомкіні» показало, що досягти цього стає дедалі важче. Як і влітку, **восени 1905 р.** особливу революційну активність виявили моряки. Найбільш потужним було повстання на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі. Повстання почалося на **крейсері «Очаков»**, до якого досить швидко приєдналися 12 бойових кораблів. Підтягнувши війська, влада 16 листопада придушила повстання. Керівники повстання лейтенант Петро Шмідт (1867–1906), три матроси – його помічники – були за вироком суду розстріляні.

Лейтенант Петро Шмідт, керівник повстання на крейсері «Очаков». 1905 р.

Менші за масштабом збройні виступи відбулися в інших гарнізонах. Так, 17 листопада в Києві на раді представників військових частин міста було вирішено провести збройну демонстрацію. Вранці 18 листопада солдати трьох рот саперної бригади кількістю до 800 осіб на чолі з поручиком Борисом Жаданівським (1885–1918) вийшли на вулиці. Шлях їм перепинили урядові війська. У ході бою з обох сторін було багато вбитих. Заворушення серед саперів придушили. Загалом у виступах солдатів та матросів 1905 р. на території України брали участь приблизно 15 тис. військових.

8. Збройні повстання у Харкові, Олександрівську і на Донбасі

У **грудні 1905 р.** деякі соціалістичні партії, які не сприйняли Маніфест 17 жовтня, – більшовики, анархісти, частково меншовики та есери – спробували захопити владу і з цією метою вирішили підняти на **повстання робітників**. Це їм вдалося лише в небагатьох випадках. В Україні збройні повстання відбулися в Донбасі, Харкові, Олександрівську. Те, що дії повстанців координувалися, підтверджує й майже одночасний початок виступів, який припав на 12–13 грудня.

Поміркуйте

Чи були восени 1905 р. умови для захоплення соціалістами влади в Росії?

Але революціонери прорахувалися. Під контролем царя залишалася армія, а збройні виступи не одержали масової підтримки в населення. Відповіддю влади стали каральні експедиції військ.

У Харкові повсталі, почавши боротьбу 12 грудня, мусили її припинити того ж дня, оскільки війська використали проти них навіть важкі гармати. Довше тривало повстання в Олександрівську. Лише на третій день впала остання твердиня повсталих – станція «Південна».

На Донбасі озброєні робітничі загони діяли в Горлівці, Єнакієвому, Луганську, деяких інших містах. Найзапеклішою була боротьба в Горлівці. 17 грудня повстанці повели наступ на армійські казарми. Після 8-годинного бою урядові війська відступили. Однак, отримавши підкріплення, вони перейшли в наступ. Загинули сотні повстанців.

Група селян, заарештованих «за аграрне безладдя», у Холодногорській в'язниці в Харкові. 1906 р.

Надалі революційний рух пішов на спад. Але боротьба (страйки, селянські заворушення), поступово затухаючи, продовжувалася ще весь 1906 р. і першу половину 1907 р.

Підсумки й узагальнення

Революція, розпочавшись у столиці імперії «Кривавою неділею», негайно перекинулася в українські губернії. У червні 1905 р. спалахнуло повстання на панцернику «Потьомкін».

Восени 1905 р. революційний рух в імперії став швидко радикалізуватися. На ігнорування царизмом економічних вимог робітників і селян, ті відповіли висуненням політичних. Загальний політичний страйк, який почався в центрі Росії, дуже швидко поширився в Україні і паралізував її життя. Не маючи іншого виходу, царизм пішов на поступки. Маніфест Миколи II «дарував» народу політичні права й свободи та обіцяв скликання законодавчого органу – Державної думи.

Частина суспільства ці поступки задовольнили. Це, головним чином, ліберально налаштовані верстви населення. Вони створили політичні партії (кадетів і «октябристів») і були готові до співробітництва з владою, сподіваючись на її демократичну еволюцію.

Але заспокоїлися далеко не всі. Селянство сприйняло Маніфест як дозвіл на захоплення поміщицьких земель. Більшовики, анархісти, частина меншовиків і есерів, радикальна інтелігенція скористалися оголошенням політичних свобод для організації масового повстання з метою захоплення політичної влади. У листопаді-грудні 1905 р. такі повстання охопили багато міст в імперії, у тому числі й в Україні. Заворушення і збройні повстання відбулися на Чорноморському флоті та в деяких частинах російської армії, що дислокувалися в Україні. Але всі вони були придушені, а їх організатори й активні учасники засуджені або страчені.

Перевірте себе

1. Які причини зумовили революцію 1905–1907 рр. в Російській імперії?
2. Охарактеризуйте хід повстання на панцернику «Потьомкін».
3. Розкажіть про причини й хід жовтневого політичного страйку 1905 р. в Україні.
4. Як сприйняло населення України Маніфест 17 жовтня?
5. Що ви знаєте про діяльність політичних партій в Україні під час революції: а) всеросійських; б) українських?
6. Розкажіть про виникнення рад робітничих депутатів.
7. Які форми мав в Україні селянський рух у другій половині 1905 р.?
8. Розкажіть про революційні виступи в армії та на флоті восени 1905 р.
9. Назвіть прізвища керівників повстань на кораблях Чорноморського флоту.
10. Охарактеризуйте грудневі збройні повстання. Наскільки, на ваш погляд, вони були виправдані?

Документи

1. Про участь Олександра Коваленка в повстанні на панцернику «Потьомкін»

...Олександр Коваленко закінчив інститут і працював як військово-морський інженер у чорноморській ескадрі. Добра платня, гарна уніформа, сам – молодий, гарний, ще й співає милозвучним тенором... Міг би мати великий успіх в житті, міг зробити блискучу кар'єру – тільки сиди тихо і вірно служи «царю і отечеству». А він замість того, щоб горнутись до пануючої верстви і шукати протекції – більшу увагу приділяв матросам, що здебільшого походили з України.

...Весь виступ «Потьомкіна» комуністи приписують своїй організації... Безперечно, дехто з матросів був у зв'язку з більшовиками або з меншовиками, але не всі; напр., Матюшенко не належав ні до якої партії. Матроси не тільки поважали Коваленка, але й любили. Тому, не будучи обраним на якусь відповідальну посаду, він силою речей відігравав роль командира.

О. Коваленко був членом революційного комітету на «Потьомкіні». Постійного голови комітету не було; інколи головував Матюшенко, інший раз Кирил чи хто інший. У вирішальну хвилину, коли вже залишалось мало харчів і вугілля та стояло питання: куди йти? – у Севастополь з повинною чи в Румунію на еміграцію? – головував Коваленко.

Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки.
Український технічногосподарський інститут. –
Мюнхен, 1965. – № VI. – С. 171, 173, 174.

2. Сучасний український історик Ярослав Грицак про становище в українських партіях восени 1905 р.

Проголошення Жовтневого Маніфесту викликало велике піднесення і збудило надії на лібералізацію політичної системи. Українські діячі через свою нечисленність і організаційну роздробленість виявилися не готовими скористатися з політичних змін. Подібна ситуація склалася і в національних рухах поляків, євреїв, латвійців, литовців і естонців. Докорінна різниця між ними і українськими політиками полягала, однак, у тому, що їхні партійні поділи були просто результатом розходження політичних ліній. В українському ж випадку найбільшим антагонізмом було національне питання, а саме – чи взагалі потрібна окрема політика і політичні партії? Ці дискусії паралізували український національний рух, і тому він не справляв помітного впливу на розвиток революційних подій 1905 р.

Грицак Я.Й. Нарис історії України:
формування модерної нації XIX–XX ст. –
К., 2000. – С. 86.

3. Українська акторка Марія Заньковецька і єврейські погроми у Києві

...Вона вибігала на кожен зойк, що долинав здалеку, вона намагалася затримати погромників, благала, просила, переконувала, кричала в залежності від обставин. Багаторазово, звичайно, її було вилаяно, але кілька разів вона була винагороджена тим, що погромники кидали свої кийки і похмуро йшли додому...

Дурилін С. Марія Заньковецька. – К., 1955. – С. 362.

Запитання і завдання

Документ № 1

Використовуючи матеріал параграфа і сюжет статті Бориса Мартоса, дайте оцінку ролі П. Матюшенка і О. Коваленка в повстанні на панцернику «Потьомкін».

Документ № 2

1. Чому українські національні партії були 1905 р. менш впливовими, ніж загальноросійські?
2. У чому полягають відмінності між українськими політичними партіями і політичними партіями інших пригнічених народів Росії?

Документ № 3

1. Якими моральними принципами керувалися люди, які, подібно М. Заньковецькій, ставали на шляху погромників?
2. Про які мотиви участі в погромах деяких їх учасників свідчать слова автора: «погромники кидали свої кийки і похмуро йшли додому...»?

§13. ПІДНЕСЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

Згадайте В якому юридичному статусі перебували українські національні партії напередодні й на початку революції 1905–1907 рр.?

Творче завдання Чому українські партії у 1905–1907 рр. виявилися неспроможними очолити масовий народний рух і домогтися суверенітету України?

1. Національні вимоги українців та перші поступки царизму українству

Революцію 1905–1907 рр. розпочали росіяни, а інші народи імперії підтримували її не в останню чергу тому, що сподівалися змінити на краще й своє національне життя.

Вимоги українців формулювалися в програмних і агітаційно-пропагандистських документах українських партій і громадських об'єднань. Партії обґрунтовували головну, фундаментальну вимогу: відновлення української держави у формі автономії. Лише одна з партій – Українська народна – прагнула до цілковитої незалежності. Але і вона не відкидала автономію як крок на шляху до цілковитої незалежності. Ці вимоги передбачали також ліквідацію поміщицького землеволодіння, демократичні свободи, негайне скасування всіх попередніх заборон і мовно-культурних обмежень, усунення перепон на шляху розвитку національної культури.

Поміркуйте

Чому особливо активно українська інтелігенція виступала проти обмежень в мовно-культурній сфері?

Проти обмеження й утисків національної культури особливо активно виступала українська інтелігенція. За введення рідної мови в навчання твердо висловлювалося вчителство України. З'їзд полтавської групи Всеросійського союзу вчителів одностайно ухвалив: «Для українського населення на території України школа повинна бути українською, тобто викладання провадитися українською мовою». Ще наприкінці 1904 р. українці одержали підтримку з боку авторитетних російських академіків-мовознавців Федора Корша і Олексія Шахматова. На запит Ради міністрів щодо доцільності збереження обмежень української мови вони відповіли, що ця мова є цілком самостійною, а не місцевою говіркою російської мови.

Під тиском національно-визвольного руху пригноблених народів імперії царизм змушений був йти на поступки. Наприкінці листопада 1905 р. прийнято закон, який дозволяв видання літератури національними мовами, створення культурно-освітніх національних товариств і відкриття національних театрів.

Після зняття урядових заборон почався швидкий – сучасники навіть називають його вибухоподібний – розвиток українського життя.

2. Поява масових українських періодичних видань

Великим досягненням українства була поява в Наддніпрянщині української преси. Перша українська газета «Хлібороб» почала виходити в листопаді 1905 р. Видавала її українська Громада Лубен. Доставлений у Київ наклад продавався на вулицях і викликав справжню сенсацію. Газету швидко розкуповували. Офіційне розпорядження про скасування обмежень проти української мови, введених Емським указом, з'явилося лише в травні 1906 р. Та на той час воно вже було не потрібне. Окрилена

Члени редакції газети «Рада». Стоять (зліва направо): М. Гехтер, П. Понятенко, М. Вороний, М. Павловський, П. Гай, П. Сабалдир, С. Панасенко, Олександр Олесь; сидять: О. Кузьминський, С. Черкасенко, Л. Пахаревський, Є. Чикаленко, Г. Шерстюк, С. Єфремов, Ф. Матушевський. Київ. 1908 р.

успіхом першої газети українська інтелігенція вже не зважала на російську адміністрацію. У 1906 р. у Києві почала виходити перша щоденна українська газета «Громадська думка», пізніше перейменована в «Раду». Її видавцем став відомий український діяч і меценат Євген Чикаленко. Фінансував видання газети Василь Симиренко з відомого роду підприємців-патріотів. Наприкінці 1906 р. діяло 15 українських видавництв і виходило близько 20 періодичних видань – від наукових і політичних до гумористичних і дитячих.

Преса. Початок XX ст.

Прагнучи не допустити розповсюдження українських видань, російська адміністрація в Україні вдалася до переслідувань її передплатників. Учителям заборонялося передплачувати газету «Рада», інспектори заявляли: «Або «Рада», або посада». Коли хтось наполегливо продовжував передплачувати газету, то його звільняли з роботи. Одним з перших адміністративних розпоряджень була заборона пропускати на село часопис «Хлібороб». А коли він якимось дивом таки діставався туди, то стражники відбирали його в читачів.

3. «Просвіти»

За галицьким прикладом в українських містах і містечках розгорнула діяльність мережа товариств «Просвіта». Перша «Просвіта» була відкрита в Одесі 30 жовтня 1905 р. Вона мала власну бібліотеку, створила окремий фонд для видання книжок.

Близько чотирьох сотень членів налічувало товариство «Просвіта» в Катеринославі. Там робота проводилася в чотирьох секціях: драматичній, вокально-музичній, літературній та бібліотечній. Згодом відкрили й читальню. «Просвіта» у Кам'янці-Подільському домоглася права ввести українську мову в початкових школах. Того ж самого року з'явилося товариство «Просвіта» і в Києві, де його започаткували видатні діячі української культури Борис Грінченко, Микола Лисенко, Григорій Коваленко та ін. Історик Микола Аркас (1852–1909) організував «Просвіту» в Миколаєві. На середину 1907 р. в Україні вже діяло 35 організацій «Просвіти».

Поміркуйте

Про що свідчило швидке поширення в Україні просвітянського руху?

Там, де це вдавалося, діячі «Просвіти» налагоджували контакти з українським селом. У Катеринославській і Полтавській губерніях діяла мережа сільських хат-читалень.

«Просвіти» не лише поширювали українську літературу, а й ідеї та знання, покликані витягти село з відсталості. Цьому сприяла праця просвітян в сільських кооперативах.

4. Початок процесу українізації шкільної та вищої освіти

Однією з найважливіших вимог українства в роки революції було введення навчання дітей рідною мовою. Але домогтися прийняття відповідного закону не вдалося. Окрім поодиноких випадків, коли вчителі з дозволу властей на свій страх і ризик запроваджували українську мову в навчальний процес, нічого не змінилося. Система освіти, від початкової школи до вищої, залишалася зросійщеною. Навіть у селі, де дитина до школи жодного слова не чула російською мовою, навчання проводилося саме нею. Тому діти з такої школи виносили мало. Цим, серед усього іншого, пояснюється невисокий рівень знань дітей в Україні.

Уперта боротьба йшла за впровадження української мови у вузах України. Студентська молодь Києва започаткувала кампанію за відкриття кафедр українознавства в університетах. Це не мало успіху в самому Києві, де жорсткий опір чинила університетська адміністрація. Але україномовні відділення було відкрито в Одесі та Харкові. В Одеському університеті історію України викладав брат Михайла Грушевського **Олександр Грушевський (1877–1943)**, в Харківському українську літературу – **Микола Сумцов (1854–1922)**.

5. Діяльність українських громад у I та II Державних думах Росії

У I Думу, яка почала працювати у травні 1906 р., від України ввійшло 102 депутати, серед яких переважали селяни та представники міської інтелігенції. 45 депутатів-українців створили власну парламентську громаду. Головою її був адвокат і громадський діяч із Чернігова **Ілля Шраг (1847–1919)**.

Поміркуйте

Які вимоги зобов'язані були сформулювати українські депутати в Державній думі?

Ілля Шраг – голова української парламентської громади в I Державній думі Російської імперії. 1906 р.

В основу програми цієї парламентської групи було покладено три найбільш гострі для українського суспільства вимоги: аграрна реформа, українська освіта та питання автономії. Громада почала видавати власний журнал «Украинский вестник», що мав служити трибуною для всієї Росії і тому друкувався російською мовою. Українські депутати підготували окрему декларацію у справі української автономії. Але оприлюднити її з парламентської трибуни не встигли, бо за день до запланованого виступу цар розпустив Думу і видав наказ про вибори нової.

У січні 1907 р. відбулися вибори до II Думи. Знову почало діяти українське парламентське об'єднання. Воно називалось Українська трудова громада. У Громаді було 47 членів, які домагалися автономії України, місцевого самоврядування, української мови в школі, суді й церкві, а також аграрної реформи. Громада видавала часопис «Рідна Справа – вісті з Думи», що ви-

ходив два рази на тиждень. У «Рідній Справі» друкувалися промови членів Української трудової громади. II Дума виявилася ще радикальнішою, ніж I Дума, й тому протрималася також недовго, лише 103 дні. З червня 1907 р. її було розпущено. *Це означало завершення Першої російської революції.*

Підсумки й узагальнення

У 1905 р. національно-визвольна боротьба в Україні була ще малопомітною, якщо порівняти її з масовими соціально-політичними рухами, якими керували загальноросійські партії. У цих умовах українські партії вагалися: чи йти їм у революцію у складі відповідних російських партій спільним фронтом, сподіваючись, що після перемоги будуть задоволені національні вимоги українців, чи домогтися своєї мети, не відмовляючись від власних партій. Така невизначеність послаблювала вплив політичних партій на населення.

Після 17 жовтня 1905 р. починається швидкий, форсований розвиток українського національного життя.

Досягнення національного руху стали можливими внаслідок залучення до нього широких народних мас, особливо українського селянства. Представники селянства в Державних думах активно співпрацювали у складі українських Громад I і II Державних дум з депутатами-інтелігентами і прекрасно розуміли один одного. Вимога автономії України швидко проростала в селянську масу, а інтелігенція підтримувала аграрні проекти селян. Перед українським національним рухом у Наддніпрянщині відкривалися нові перспективи.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте національні вимоги українців у революції 1905–1907 рр. Хто формулював ці вимоги і наскільки вони були реальними?
2. Чому піднесення українського національного руху почалося після Манифесту 17 жовтня, а не до нього?
3. Коли з'явилися перші масові українські періодичні видання?
4. Коли в Наддніпрянській Україні почали діяти «Просвіти»? Чим вони займалися?
5. Якої тактики дотримувалися українські партії під час виборів до I Державної думи?
6. Що вам відомо про діяльність української Громади у I та II Державних думах Росії?
7. Чому, на ваш погляд, селянські депутати Думи дуже швидко сприйняли ідею автономії України, з якою виступали депутати-інтелігенти?

Документи

З програми Української трудової громади в II Державній думі (1907)

Політичне oddілення од Росії кого-небудь з її безправних народів – так само й України – ми признаємо за неможливе і необачне.

...Не втворювати нові держави за старими зразками повинні тепер народи Росії, вони повинні йти до такого перероблення Російської держави, як вже там вона не склалась, – щоб кожному народові була забезпечена свобода самостійного розвитку і життя на своїй землі...

...Один тільки єсть вихід з цього становища. По нашому глибокому переко-
нанню, – це рішуча і конечна переробка державного урядування на національну
і територіальну (краєву) автономію всіх країн Російської імперії, котрих людність
повинна одержати права самовиразу і самоврядування...

Щодо економічних справ, то на першу чергу ми ставимо здобуття народові
землі, якою користувалися б тільки ті, що прикладають до неї свою працю...

Щодо робітницької справи, то ми будемо вимагати восьмигодинного робочого дня,
оборони праці жінок та дітей, страховки на старість та на випадок знесилення...

Українська суспільно-політична думка в
20 столітті: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 161–162.

Запитання і завдання

1. Чому, незважаючи на заяви Української трудової громади про бажання зали-
шити Україну в складі Російської держави, її діяльність неохоче сприйма-
лася в урядових колах?
2. Чи була в Україні того часу політична партія, яка йшла далі вимог про автоно-
мію України? Якщо була, назвіть її. Які аргументи вона наводила? Порівняйте
її аргументи з аргументами Української трудової громади.

§14. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В 1907–1913 рр. І ЙОГО СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ

Згадайте Які обставини стримували розвиток сільського господарства і поро-
джували масове незадоволення сільського населення Наддніпрянської України
до революції 1905–1907 рр.?

Творче завдання Охарактеризуйте основні фактори, які викликали економіч-
не піднесення в Україні в 1908–1913 рр.

1. Передумови економічного піднесення

На *Наддніпрянській Україні* після революції 1905–1907 рр. запанувала
політична реакція. Разом з тим російський уряд здійснював заходи, спря-
мовані на послаблення протистояння різних верств суспільства, на відвер-
нення нової революції. Головна увага зверталася на село, де влада прагнула
зняти соціальну напругу в селі та запобігти новому революційному вибуху.
Ці заходи проводилися в умовах сприятливої економічної кон'юнктури:
економічна криза початку XX ст. після періоду депресії перейшла у смугу
піднесення, що відкрило можливості для досить помітного кроку вперед
на шляху подальшої модернізації суспільства.

У *Західній Україні* революції і реакції на початку XX ст. не було. Розвиток
відбувався еволюційним шляхом. Після економічної кризи початку XX ст.
тут з 1908–1909 рр. почалося піднесення.

Таким чином, в обох частинах країни – у Наддніпрянщині і Західній
Україні – останні передвоєнні роки – 1908–1913 – позначені економічним
зростанням.

2. Зміни в сільському господарстві

Розуміючи, що від настроїв селянства – абсолютної більшості населен-
ня – залежить майбутнє Російської імперії, її правлячі кола після революції

наважилися на проведення аграрної реформи. Її головним провідником був голова Ради міністрів **Петро Столипін (1862–1911)**.

Проводячи реформу, П. Столипін прагнув максимально враховувати інтереси поміщиків. Головне гальмо в розвитку сільського господарства П. Столипін вбачав у сільській общині. Селянину важко залишити общину: він не міг продати землю, якою користувався, оскільки вона була общинна. Община здійснювала періодичний перерозподіл земельних ділянок між своїми членами. Одного разу селянин одержував землю в одному кутку села, наступного – в іншому. Тому він не був зацікавлений у застосуванні сучасних засобів виробництва, сільськогосподарських машин, добрив, впровадженні кращих сівозмін. Такий стан речей приводив до збіднення села та посилював його революційність. П. Столипін поставив собі за мету зруйнувати общину, створити на селі прошарок міцного, заможного селянства, яке стало б опорою існуючої влади.

Поміркуйте

Чи можна було шляхом руйнування общини, не порушуючи інтереси поміщиків, задовольнити потреби селянства?

Реформу започатковано Указом від **9 листопада 1906 р.** і завершено Законами від **14 червня 1910 р.** і **29 травня 1911 р.** Скасовувались обов'язкові земельні общини і надавалося кожному селянинові право вимагати виділення йому землі в одному масиві, що мав назву «відруб». Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі і створювати «хутір». Тільки угіддя – ліс, сіножаті, випаси – залишалися у спільному володінні.

Реформа охопила всю Наддніпрянську Україну. Внаслідок неї на Правобережній Україні й Полтавщині майже вся земля перейшла в особисту приватну власність. Особисте приватне землеволодіння стало переважаючим у Чернігівській губернії. У Таврійській, Херсонській, Катеринославській і Харківській губерніях воно охоплювало близько 50 % дворів. 226 тис. селянських господарств виділилися на хутори і відруби. Вони прагнули модернізувати виробництво, запроваджували машини, нову агротехніку. Таким чином, здавалося б, створювалися сприятливі умови для становлення селянського фермерського господарства, здатного прогодувати і себе, і країну.

Жнива. Початок XX ст.

Поміркуйте

Чому намагання П. Столипіна створити заможну селянську верству увінчалися лише частковим успіхом?

Але одночасно зі зростанням заможнішої верстви збільшувалася бідняцька. Подекуди біднота, отримавши землю у власність, продавала її за безцінь. Малоземельним селянам аграрна реформа не тільки не надала можливості зміцнити, але й прискорила їхнє цілковите розорення й остаточно перетворила у пролетарів.

У *Західній Україні* община на початок ХХ ст. вже була повністю зруйнована. Головною проблемою селянства Галичини, Буковини і Закарпаття залишалося малоземелля, викликане засиллям великих поміщицьких латифундій, аграрним перенаселенням, низьким технічним рівнем сільського господарства.

Виходом з глухого кута для частини селянства була участь у розвитку кооперативного руху, який в 1908–1913 рр. значно інтенсифікувався. Кооперативи кредитували селян, допомагали збувати готову продукцію, за вигідними цінами здійснювали закупки необхідних товарів, у т. ч. сільськогосподарських машин. Зокрема, кредитні кооперативи охоплювали своєю роботою половину селянських господарств Наддніпрянщини. Швидко розвивався кооперативний рух і в Західній Україні. У кооперативному апараті працювали тисячі демократично налаштованих українських інтелігентів, які зі співчуттям ставилися до селянства.

Для координації діяльності спілок у Києві та Вінниці засновувалися Союзи споживчої кооперації. Існували плани утворення всеукраїнського кооперативного об'єднання.

Поміркуйте

Чому ці плани не були реалізовані?

На перешкоді стали керівники російської кооперації, які діяли заодно з царськими чиновниками. Усі вони вбачали в незалежному кооперативному русі України загрозу економічній і політичній цілісності імперії.

У Галичині об'єднавчі процеси в кооперативному русі не мали сильного опору влади. Центр «Ревізійний союз українських кооперативів», який керував кооперативним рухом, був створений ще на початку ХХ ст.

Кооперативний рух дав можливість багатьом селянам вистояти в боротьбі за землю, за збереження і зміцнення свого господарства.

3. Трудова міграція

Щоб послабити соціальні суперечності в українському селі, царський уряд заохочував переселення селянства на малообжиті землі Далекого Сходу і Сибіру. Ще в 1896–1906 рр. після спорудження Транссибірської магістралі на Схід переселилося близько 600 тис. осіб. В умовах столипінської реформи міграція селянства України посилилась.

Поміркуйте

Чому міграція українських селян особливо посилилася в роки столипінської аграрної реформи?

Перші українські емігранти до Америки. 1902 р.

У 1907–1914 рр. до Сибіру, далекого Сходу, в Середню Азію і Казахстан переселилися близько 1,1 млн українських селян. Серед чиновників була популярною приказка: «Далі їдеш, тихіше будеш».

Потік переселенців з України став настільки потужним, що в окремих районах Російської імперії вони склали навіть більшість населення. Так, зокрема, було на півдні Далекого Сходу, в районі, який отримав назву «Зелений Клин».

Малоземелля і аграрне перенаселення викликало також міграцію західноукраїнських селян. Лише в США напередодні Першої світової війни мешкало понад 500 тис. українців. Поширеною була також сезонна міграція селян і робітників. На сезонні роботи відправлялися до Бессарабії, Південної України, Німеччини, Бельгії, Франції.

Трудова міграція дещо послаблювала гостроту соціальних суперечностей в українському селі, але усунути їх не могла.

4. Передвоєнне промислове піднесення

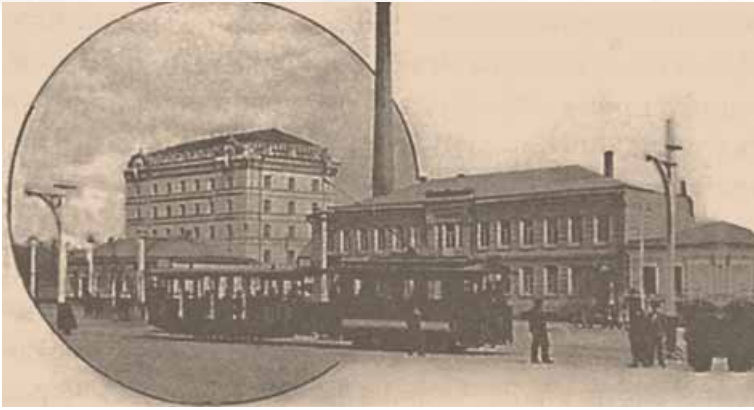
Економічну кризу початку ХХ ст. і депресію, яка продовжувалася декілька років, змінило економічне піднесення, що охопило Наддніпрянщину і Західну Україну.

У *Наддніпрянщині* депресія тривала до кінця 1908 р. З наступного року крива росту виробництва промислової продукції поповзла вгору.

Поміркуйте

Які обставини викликали промислове піднесення 1908–1913 рр.?

Великі державні, в тому числі військові замовлення дали поштовх подальшому розвитку гірничорудної і металургійної промисловості Донбасу і Середньої Наддніпрянщини, які забезпечували продовження індустріалізації всієї імперії. Порівняно з 1900 р. виробництво чавуну у 1913 р. збільшилося удвічі, а видобуток вугілля в 2,3 раза. Напередодні Першої світової війни в Україні видобувалося 70 % вугілля імперії і виплавлялося

Бельгійський електричний трамвай на Катеринському проспекті.
Початок XX ст.

56 % чавуну, виготовлялося 76 % рейок. І це за умови, що населення України становило близько 20 % жителів імперії.

Промислове піднесення 1908–1913 рр. закріпило становище України як основного вугільно-металургійного центру Російської імперії.

Економічне піднесення сприяло прискоренню урбанізації Наддніпрянської України: Катеринослав перетворився на один з найбільших центрів металургії імперії, а Харків – в осередок важкого машинобудування, зокрема виробництва паровозів. У Південній Україні інтенсивно розвивалося сільсько-господарське машинобудування. Через Одесу та інші портові міста Чорного і Азовського морів у Західну Європу вивозилися мільйони тонн хліба і завозилися машини та інші товари, які були в дефіциті в Російській імперії. Великі міста стали центрами освіти, культури, громадсько-політичного життя.

Швидко розвивалася харчова промисловість, у т. ч. виробництво цукру, борошна, спирту. Зокрема, Україна давала близько 70 % загальноросійського виробництва цукру.

Зростання масового попиту на товари повсякденного вжитку стимулювало також розвиток місцевої промисловості, виробництво будівельних матеріалів.

Поміркуйте

Чому в 1908–1913 рр. не відбулося істотних змін у структурі промислового виробництва України?

У цілому Україна випускала 19 % промислової продукції Російської імперії. Але *структура* промислового виробництва в умовах передвоєнного економічного піднесення не змінилася. Україна зберегла всі риси сировинного придатку центральних губерній Російської імперії, якою вона була в XIX ст. Майже половина загального обсягу її промислової продукції 1913 р. вироблялася в гірничій, гірничозаводській, металургійній та харчовій промисловості. У той же час з центральних районів Росії, де не вирощувалася бавовна і не видобувалася залізна руда, везли для реалізації в Україну товари текстильної і металообробної промисловості. Сировина для взуттєвої промисловості вивозилася з України до Росії, а звідти завозилося готове взуття, яке з великим зиском для російських фабрикантів продавалося в Україні.

На західноукраїнських землях напередодні світової війни також спостерігалось певне економічне піднесення.

Збільшився видобуток нафти. На галицьку нафту в 1909 р. припадало 5 % світового видобутку нафти. Більше видобувалося лише в Росії (Баку і Грозний) і США.

Друге місце після нафтовидобувної посідала деревообробна промисловість. Галичина була також одним з основних експортерів лісу на європейські ринки.

З початку XX ст. в Західній Україні успішно стали розвиватися швейна, взуттєва і килимарська промисловість, однак і вони були представлені головним чином дрібними підприємствами ремісничого типу.

Матеріали Всеросійської сільськогосподарської, промислової та художньої виставки в Києві. 1913 р.

5. Побут і звичаї українців

Модернізаційні процеси, які відбувалися в 1900–1913 рр., позначилися і на повсякденному житті людей, їх побуті.

Поміркуйте

Як модернізаційні процеси в суспільстві вплинули на побут міського населення?

Особливо помітними були зміни в побуті мешканців міст. Поліпшився стан міського господарства. Зводили нові будинки – готелі, житлові, адміністративні, які перетворювалися в окрасу міст. У губернських центрах, в багатьох повітових містах з'явилися електростанції, і світло засяяло не лише в будинках, але й на головних вулицях, на вокзалах, у парках та інших громадських місцях. Звичайним явищем стало відвідування заможними і середнього достатку городянами кав'ярень, ресторанів. Навіть у невеликих повітових містах видавалися газети, інколи працював кінематограф. У великих губернських центрах виступали театральні трупи (як стаціонарні, так і заїжджі).

Певних змін зазнало також повсякденне життя селянства. Удосконалювалося житло. Сільські хати ділилися в основному на двокамерні (хата-сіни) й трикамерні (хата-сіни-комора). На рубежі XIX–XX ст. у сінях почали відгороджувати місце для кухні. Менших змін зазнало внутрішнє планування хати. Фактично воно залишалося таким, як і сто, а то й більше років тому.

У селищах при заводах зводили казарми-бараки для колективного проживання робітників. Будували їх з каменю, дерева чи саману (залежно від регіону). Приміщення, в яких стояли в два-три яруси нари, обігрівали печі. Для сімейних відгороджували кутки.

Окремі підприємці виділяли в казармах для сімейних робітників ізольовані кімнати. Робітники, які не хотіли жити в казармах, будували

Херсонські міщани. 1907 р.

землянки або хати-мазанки, біля них – сараї і погребки, обробляли невеличкі городи і розбивали садки.

Не спостерігалось суттєвих змін в одязі. Але саморобні вироби у місті поступово витісняла продукція фабричного виробництва.

Поміркуйте

Чому сільський побут у ході модернізації змінювався швидше, ніж звичай?

Міський сад у Катеринославі.
Початок XX ст.

Істотно модернізувався сімейний побут. У минуле відходила велика патріархальна сім'я, коли під одним дахом жило кілька поколінь. Стали переважати звичні для наших часів малі сім'ї (батьки, діти).

Шлюб дівчата брали з 16, а хлопці – з 18 років. Згода дітей на шлюб не була обов'язковою. За них це часто вирішували батьки. Одруження супроводжувалося весіллям із суворим дотриманням вікових звичаїв та обрядів. Ці обряди були обов'язковими і під час інших сімейних подій. Широко відзначалися релігійні свята.

Підсумки й узагальнення

Встановивши після революції 1905–1907 рр. режим політичної реакції, царизм разом з тим змушений йти на певні кроки для послаблення протистояння між різними верствами суспільства.

Важливе місце відводилося аграрній реформі, яка повинна була зняти гостроту земельного питання. Реформа руйнувала сільську общину, дозволяла вихід з неї із землею, купівлю і продаж землі.

Посилився процес самоорганізації селян, зокрема, створення кооперативів. Проте збереження великого поміщицького землеволодіння не дозволяло розв'язати проблему малоземелля та безземелля. Селяни змушені були покидати села, шукаючи роботу в містах або мігруючи на Схід імперії.

Разом з тим передвоєнні роки були відзначені промисловим піднесенням, яке охопило обидві частини України. Відбувалися модернізаційні зміни в побуті і звичаях населення.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте передумови економічного піднесення в Україні.
2. З якою метою започатковано земельну реформу П. Столипіна? Яким був зміст реформи?
3. Що вам відомо про причини і масштаби еміграції українських селян до Сибіру і на Далекий Схід?
4. Яку роль у селянському господарстві відігравала кооперація?
5. Які галузі промисловості Наддніпрянської України розвивалися в 1908–1913 рр. прискореними темпами, а які – ні? Чому?
6. Охарактеризуйте особливості розвитку Західної України на початку ХХ ст.
7. Яке місце в економіці Російської імперії займала Україна?
8. Які зміни відбулися в побуті й повсякденному житті?

Документи

Журнал «Кооперативная жизнь» (1914) про вплив кооперативів на зміцнення селянських господарств

Небувале видовище в теперішні часи являють собою захолюсні колись залізничні станції...

...Як тільки зійти з пасажирського вокзалу і наблизитися до товарних пакгаузів, так попадаєте у вир господарського життя. Тут вже підводи з хлібом і серйозні обличчя хліборобів. Вони під'їхали і чекають прийому, інші – повільно тягнуться довгою чередою до станції.

Щоправда, все це було і раніше, але воно носило якийсь інший колорит. Біля вагівниць і товарних вагонів доводилось зустрічати скупника, зазвичай угодованого і жорстокого, або його прикажчика, спритного та шахраюватого, а зараз цей міст між селянською підводою і товарним вагоном заповнили люди іншого табору. На подвір'ї товарної станції, біля вагівниць та вагонів і селянських возів ви бачите або земського агронома, який із заклопотаним виглядом дає необхідні розпорядження, або представника кооперативу, або того й іншого разом. І все діється серйозно, так чинно – ні крику, ні звичних міцних слів, – що мимоволі до всього цього проймаєшся великою повагою і відчуттям віри в силу народну.

...На шляху довгими валками до вокзалу тягнуться підводи з мішками зерна у супроводі хліборобів із зосередженими і серйозними обличчями. Було таке і колись, однак, раніше підводи тягнулись до базарів, до амбарів скупників, а звідти вже на вокзали, і шлях від амбару скупника до вокзалу проходив той же хлібороб, але не в якості власника продукту, а як найманий працівник. А тут не те, тут він господар, власник продукту, що об'єднався для збуту з іншими такими ж власниками.

Из Киевской губернии // Кооперативная жизнь. – 1914. – № 20. – С. 282.

Запитання і завдання

1. На підставі цієї замітки зробіть висновок, які економічні вигоди мали селяни, вступаючи до кооперативів.
2. Чи впливала участь у кооперативах на громадську активність селянства?

§15–16. СТОЛИПІНСЬКА РЕАКЦІЯ І УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В 1908–1913 рр.

Згадайте 1. Якими були здобутки українського національного руху в 1905–1907 рр.? 2. Які події в 1905–1907 рр. допомогли національному рухові досягти успіхів, а які, навпаки, його гальмували?

Творче завдання Чи є переконливі докази того, що в 1908–1913 рр. український національний рух перебував на політичному етапі розвитку?

1. Насадження ідеології російського великодержавного шовінізму

Якщо спроби П. Столипіна здійснити аграрну реформу, при всій неоднозначності їх оцінки, все ж йшли на користь українському суспільству, то в питаннях громадсько-політичного життя його діяльність мала відверто антиукраїнський характер. Однією з визначальних рис доби П. Столипіна стало наростання хвилі агресивного російського шовінізму. П. Столипін уособлював офіційний курс, що дедалі виразніше проступав у політиці Санкт-Петербурга з кінця XIX ст., – шляхом масованої русифікації знівелювати національні відмінності, перетворити багатонаціональну Російську імперію на централізовану російську національну державу.

Російські великодержавні ідеологи змальовували український національний рух як цілком штучний, позбавлений будь-яких підстав для існування в XX ст.

Поміркуйте

Чому це робилося?

Полтавський губернатор Багговут у таємному листі до царя з усією серйозністю стверджував, що «ніколи ніякого особливого українського народу не було» і що на посади вчителів, службовців, священників слід призначати тільки великоросів.

У 1908 р. у Києві було створено «Клуб російських націоналістів», який завдяки державній підтримці й особистому покровительству П. Столипіна став однією з найвпливовіших політичних груп у Російській імперії. Клуб вважав своїм завданням «вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави на Україні».

Українські політичні і культурні діячі сприйняли цю шовіністичну істерію без особливого здивування. Від царського режиму після поразки російської революції 1905–1907 рр. на інше мало хто з них очікував. Але вони ніяк не могли звикнути до негативної реакції на справедливі вимоги українців з боку російських демократів.

Поміркуйте

Чому російські політики демократичної орієнтації не бажали виступати на захист українців від самодержавної реакції?

Основна сила російських лібералів – партія кадетів – виступала проти визнання окремих національних прав українців. Більшість російських лібералів поділяла думку, що відмінності між «великоросами» й «малоросами» незначні, що українці – це лише *південна гілка російського народу*.

Недалеко від цього відійшли й російські соціалісти. Деякі з них, зокрема більшовики, час від часу публічно вимагали скасування національних обмежень в Україні. Але тон їхніх виступів диктувався не турботою про стан українства. Ліві опозиціонери використовували справу антиукраїнських переслідувань як привід для критики царського уряду. Революційні 1905–1907 і наступні роки збагатили досвід українського руху важливим уроком: російський опозиційний рух є таким самим централізаторським, як і його головний супротивник – царське самодержавство.

2. Відновлення антиукраїнської політики в національно-культурній сфері

Після поразки революції 1905–1907 рр. одним з найголовніших об'єктів переслідувань стало усне і друковане українське слово. Царський уряд і його платні та добровільні помічники, розуміючи, що українська мова – основна ознака окремішності, душа народу, поставили за мету максимально звужити сферу її функціонування. Зокрема, заборонено викладання української мови там, де в період революції воно було введено. Скасовано також циркуляр міністра освіти за 1906 р., який дозволяв учителям на уроках «вживати малоросійську мову для роз'яснення того, чого учні не розуміють».

Поміркуйте

До яких наслідків це могло призвести?

Після цього було безліч випадків, коли учні на уроках алгебри, географії чи якоїсь іншої дисципліни одержували двійки не за знання, а за те, що не могли грамотно російською мовою їх сформулювати.

Учителям заборонялося розмовляти з учнями українською мовою навіть поза школою. На уроках не дозволялося співати українських пісень, декламувати вірші та виконувати українські мелодії.

Подібна політика проводилася і у вищих навчальних закладах України. Ті слабенькі паростки «українізації», що проросли в університетах та інших вузах України під час революції 1905–1907 рр., грубо і безжально винищувалися.

Після поразки революції 1905–1907 рр. під загрозою опинилася українська преса. У 1907 р. з 18 періодичних українських видань лишилося тільки 9. Протягом наступних років їх кількість ще зменшилася. Пресу, що продовжувала видаватися українською мовою, не дозволяли передплачувати. Чорносотенці виявляли неслухняних передплатників, доповідали про них адміністрації, яка звільняла тих з роботи, а іноді й кидала до в'язниці.

Не дозволялося вшановувати пам'ять Тараса Шевченка, організовувати присвячені йому вечори. Було заборонено збирання коштів на спорудження йому пам'ятника. У січні 1910 р. Тимчасовий комітет у справах друку Державної думи переглянув брошуру «Народний календар», де було вміщено портрети Тараса Шевченка, козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана Богдана Хмельницького, малюнок пам'ятника Шевченку та карту України, і знайшов, що вони антиурядові за змістом, бо містять ідеї «українського сепаратизму». Тоді ж члени цього комітету виступили проти назв «Україна», «український народ», як «зовсім чужих» народу.

Уряд посилив боротьбу проти національних культурно-освітніх організацій, що виникли під час революції. Закривалися «Просвіти», українські клуби, наукові товариства тощо. Було, зокрема, закрито київську, одеську, ніжинську, чернігівську, полтавську та інші «Просвіти».

У 1910 р. жорстка політика царських чиновників щодо численних пригноблених народів Росії одержала пряму підтримку самого П. Столипіна. 20 січня 1910 р. ним був підписаний циркуляр із заборонаю реєструвати будь-які чужорідні («инородческие») товариства й видавництва. В окремій інструкції він пояснював губернаторам, що заборона поширюється на українські та єврейські організації.

Зарахувавши українські організації до «инородческих», уряд потрапив у досить своєрідну ситуацію: з одного боку, він не визнавав українців окремим від росіян народом, а з іншого – відніс їх до явно неросійських народів. По суті, це було мовчазне визнання очевидного: українці й росіяни належать до різних, хоча й близьких, народів.

3. «Справа Бейліса»

В умовах реакції переслідувалися не лише українці, а й представники інших неросійських націй і народностей, що проживали на території України, особливо євреї. Постійних утисків зазнавали їхні культурно-освітні товариства, мова, релігія. Знову відновилося тимчасово припинене в 1904–1906 рр. примусове виселення євреїв з місцевостей, де їм за царськими законами проживати не дозволялося.

Уряд став на шлях провокування антиєврейських судових процесів.

Поміркуйте

Чому уряд в умовах післяреволюційної реакції вдавався до провокування єврейських погромів?

Менахем Мендель Бейліс під вартою

Найбільший з них відбувся 1911 р. в Києві, де агенти охоранки за підтримки місцевих чорносотенців звинуватили прикажчика Менделя Бейліса у вбивстві російського хлопчика з ритуальною метою. «Справа Бейліса» викликала величезне обурення різних верств населення України. Протестувала інтелігенція, зокрема російськомовний українець, письменник В. Короленко. Проти «справи

Бейліса» виступив навіть представник правих у Державній думі, єпископ Кременецький Никон, росіянин за етнічним походженням, активний учасник чорносотенного руху на Волині. А коли в 1913 р. справа дійшла до суду, то колегія присяжних, серед яких переважали селяни-українці з приміських сіл, про яких В. Короленко писав, як про *«мужиков с крепкой, нетронутой деревенской совестью»*, виправдала єврея Бейліса. У боротьбі з національною несправедливістю, насаджуванням великодержавного російського шовінізму об'єднувалися представники різних національностей, професійних і політичних груп.

4. Українські партії в 1908–1913 рр.

Усі українські партії після поразки революції зазнали жорстокого переслідування властей. Діяльність УСДРП послабла.

Що стосується Української соціал-демократичної спілки, то вона, у свій час залишивши РУП і перейшовши до російських соціал-демократів, тепер розпалася, а частина її членів і лідерів повернулася до УСДРП. Перебування у складі РСДРП виявилось невдалим – російські соціал-демократи відмовлялися зважати на особливі національні права українського пролетаріату.

Діяльність УНП у 1907–1910 рр. завмерла, а в 1910–1913 рр. – активізувалася. У 1912 р. лідер українських самостійників М. Міхновський видавав у Харкові журнал «Сніп».

Українська демократично-радикальна партія (УДРП), яка в період революції швидко зростала, виявилася занадто аморфною і непристосованою до роботи в підпіллі. Восени 1908 р. у Києві відбулася нарада УДРП, на якій було вирішено відмовитися від партійної діяльності і перейти до роботи у формі безпартійної організації – за зразком Загальної української організації, що існувала до 1904 р.

Нове об'єднання одержало назву **Товариства українських поступовців (ТУП)**. Програма ТУПу зводилася до трьох основних вимог: 1) парламентаризм як основа загальнодержавного ладу; 2) федеративна перебудова Росії як засіб забезпечення прав українського населення; 3) національно-територіальна автономія України в складі Росії.

Досягненням українського національного руху 1907–1913 рр. було долучення до нього групи відомих представників спольщених у Середні віки українських шляхетських родин. Найвідомішими з них були В'ячеслав Липинський (1882–1931) і граф Михайло Тишкевич (1857–1930). Вони поверталися до своїх «коренів», як у 60-х роках XIX ст. це зробив Володимир Антонович та його соратники. Саме В. Липинський обґрунтував ідею *територіального патріотизму*, яка показала шлях до консолідації українців у *поліетнічну політичну націю*.

5. Українське питання в III і IV Державних думах

У виборах до III Думи УДРП (ще до утворення ТУПу) зробила акцент на співробітництві з кадетами. Своїх членів партія провести до Думи не зуміла, але мала вплив на гурток українських депутатів – головним чином, селян і священників, який склався в Думі. У березні 1908 р. ці депутати внесли законопроект про дозвіл викладання «в початкових школах місцевостей з малоруським населенням» рідною українською мовою. Але законопроект було відкинуто.

Група виборників у IV Державну думу.
Катеринослав (сучасний Дніпропетровськ). 1912 р.

У IV Державній думі українське питання стояло гостріше. Не в останню чергу це було наслідком угоди між кадетами і ТУП, згідно з якою поступовці закликали українців підтримувати кадетських кандидатів на виборах, а ті в Думі висунули низку українських вимог. Вони мали суто культурницький характер. Вимоги автономії України не було, бо на це кадети не погодилися.

Поміркуйте

Що спільного і відмінного в діяльності Загальної української організації і Товариства українських поступовців?

Передвиборний блок відіграв свою роль. На захист української мови в школах у Думі виступили російські кадети (Павло Мілюков, Андрій Шингарьов), трудовики (Олександр Керенський, Володимир Дзюбинський), соціал-демократ Григорій Петровський.

Великодержавники (за походженням українці) Андрій Савенко, Петро Скоропадський та Михайло Родзянко доводили в своїх промовах, що українська мова не потрібна і що весь український національний рух – то «закордонна інтрига».

6. Масові протести українців проти національного гніту

З 1910 р. реакція в Росії почала відступати. Разом з тим оживав суспільно-політичний рух. Царські чиновники і їхні великодержавно-шовіністичні ідеологи несподівано для себе побачили, що їхня робота не приносить бажаних результатів. Навпаки, національні почуття українців не зникають, а міцніють. Показовими в цьому плані були події осені 1912 р. Тоді помер геніальний композитор, великий патріот України Микола Лисенко, і на його похорон з'їхалися представники з різних регіонів України, у тому числі й з Галичини та Буковини. У траурній ході взяло участь понад сто тисяч осіб. Тут були старі й молоді, заможні й бідні, інтелігенти, селяни й робітники. Це перший масовий виступ українців, що демонстрували свою незгоду з національною політикою російської влади. Величезна українська демонстрація викликала велику тривогу в Санкт-Петербурзі.

У 1914 р. вся Україна урочисто відзначала століття від дня народження свого геніального сина Тараса Шевченка.

Поміркуйте

Чому похорон М. Лисенка і святкування ювілею Т. Шевченка супроводжувалися спалахом національних почуттів?

На західноукраїнських землях австрійська влада не чинила цьому перепон. Інакше сталося на підросійських землях України. Коли повсюдно почали створюватися комітети з підготовки до вшанування пам'яті поета, це надзвичайно занепокоїло російський уряд. Чорносотенні організації провели шалену кампанію проти відзначення пам'яті Т. Шевченка та проти «мазепинського» руху взагалі. Міністр внутрішніх справ заборонив друкувати пам'ятне видання на честь Т. Шевченка. Він рекомендував губернаторам не дозволяти публічного вшанування пам'яті Т. Шевченка, називати його ім'ям вулиці й школи. Російська православна церква отримала заборону Святійшого Синоду на служіння панахиди на честь поета, а Міністерство освіти заборонило учням ходити на заходи й концерти, присвячені пам'яті Т. Шевченка. Внаслідок того в Києві урочисте відзначення століття з дня народження поета заборонили, й тільки в Катеринославі та ще декількох містах святкування відбулися.

Дії влади викликали величезне обурення й протидію, насамперед студентів. Вони створили комітет протесту, який 10–11 березня 1914 р. організував у Києві вуличну демонстрацію. Проти демонстрантів виступили члени чорносотенної організації «Двоголового орла», які тягли вулицями й топтали ногами портрет Т. Шевченка. На вулиці міста вийшло кілька десятків тисяч осіб; дійшло до сутички між двома демонстраціями. Влада кинула проти демонстрантів кінну поліцію і декілька загонів козаків. Були поранені, поліція заарештувала десятки шанувальників великого Кобзаря.

Подібні демонстрації мали також місце і в інших містах України. Російська преса з подивом писала про цей несподіваний для неї вияв потужності українського національного руху. Заборона відзначати шевченківський ювілей знайшла відгук і в Державній думі Росії. Під час дискусії з цього

Кінна поліція біля Університету Св. Володимира під час студентських демонстрацій. 1910 р.

питання граф Капніст, нащадок Василя Капніста, говорив, що заборона святкувати сторіччя від дня народження Т. Шевченка є образою для всієї України.

7. Український національний рух в умовах наближення світової війни

Спалах національних почуттів українців відбувся в умовах, коли в Європі відчувалося наближення широкомасштабного конфлікту між великими військовими блоками: Антантою (Великою Британією, Францією, Росією) і Троїстим союзом (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Італією). Українським політикам було очевидно, що їхній народ у цьому конфлікті змушений воювати у складі обох блоків. Виникало питання: яку позицію слід зайняти у цій війні, до чого закликати наддніпрянців і західних українців, щоб їх у черговий раз не ошукали могутні сусіди?

Поміркуйте

Яку позицію щодо майбутньої війни зайняли галицькі політики?

Дмитро Донцов

Галицькі політики це питання розв'язали ще в грудні 1912 р., коли на таємному засіданні керівництва трьох головних партій (Русько-української радикальної, Української національної демократичної, Української соціал-демократичної) прийняли ухвалу: «З огляду на добро і будучність української нації на обох боках кордону, коли прийде до війни між Австрією і Росією, то все українське громадянство стане на боці Австрії проти Російської імперії як найбільшого ворога України».

Через півроку у Львові відбувся Другий всеукраїнський студентський з'їзд. Особливу увагу на ньому привернув «східняк», родом з Мелітопольщини (Катеринославської губернії), **Дмитро Донцов (1883–1973)**, який виступив з рефератом «Сучасне політичне положення нації і наші завдання». Д. Донцов підкреслював, що зусилля українців – і наддніпрянських, і західних – повинні спрямовуватися на усунення російської перешкоди на шляху до незалежності України. Центральним пунктом доповіді Д. Донцова була ідея політичного відокремлення, «сепарації» від Росії, орієнтація на Австро-Угорщину. Прибічників такої орієнтації серед українців Наддніпрянщини було чимало.

Але домінувало в Наддніпрянщині все ж інше переконання: у майбутній війні підтримувати Росію, яка після розгрому Австрії та її союзників просто змушена буде задовольнити національні вимоги українців, бо без їхньої допомоги перемога стане неможливою.

Підсумки й узагальнення

Після закінчення революції 1905–1907 рр. почалася політична реакція, яка супроводжувалася національними переслідуваннями. Це повною мірою відчували на собі українці. Але об'єктом переслідувань

стали не лише українці, а й представники інших народів, що проживали на території України, особливо євреї.

Протидія українського народу великодержавному російському наступу особливо яскраво виявилася під час похорон Миколи Лисенка і в дні святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка.

Напередодні Першої світової війни наддніпрянські та західні українці напружено шукали свій, український шлях у складному переплетенні інтересів і суперечностей великих і малих держав та народів. Прагнучи наблизити час визволення України, частина українців схилилася воювати на боці Австрії, інша – на боці Росії. У липні 1913 р. зі Львова пролунав і був почутий в Україні та Росії голос молодого наддніпрянця Дмитра Донцова, про якого лідер російських кадетів Павло Мілюков у виступі перед депутатами IV Державної думи сказав: «...Бійтеся його! Якщо ви будете продовжувати вашу політику, Донцови будуть налічуватися не одиницями і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами».

Перевірте себе

1. Чим було зумовлене посилення національного гніту в Україні після революції 1905–1907 рр.?
2. Проаналізуйте заборонні заходи царського уряду щодо української мови і культури. На що були спрямовані ці заходи?
3. Чому, на ваш погляд, переслідування українців і євреїв відбувалося одночасно?
4. Якими були політичні погляди членів ТУП?
5. Який характер мала діяльність українців у III і IV Державних думах?
6. Чи є підстави характеризувати масові демонстрації 1910 і 1912 рр. як свідчення зростання української національної свідомості?
7. Як відзначався в Україні 100-річний ювілей Тараса Шевченка?
8. Який вплив на національно-визвольний рух справили виступи Д. Донцова?
9. Які питання перебували в центрі уваги українського національного руху напередодні Першої світової війни? Як вони розв'язувалися?

Документи

1. Київський цензор Сергій Щоголев про українську мову

1. Украинский язык малопригоден для создания родной малороссам областной культуры.
2. Наличие в малорусской или украинской популярной литературе своеобразной (фонетической) орфографии является фактором, вредящим народной грамотности и тормозящим культуру Юга России.
3. Южнорусская народная школа не нуждается в малорусских учебниках и преподавании ...
4. Национализация малорусских народных училищ ... необходима для федеративного распада России, для уничтожения единства и сплоченности русского народа, как великодержавной единицы в Европе.
5. В Западной Руси украинский книжный язык – плоть от плоти языка польского – обеспечивает украинскому движению поддержку и сочувствие колонизаторов.

Щоголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 572.

2. Український письменник Степан Васильченко про демонстрацію в Києві, присвячену 100-літньому ювілею Т. Шевченка

... Мені пригадалося, як одбувався той пам'ятний ювілей 1914 р. в Києві. Україна готувалася до гучного ювілею, і він міг би вилитися в таке всенародне свято, якого ще до того часу не знала Україна; влада це бачила і вжила заходів: всякі святкування, навіть панахиди, були суворо заборонені.

Всім школам був з цього приводу суворий наказ. У Києві видавництво «Криниця» видрукувало 12 000 примірників «Кобзаря» до ювілею – всі вони були конфісковані. Гадали, що ніякого святкування не буде. Але якось несподівано в пам'ятниковий день увесь Київ, особливо молодь, вийшов на вулиці міста з портретами Шевченка, заспівами, прапорами, з квітами. Того року була рання весна, і цей день видався надзвичайно теплий і ясний. Всі ulиці були забиті людьми. Ганяла поліція, гарцювали з нагаями козаки – нічого не помагало.

Участь у цій демонстрації брали, звичайно, не тільки українці, але всі, які були у Києві, національності. Особливо гарячу взяли участь студенти-грузини – народ вільнолюбивий і гарячий. Коли їх, арештованих, поліція питала: «Какой вы национальности?», – вони відповідали: «Українець!». – «Какой же вы украинец, вы же – грузин!». Вони сердито відповідали: «Тебе хаварят – пиши українець!». Друга, чорносотенна частина київського студентства, які звалися тоді академістами, помагала як тільки могла поліції. Вони вчиняли бешкети: били вікна в редакції української газети, вихвачували з рук і рвали портрети Шевченка; бюсти, що стояли у вітринах, обкидали гряззю. Надвечір вийшов ювілейний номер газети – вони платили великі гроші, купували їх пачками і тут же на ulиці рвали на шматочки. Але люди хапали клаптики і ховали їх на спомин про великий день.

Наслідки були відомі: всі помешкання київських тюрем були до вечора набиті студентами, курсистками і іншими учнями вищих та середніх шкіл.

Васильченко С. Твори. – К., 1974. – Т.3. – С. 320–321.

Запитання і завдання

Документ № 1

1. Прокоментуйте кожен з п'яти пунктів С. Щоголева.
2. Назвіть попередників С. Щоголева на ниві фальсифікації історії України.

Документ № 2

1. Чому влада забороняла святкування ювілею Т. Шевченка?
2. Про що свідчить масовий характер урочистих акцій?
3. Що підштовхувало до участі в шевченківській демонстрації не лише українців, а й представників інших народів Російської імперії?

§17–18. НАРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 1900–1913 рр.

Згадайте 1. У чому проявлялися особливості національного руху на західно-українських землях у другій половині XIX ст.? 2. Чому українську Галичину порівнювали з італійським П'ємонтою? 3. Назвіть відомих діячів національного руху на західноукраїнських землях. 4. Коли в Західній Україні виникли перші політичні партії?

Творче завдання Порівняйте обсяг політичних прав українців у Росії і Австро-Угорщині.

1. Національне піднесення в Західній Україні

У другій половині XIX ст. центр українського національного руху переноситься на західноукраїнські землі, зокрема на Східну Галичину. Століттями тут жили поруч два етноси – українці й поляки. Національний склад населення краю станом на 1910 р. ілюструє карта. І хоча поляки у Східній Галичині не становили більшості – у рідних повітах їх частка коливалася від 40 до 5 %, – їх економічний і політичний вплив був домінуючим. Але на початок XX ст. ситуація стала змінюватися. Український рух досяг тут відчутних успіхів. Один з польських публіцистів назвав такий розвиток подій «українським завоюванням». Ішлося, звичайно, не про воєнні операції, а про зростання національної свідомості українського населення краю і активізацію його громадсько-політичної діяльності. На початку XX ст. на місці безправної й інертної селянської маси виростала свідомо своїх економічних, культурних і політичних інтересів модерна національна спільнота. Відчувалося, що змінюється на користь української більшості загальний політичний баланс сил двох головних етносів – українців і поляків. Українську Галичину порівнювали з П'ємонтою – італійською областю, з якої почалося визволення Італії.

Поміркуйте

Які вимоги висувала українська спільнота Галичини перед австрійським урядом?

Розгорнулася гостра політична боротьба, в якій брали участь дві головні сили, що репрезентували, відповідно, *українське населення* і *польську спільноту Галичини*. Імперська адміністрація Галичини, яка складалася головним чином з представників польського населення, у цій боротьбі де-

монструвала свою відстороненість, хоча насправді підтримувала польські партії. Українські партії використовували соціальне піднесення мас для розширення політичних і культурних прав українців. Головними їх гаслами були: загальне виборче право, заснування українського університету у Львові, адміністративний поділ Галичини на Східну і Західну й національна автономія для її української частини. Стратегічним завданням була незалежність у складі соборної України.

2. Боротьба за загальне виборче право. Українці в австрійському парламенті і Галицькому сеймі

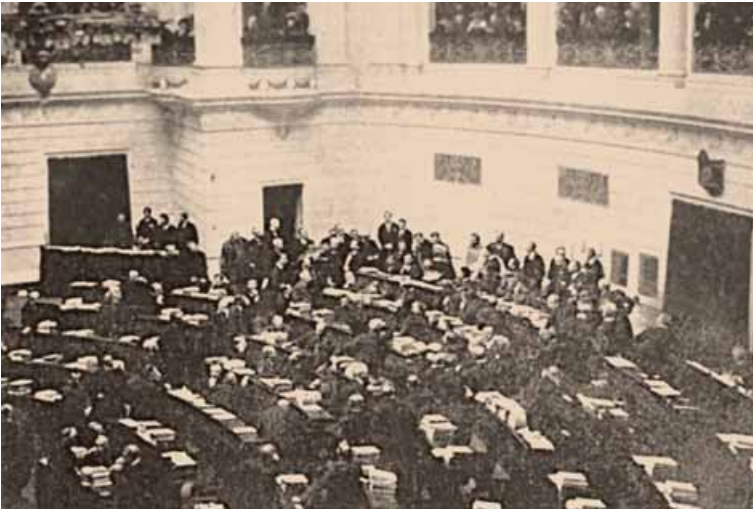
Введення загального виборчого права дозволило б подолати дискримінацію українців на виборах і мати в австрійському та місцевих парламентах достатню кількість захисників національних інтересів. У боротьбу за свої права активно включилося кероване політичними партіями селянство. Крім економічних вимог, під час уже згадуваного вище потужного хліборобського страйку 1902 р. селяни домогалися загального виборчого права. У 1906 р. майже 30 тис. селян зібралося у Львові на віче, де вимагали не тільки економічних полегшень, але й політичних свобод і загального виборчого права.

Під тиском народу у 1907 р. австрійський уряд провів нарешті реформу Віденського парламенту. Загальні вибори до Галицького і Буковинського сеймів були проведено пізніше. Як наслідок, помітно збільшилося українське представництво.

Тривала вперта парламентська боротьба в Галицькому сеймі, де домінували польські партії. Прагнучи розколоти українське населення, польські політики на виборах 1908 р. зробили ставку на «москвофілів». Якщо до 90-х років XIX ст. польський і «москвофільський» рухи в Галичині були непримиренними противниками, то надалі адміністрація почала підтримувати «москвофілів» на противагу українському рухові. Але їхні надії не справдилися. Вплив «москвофілів» швидко й неухильно зменшувався.

Площа Св. Духа (нині площа А. Міцкевича). Львів. Початок XX ст.

Засідання Галицького сейму. Частина сейму, де засідають українські депутати. Львів. Початок XX ст.

Адміністрація Галичини вдалася до прямого підтасовування виборчих бюлетенів і масового побиття в день виборів жандармами українських селян. При цьому були вбиті й поранені. У відповідь на криваву розправу український студент Мирослав Січинський здійснив замах на життя намісника Галичини Анджея Потоцького, якого звинувачували в брутальному порушенні прав українців.

Хоча підтасовки й зменшили українське представництво в Галицькому сеймі, але воно було більшим, ніж раніше. Наступні ж вибори в 1913 р. дали можливість українцям зробити черговий крок у збільшенні свого представництва в цьому органі. Якщо в 1908 р. було обрано 12 українських патріотів і 8 «москвофілів», то через п'ять років – 30 посланців національного табору й лише одного «москвофіла».

В австрійському парламенті українці домагалися поступок в економічній і культурній сферах та постійно висували основну вимогу – надання українським землям політичної автономії у складі Австро-Угорщини. Перебуваючи у меншості в Галицькому сеймі, українські делегати рішуче обстоювали свої позиції, вдаючись при потребі до демонстративного залишення зали засідань або навіть до тактики протесту голосом, що зупиняло хід дебатів.

Мирослав Січинський

3. Боротьба за український університет

Іншою пекучою проблемою Галичини на початку XX ст. стало питання українського університету. У діючому у Львові університеті мовою викладання була спочатку німецька, а в 1861 р. австрійський уряд дозволив за-

Демонстрація львів'ян на захист убитого студента Адама Коцка. 1910 р.

мінити її на польську чи українську, залежно від волі викладачів. У 1894 р. було відкрито перші українські кафедри, у тому числі кафедру історії, якою керував М. Грушевський. Але це не змінило мовний режим в університеті. Як і раніше, панували німецька і польська мови.

Поміркуйте

Чому українцям було важливо мати університет з українською мовою викладання?

Тоді почалася боротьба за окремий український університет. На своєму віці в 1901 р. студенти вимагали зробити крок у цьому напрямі і перейти до створення паралельних груп з українською мовою викладання на всіх факультетах. У 1902 р. 600 українських студентів оголосили бойкот Львівському університету і на знак протесту роз'їхалися для продовження навчання до університетів у Відні, Кракові й Празі.

Одночасно українські представники постійно вимагали прийняття рішення щодо українського університету від віденського парламенту. Між польськими і українськими студентами розгорівся конфлікт.

Кіннота австрійської жандармерії перетнула шлях демонстрантам, які прямують до будинку Галицького крайового сейму у Львові. 1911 р.

У липні 1910 р. під час збройної сутички загинув український студент Адам Коцко.

Загострення ситуації в Галичині змусило реагувати центральну владу. Після тривалих переговорів австрійський імператор остаточно погодився на те, щоб для українців не пізніше як до 1916 р. збудували окремий університет. Прихильне ставлення австрійських властей було спричинене напруженими міжнародними відносинами, зокрема між Австро-Угорщиною і Росією. Австро-Угорщина хоч-не-хоч змушена була щось обіцяти українцям, аби зберегти їхню лояльність. У 1912 р. з Відня до адміністрації Галичини надійшли інструкції з вимогою *ставитися однаково до поляків та українців*. Уряд взяв на себе зобов'язання ввести українську мову в державне діловодство краю і у Львівському університеті. Збільшувалися дотації на культурні й господарські потреби українців. Один з лідерів народоців Юліан Романчук став заступником голови австрійського парламенту.

4. Національний рух на Буковині та в Закарпатті

Як зазначалося раніше, з кінця XIX ст. буковинське політичне життя розвивалося «синхронно» з галицьким. Буковинські депутати разом з галицькими входили до «Українського клубу» у віденському парламенті, а головні політичні партії – національно-демократична, радикальна і соціал-демократична – були майже тотожні з галицькими. Ця співпраця не була безхмарною, але вона привела до перемоги української орієнтації серед буковинської інтелігенції. Перемогу закріпив розвиток мережі культурних та господарських організацій. Місцеві українські школи та громадські організації стали найкращими з усіх, що існували у трьох західноукраїнських регіонах. Діяло багато організацій найрізноманітнішого характеру: студентських, жіночих, учительських, церковних, драматичних, музичних, наукових, гімнастично-спортивних тощо.

Герб герцогства Буковини

У 1909 р. у Чернівцях відбувся з'їзд, на який прибули всі активні українські діячі: сільські війти (старости) із заступниками, голови читалень «Просвіти» і товариства «Січ» тощо. На з'їзді створили «Руську раду», відому також під назвою «Селянська партія» на чолі з професором Степаном Смаль-Стоцьким.

Українське національне відродження на Буковині перебувало в тісному зв'язку із загальним українським відродженням. Від самого початку в краї успішно протистояли румунізації та онімеченню, налагоджували зв'язки з українцями з інших земель, доводили історичні права українців на Буковину.

Що ж стосується Закарпаття, то тут на початку XX ст., як і раніше, національний рух залишався слабким.

Поміркуйте

Чому національний рух у Закарпатті залишався слабким?

Августин Волошин

У політичному й культурному житті цього краю переважали «москвофіли». Українська орієнтація була пов'язана з тижневиком «Наука». Його редактором з 1903 р. був **Августин Волошин (1874–1945)**, який згодом відіграв велику роль у національно-визвольному русі в Закарпатті. Певні зв'язки підтримувалися з галицькими українцями. Але внесок закарпатських діячів у розвиток загальноукраїнського політичного і культурного руху був мінімальним. На початку XX ст. Закарпаття залишалося, за висловом М. Драгоманова, «пораним братом». Справжнє національне відродження розпочалося в краї пізніше.

5. Кроки до узгодження міжнаціональних відносин

Доля українського національного руху значною мірою залежала від ставлення до нього поляків і євреїв, які були найбільш організованими й освіченими національними меншинами Західної України.

Поміркуйте

У чому суть суперечностей між українцями і польською меншістю і на якій основі можна було сподіватися на компроміс між ними?

Кожну, навіть найменшу, поступку українцям доводилося буквально «виривати» у гострому протистоянні з чиновниками і польськими політичними партіями. Але протистояння було безперспективне – воно вело українсько-польські відносини в глухий кут. Серед політиків обох народів посилювалися настрої на користь примирення. Підстав для цього було достатньо. Адже українсько-польські відносини не обмежувалися конфліктами і протистоянням. Обидва народи сотні років жили поруч і використовували взаємне сусідство. Зокрема, контакти з польською культурою сприяли засвоєнню українцями європейських ідей. Нарешті, тісними були особисті стосунки між українцями і поляками: досить поширеними були змішані українсько-польські шлюби.

У лютому 1914 р. було укладено польсько-українську компромісну угоду. Українці повинні були одержати третину місць у Галицькому сеймі і повноважне представництво в різних сеймових комісіях. Поляки зобов'язувалися не чинити перешкод заснуванню українського університету у Львові. Укладення угоди могло послужити поворотним пунктом у польсько-українських відносинах, сприяти їх нормалізації. Однак її так і не було втілено в життя, оскільки через декілька місяців розпочалася Перша світова війна.

Досить складними в Галичині склалися українсько-єврейські відносини.

Поміркуйте

На якій основі могло відбутися взаємопорозуміння між представниками української більшості і єврейськими громадами України?

Євреї змушені були вибирати між поляками, у руках яких сконцентрувалися важелі управління в краї, і українцями – корінною і найбільш

шою, але пригнобленою етнічною спільнотою. У другій половині XIX ст. євреї охоче засвоювали польську культуру, бо це відкривало перед ними доступ до закритих для неасимільованих євреїв сфер життя: юриспруденції, літератури, освіти, мистецтва і т.п. На початку XX ст. в регіоні посилювався антисемітизм. У цих умовах лише окремі представники єврейської еліти в краї могли сподіватися на більш-менш комфортне майбутнє. Тому серед євреїв стали посилюватися *сіоністські настрої* – курс на самозбереження себе як євреїв, щоб з часом відновити власну державу в Палестині. Що ж до польсько-українських суперечностей, то тут вони прагнули зберігати нейтралітет, який, однак, не виключав і окремих випадків взаємодопомоги. Так, у 1907 р. під час виборів до австрійського парламенту завдяки українській підтримці було обрано депутатами двох національно свідомих євреїв.

6. Діяльність національних і спортивно-фізкультурних організацій «Сокіл» і «Січ»

Українські патріотичні організації на початку XX ст. проводили значну роботу з виховання в національному дусі молоді. У Львові діяло підпільне товариство «Молода Україна». Таємні організації були створені в середніх школах галицьких міст. Вони здійснювали серед молоді культурно-освітню роботу.

Поміркуйте

Чому національні діячі Галичини звертали особливу увагу на роботу з молоддю?

Для виховання молоді наприкінці 90-х років XIX ст. у Львові було засновано спортивно-фізкультурну організацію «Сокіл», яка діяла й у багатьох селах. Великі заслуги в розбудові «Сокола» мав педагог Іван Боберський (1873–1947), який очолював товариство в 1910–1914 рр. За цей час воно поширило діяльність на всю Галичину.

У 1900 р. в одному із сіл Снятинського повіту виник перший гурток спортивно-фізкультурної організації «Січ». Ця молодіжна організація,

Січове свято у Станіславі

яка теж поширила діяльність на всю Галичину, перебувала під впливом радикальної партії. Всі організації об'єднувалися в Головному січовому комітеті, який у 1912 р. перейменовано на «Український січовий союз». Перед початком Першої світової війни «Січ» і «Сокіл» провели у Львові великий крайовий збір молоді для відзначення 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка. Обидві організації були масовими й налічували близько 12 тис. членів.

Молодь мріяла про військову підготовку, щоб можна було найкраще прислужитися своєму народові в час боротьби за державність України. Щоб проводити військове навчання, учні львівських середніх шкіл у 1911 р. створили напівлегальний гурток «Пласт». Юнаки цього гуртка в 1913 р. виїхали до Києва і пропагували там ідею військового виховання серед молоді Наддніпрянщини. Військове навчання молоді здійснювало утворене в 1912 р. товариство «Січові стрільці».

Підсумки й узагальнення

Галичина на початку XX ст. була загальноукраїнським центром визвольного руху. Там відбувався стрімкий злет національної свідомості. За кілька десятиліть з інертної і безправної селянської маси виросла свідомо своїх політичних інтересів згуртована українська спільнота. Розгорнулася гостра політична боротьба на захист прав і свобод українців, за національну автономію Східної Галичини, за український університет. Українські патріотичні організації здійснювали значну роботу з виховання в національному дусі молоді. Діяли підпільні молодіжні організації, спортивно-фізкультурні патріотичні товариства «Січ» і «Сокіл». Це значно загострило українсько-польське протистояння. Все ж перед Першою світовою війною протиріччя до певної міри вдалося пригасити.

Рівень розвитку національно-визвольного руху в Галичині, на Буковині і в Закарпатті був різний. На Буковині національний рух розвивався синхронно з рухом у Галичині. На ситуації в Закарпатті позначалася його ізольованість від решти територій України.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте географію розселення українців і поляків у Східній Галичині.
2. Які обставини вплинули на активізацію національного руху в Галичині?
3. Назвіть головні гасла, які висували учасники національно-визвольного руху.
4. Розкажіть про боротьбу українців Галичини за загальне виборче право.
5. Чому такою важливою для галичан була проблема відкриття українського університету?
6. У чому проявлялося піднесення національно-патріотичного руху молоді?
7. Які особливості національного руху на Буковині та в Закарпатті?
8. У чому полягає суть польсько-українського компромісу 1914 р.?
9. Охарактеризуйте українсько-єврейські відносини на початку XX ст.
10. З якою метою утворювалися організації «Сокіл» та «Січ»?
11. Назвіть спільну мету, навколо якої об'єднувалися учасники національно-визвольного руху на заході і сході України.

Документи

Іван Лисяк-Рудницький про національний рух у Галичині

...Поява сильної та динамічної спільноти у Галичині наклала відбиток, особливо після 1905 р., на українські землі в Росії. Так сформувалася концепція Галичини, як «українського П'ємонту»: маленького краю з великою місією, покликаною стати географічною базою і плацдармом визвольної боротьби всього українського народу.

Для українського національного руху у Галичині двадцять п'ять років перед вибухом Першої світової війни були періодом неухильного просування на всіх фронтах. Один із тогочасних польських публіцистів влучно охарактеризував такий розвиток подій, як «українське завоювання». Завоювання було, перш за все, внутрішнім і полягало у проникненні в широкі маси українців модерної національної свідомості. Це досягалося через постійно розширювану мережу народних товариств: освітніх, професійних, господарських, напіввійськових та ін. Участь у таких товариствах, місцеві філії яких сягали кожного містечка й села, давала селянам нове почуття людської гідності...

У політичній сфері тепер стало можливим розпочати систематичний, наполегливий наступ на польську гегемонію в Галичині...

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Львів, 1994. – Т. 1. – С. 477–479.

Запитання і завдання

1. Розкрийте зміст вислову «Галичина – український П'ємонт».
2. Завдяки чому забезпечувався поступ національного руху на західноукраїнських землях? Чому в Наддніпрянщині такого поступу не спостерігалося?

§19–20. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Згадайте 1. Яким був стан освіти в Україні в XIX ст.? 2. Назвіть відомих діячів української науки другої половини XIX ст. 3. Назвіть відомих вам українських письменників другої половини XIX ст. Визначіть особливості їх творчості. 4. Назвіть найпомітніші досягнення українського мистецтва другої половини XIX ст.

Творче завдання Яким чином розвиток культури в 1900–1913 рр. впливав на формування модерної української нації?

1. Освіта

Господарське, суспільно-політичне і духовне життя людства в 1900–1913 рр. значно ускладнилося. Лише ті народи світу, які зуміли істотно підвищити свій освітній рівень, були здатні належним чином відповісти на модернізаційні виклики епохи. Чи належали до цих народів українці?

Загальний рівень освіченості дорослого населення Наддніпрянщини (за винятком дітей до 9 років) напередодні Першої світової війни становив лише 20 %. На території Австро-Угорщини цей рівень був удвічі більшим.

Поміркуйте

Чому освітній рівень населення Наддніпрянщини був нижчий, ніж у Росії і Західній Україні?

Разом з тим у передвоєнні десятиліття відбувалося значне розширення шкільної мережі з обох боків російсько-австрійського кордону. В Російській імперії розглядали питання про введення загальної початкової освіти. Реалізації цього питання завадила Перша світова війна.

Стан народної освіти погіршувався заборобою проводити навчання в школі українською мовою. Деякі земства виносили ухвали про рідну мову, але уряд відхиляв ці прохання, а вчителів, які намагалися користуватися українською мовою як допоміжною, звільняли. Російська мова сприймалася українськими дітьми важко, і саме це часто обумовлювало низьку успішність і небажання продовжувати навчання.

У середній школі вчилися переважно діти дворян і державних урядовців. Після революції 1905–1907 рр. склад учнів середніх шкіл дещо демократизувався.

Вищу освіту забезпечували три університети (Харківський, Київський, Одеський) і декілька спеціальних інститутів та ліцеїв. Соціальний склад студентства лишався переважно дворянсько-буржуазним. Однак революція 1905–1907 рр. примусила уряд відчинити двері для вихідців з «нижчих» станів. У 1910 р. студенти цих станів (діти міщан, майстрових, селян) становили в Київському університеті трохи більше третини.

На західноукраїнських землях на початку XX ст. шкільна мережа розширилася. Кількість середніх шкіл у Східній Галичині протягом 1900–1909 рр. майже подвоїлась. Але українські діти в цих школах становили лише 20 % всіх учнів.

На території Західної України існувало 4 вищих навчальних заклади: університети у Львові та Чернівцях, політехнічний інститут і академія ветеринарної медицини у Львові. У 1911 р. у Львівському університеті українці становили 21 %, у Чернівецькому – 17,6 % від загальної кількості студентів.

Учительський інститут. Катеринослав. Початок XX ст.

І все ж, порівняно з Наддніпрянщиною, стан справ з освітою на Заході України, особливо початковою, був помітно кращим. Початкову освіту отримували майже всі діти. Практично кожне західноукраїнське село мало освітні осередки, які були популярні серед селян. У більшості сіл «Просвіта» утримувала свої бібліотеки. У них налічувалося сотні книжок (як художніх творів, так і популярних видань з різних галузей знань – все це рідною мовою).

Особливо помітною стає відмінність між підросійською і австрійською Україною, якщо порівнювати ситуацію з навчанням рідною мовою. На сході України такі навчальні заклади взагалі були заборонені. На західноукраїнських землях перед Першою світовою війною українськими були 6 державних гімназій і 15 приватних середніх шкіл. Кількість народних українських шкіл (початкових) напередодні Першої світової війни сягла 3,5 тис., навчання в них велося рідною мовою.

2. Наука

Революція 1905 р. принесла деякі полегшення для розвитку української науки. Формально скасовувалися утиски українського друкованого слова, зміцнів і зв'язок української науки з закордоном. У 1907 р. у Києві за зразком Наукового товариства ім. Т. Шевченка (Львів) було утворено **Українське наукове товариство (УНТ)**, головою якого обрали Михайла Грушевського. УНТ видавало свої наукові збірники.

Великий крок уперед у дослідженні минулого України зробила історична наука.

Поміркуйте

Які обставини на початку ХХ ст. загострили інтерес у суспільстві до минулого України?

На початку ХХ ст. побачили світ перші книжки найдетальнішої, в 10-ти томах, «Історії України-Руси» М. Грушевського. Широку популярність мали праці з історії України **Олександри Єфименко (1848–1918)**. Почесний доктор Харківського університету, О. Єфименко з 1907 р. викладала історію України на Вищих жіночих курсах у Петербурзі. З Харковом була пов'язана діяльність **Дмитра Багалія (1857–1932)**. Як професор Харківського університету він розгорнув широку роботу з дослідження історії Слобідської України, виховав свою школу спеціалістів з української історії та культури.

Визначним українським етнографом і археологом був **Федір Вовк (1847–1918)**. Він став організатором і учасником археологічних розкопок, етнографічних та антропологічних експедицій у різних куточках України.

Серед науковців-філологів на початку ХХ ст. найпомітнішими стали **Борис Грінченко (1863–1910)** та **Агатангел Кримський (1871–1942)**. Б. Грінченко протягом 1907–1909 рр. редагував 4-томний «Словарь української мови», який і досі залишається одним з найавторитетніших і найповніших словників. А. Крим-

Дмитро Багалій

Федір Вовк

Агатангел Кримський

ський ретельно вивчав староукраїнські тексти, що дало змогу спростувати твердження про російський, а не український характер мови давнього Києва.

Передова наукова думка розвивалась і серед учених-природознавців. Деякі з них вийшли на чільні рубежі світової науки. **Данило Заболотний (1866–1929)**, вихованець Одеського і Київського університетів, свої перші відкриття зробив на Одеській бактеріологічній станції. Працюючи лікарем, він успішно застосував свої відкриття і сміливо перевіряв на собі запропонований ним препарат для лікування холери. Д. Заболотний брав участь у ліквідації чуми, холери та інших інфекційних хвороб на Поволжі й в Туркестані, вивчав поширення інфекції в Аравії, Індії, очолював експедицію по боротьбі з чумою в Монголії, Китаї, Ірані, Месопотамії, за що був нагороджений багатьма іноземними орденами і медалями.

Київський політехнічний інститут став одним із центрів технічного прогресу всієї імперії. Гірничий інженер **Леонід Лутугін (1864–1915)** створив геологічну карту Донецького басейну, яка стала на десятиріччя основою гірничих досліджень. Інженер **Михайло Курако (1872–1920)**, що працював спочатку на Катеринославському, а потім на Маріупольському металургійних заводах, заклав основи передової вітчизняної металургії. Велику роль в її розвитку відіграли відкриті професором Київського університету **Сергієм Реформатським (1860–1934)** хімічні реакції металоорганічного синтезу.

3. Література

Перед українською літературою на початку ХХ ст. постають нові перспективи. Поширювалася українська преса, яка надавала свої сторінки письменникам. Творчість Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського виводить українську літературу з кола переважно селянської тематики. Українські письменники сприймають нові мистецькі течії (*модернізм*), що відповідали реаліям і настроям епохи. Не відмовляючись від традиційного роману, молоді прозаїки звертаються переважно до короткого оповідання (*новели*).

Поміркуйте

Як поширення модернізму в художній літературі пов'язане з життєвими реаліями епохи?

Професійних письменників на початку ХХ ст. було мало. Щоб забезпечити своє існування, вони мусили працювати службовцями, адвокатами, вчителями тощо, віддаючи творчості тільки вільний від роботи час.

Серед письменників виділявся **Михайло Коцюбинський (1864–1913)**. У найвідомішому своєму творі – повісті «Fata morgana» – М. Коцюбинський через опис історії окремої родини майстерно відобразив настрої і переживання села перед 1905 р., у час революційного вибуху та після нього. У подальших новелах М. Коцюбинський подав образ не тільки царської реакції в Україні, але й непереможну оптимістичність, закоханість у життя своїх земляків, красу природи рідного краю.

Василь Стефаник

Одночасно з Коцюбинським як майстер новели постав **Василь Стефаник (1871–1936)**. Манеру В. Стефаника характеризує психологізм, сувора простота викладу. Кожна його новела – до краю згущена, зовні стримана людська трагедія: це картини смерті або чекання її, разючої бідності, безнадійної самотності, спричинені злиднями родинні трагедії, темного пияцтва, тяжкої розлуки з рідним селом.

У суто реалістичному напрямку починав свою творчість один з найпопулярніших українських письменників того часу **Володимир Винниченко (1880–1951)**. У його перших оповіданнях, сюжети для яких брав з життя провінційних міщан і селян-наймитів, розкривалися конфлікти з працевлаштуваннями. Потім з'явилися оповідання на модну тоді тему – життя босяків, життя у казармах і в'язницях. Після революції 1905 р. В. Винниченко переходить на позиції модернізму: у його творчості переважають сюжети із зображенням психологічних і моральних переживань інтелігентів – головним чином революціонерів, зламаних урядовою реакцією.

Найпопулярнішим українським поетом початку ХХ ст. став **Олександр Олесь (Кандиба) (1878–1944)**. Поет сильного темпераменту, автор інтимно-ліричних віршів, більшість яких покладені на ноти, стали романсами, вражав на тлі попередньої, здебільшого суворой, а часто моралізаторської поезії щирістю, відчуттям природи, легкістю, новими і сприйнятливими образами, співучістю й милозвучністю. Під час революційних подій 1905 р. в поезії Олександра Олесь звучали енергійні ноти боротьби і віри в перемогу. Однак пора післяреволюційної реакції гнітюче вплинула на поета. Мотивами розчарування була пройнята і його лірика, і драматична поема «По дорозі в казку».

Червоною ниткою через твори українських письменників проходила *ідея соборності*, думка про необхідність єднання всіх українців. Вони бачили перед собою один народ, волею обставин розділений кордоном. І самі імена кращих з них об'єднували українців. Тараса Шевченка шанували і на сході, і на заході України. Його обрамлений вишиваними рушниками портрет був і в сільській хаті на Наддніпрянщині, і в будинку прикарпатського селянина. Івана Франка, Василя Стефаника, Лесю Українку, Михайла Коцюбинського знали й любили по обидва боки кордону.

4. Архітектура

Будинок з химерами в Києві.
Архітектор Владислав Городецький

Для оздоблення фасаду та інтер'єрів будинку було широко застосовано кераміку і майоліку, виготовлену за спеціальними ескізами учнями Миргородської керамічної школи та народними майстрами Опішні. Внутрішнє оформлення приміщень та настінні розписи, у яких використано мотиви та орнаменти українського народного мистецтва, виконали художники **Сергій Васильківський (1854–1917)**, **Микола Самокиш (1860–1944)**, **В. Кричевський**. В українському національному стилі збудовано також школу ім. Івана Котляревського в Полтаві, художню школу в Харкові, прибутковий будинок у Катеринославі та ін. Характерною рисою цих споруд була імітація в камені форм дерев'яної народної архітектури, використання елементів давньої церковної архітектури, зокрема веж. Мотиви української народної архітектури в західно-українському будівництві початку XX ст. добре помітні в спорудах архітекторів **Івана Левинського (1851–1919)**, **Олександра Лушпинського (1878–1943)**, **Євгена Нагірного (1885–1951)** у Львові (будинки товариства «Дністер» – 1905 р., бурси Українського педагогічного товариства – 1908 р.) та ін.

5. Музика

Станіслав Людкевич

Багатющим джерелом розвитку музичної культури була народнопісенна творчість. Народні пісні в обробках **Миколи Лисенка (1842–1912)**, **Миколи Леонтовича (1877–1921)**, **Станіслава Людкевича (1879–1979)** дедалі частіше використовувалися в концертному репертуарі професійних виконавців і самодіяльних хорових колективів. Хорові та вокально-інструментальні обробки народних пісень, оригінальні твори композиторів, у яких широко використовувалися характер, образи і мелодика народної пісні, сприяли зміцненню в українській музиці початку XX ст. основ демократизму й народності. Провідне місце в музичній культурі в Україні належало Миколі Лисенку. Він

Соломія Крушельницька в ролях Брунгільди та Аїди

не тільки писав музичні твори, а й знаходив час для педагогічної діяльності, займався громадсько-музичною і концертною діяльністю.

І зараз досить популярні прекрасні опери Миколи Лисенка «Енеїда», «Різдвяна ніч», «Утоплениця», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», які є надбанням національної класичної музики. У 1904 р. у Києві за ініціативи М. Лисенка було відкрито вищу музично-драматичну школу та в 1905 р. у Львові музичний інститут. Талановитими продовжувачами творчих заповітів М. Лисенка були композитори **Кирило Стеценко (1882–1922)**, **Микола Леонтович**, **Яків Степовий (Якименко) (1883–1921)**, **Станіслав Людкевич**.

Пісенно-музичну культуру українського народу на початку ХХ ст. примножувала видатна оперна актриса **Соломія Крушельницька (1873–1952)**. Талановита співачка аматорських колективів, вона в 1893 р. закінчила Львівську консерваторію і того самого року дебютувала в рідному місті як оперна солістка. Удосконаливши своє мистецтво в Мілані (Італія), вона виступала не тільки у Львові, а й у Відні, Варшаві, Кракові, Петербурзі, Одесі та на сценах багатьох оперних театрів Європи й Америки. Її репертуар сягав 60 опер. За красу чистого й сильного голосу (сопрано) та визначні акторські здібності світова критика називала С. Крушельницьку найкращою співачкою того часу.

6. Театр

Продовжувалося розпочате в другій половині ХІХ ст. піднесення театрального мистецтва України. Відбувається перехід від *традиційної побутовості до театрального модерну*. Найвидатнішими діячами театру цього часу були брати Іван, Микола і Панас Тобілевичі, що увійшли в історію української культури під псевдонімами **Івана Карпенка-Карого (1845–1907)**, **Миколи Садовського (1856–1933)** та **Панаса Саксаганського (1859–1940)**.

С. Васильківський. Вечірня тиша. Стара церква. Галичина, 1901 р.

Репертуар українського театру визначали чудові п'єси старшого з братів – Івана Карпенка-Карого. Славу театру примножили і молодші брати. Вони створили безсмертні сценічні образи, стали видатними організаторами українського театру. Микола Садовський у **1906 р.** створив у **Полтаві перший український стаціонарний професійний театр**, який у 1907 р. переїхав до Києва і став першим українським стаціонарним театром столиці України. Саме в цьому театрі розквітнув талант видатної української актриси **Марії Заньковецької (1860–1934)**.

В українському театрі починає утверджуватися *модерністський напрям*, який витісняє *реалістичний етнографізм* з його милуванням патріархальщиною, і розкриває нові перспективи життя, пов'язані з індустріальною революцією, прискоренням ритму життя, урбанізацією, соціальною мобільністю тощо.

7. Живопис

Новий крок уперед на початку ХХ ст. зробив український живопис. Серед найвизначніших майстрів пензля слід назвати живописця-баталіста Миколу Самокиша. Навчаючись у Петербурзькій академії мистецтв, а потім у Парижі, М. Самокиш досяг високої майстерності в зображенні батальних сцен. За серію перших картин його удостоїли звання академіка. Разом із С. Васильківським М. Самокиш у 1900 р. створив альбом «Українська старовина», а в 1912 р. – «Мотиви українського орнаменту», які й до цього часу захоплюють глядачів. Йому належать також батальні альбоми «Війна 1904–1905 років» та серія малюнків про війну з Наполеоном у 1812 р.

Визначним художником України того часу був і **Кириак Костанді (1852–1921)**. Вихованець Одеської малярської школи, а потім Петербурзької академії мистецтв, К. Костанді в 1907 р. здобув звання академіка. Його картини – «У люди», «Старенькі», «З пташиного польоту» та багато інших написано з великою майстерністю. З 1902 р. К. Костанді очолював «Товариство південно-російських художників», яке в 1905 р. розпочало видавати в Одесі свій журнал.

К. Костанді. У люди (на заробіток)

У творах художників України початку ХХ ст. яскраво проявляється *орнаментальне начало*, яке є однією з основних ознак мистецтва *модернізму*.

Підсумки й узагальнення

Модернізаційні зміни сприяли розвитку української культури. У 1900–1913 рр. вона зробила впевнений крок уперед. Розширилася шкільна мережа, хоча ні кількість шкіл, ні якість навчання в них ще не відповідали потребам часу. Не були зняті заборони царських властей щодо навчання українською мовою. Кращою, ніж на Наддніпрянщині, була освітня ситуація на західноукраїнських землях. Але й там було ще далеко до задоволення потреб українського населення в освіті.

Помітний крок уперед зробила наука.

У літературі і мистецтві поступово утверджувалися принципи *модернізму*, які відповідали настроям новітньої доби, сприяли формуванню української свідомості, ідеї культурної, літературної, географічної, мовної та політичної єдності східної і західної частин України.

Перевірте себе

1. Які процеси відбувалися у сфері освіти на Наддніпрянщині та в Західній Україні?
2. Як на стані освіти в Україні позначалася колоніальна політика російського уряду?
3. Розкажіть про досягнення української науки.
4. Назвіть відомих вам українських учених початку ХХ ст.
5. Назвіть найкращі твори української літератури початку ХХ ст.
6. Що нового з'явилося в українській архітектурі?
7. Що вам відомо про український театр початку ХХ ст.?
8. Назвіть відомих вам українських живописців початку ХХ ст.
9. Як розділ України на підросійську і півавстрійську впливав на розвиток української культури.

Документи

Відомий історик Дмитро Дорошенко про російську політику щодо освіти та культури в Україні

Зі страху перед українським сепаратизмом, він (*російський уряд. – Авт.*) умисне держав український народ у темряві й культурному занепаді, не даючи йому школи на рідній мові й не дозволяючи української літератури та преси, виганяючи українську мову з ужитку в церкві і взагалі в публічному житті. Він насилає на Україну хмари своїх учителів, урядовців, священників умисне задля русифікації. Як звичайно в таких обставинах, на Україну йшли далеко не найкращі елементи (до самої революції 1917 року на Правобережній Україні вчителі діставали спеціальну платню «за обрусіння»), які зовсім не дбали за інтереси населення. Наслідок урядової системи політики супроти України був той, що в порівнянні з великоруськими губерніями відсоток грамотних в Україні, що ще в XVII–XVIII ст. славилася своїм шкільництвом, був значно нижчий. Талановитий український народ, про здатність якого до освіти, науки й мистецтва в один голос говорили всі чужинці, опинився в стані культурного занепаду й відсталости.

Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966; Глобус, 1992. – Т. II (від половини XVII століття). – С. 327.

Заяпитання і завдання

1. Яку мету переслідував російський уряд, чинячи перепони розвитку освіти і культури в Україні?
2. Які наслідки мала для України ця політика?

§21. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

Згадайте 1. Які релігійні конфесії існували в Україні у XIX ст.? 2. Що вам відомо про їхню діяльність?

Творче завдання Порівняйте місце і роль православної і греко-католицької церков у суспільному житті українців 1900–1913 рр.

1. Особливості церковного життя України в модерну епоху

В умовах модернізації традиційна роль церкви в житті народу змінюється. Зокрема, поширюються секуляризаційні тенденції – тобто прагнення до звільнення від релігійних обмежень, повернення до реального світу з його проблемами. У суспільстві стають популярними гасла релігійної терпимості, свободи віровизнання, відокремлення церкви від держави, школи від церкви тощо. Одним з проявів цього було поширення в суспільстві атеїстичних поглядів.

Разом з тим секуляризація підштовхувала духовенство до реформування церкви, пристосування її до швидкозмінних запитів мирян.

Історично склалося так, що в Україні протягом століть не було єдиної церкви. Дві християнські церкви, православна та греко-католицька – перша переважно на Сході, інша на Заході України – намагалися як задовольняти релігійні запити українців, так і виражати їхні духовні інтереси в цілому.

Потрапивши в XVII ст. під владу московських патріархів, а згодом російських чиновників із Святійшого Синоду, православна церква в Україні відірвалася від вікових традицій українського народу і стала на службу імперській політиці. Єпископами, священиками, учителями духовних семінарій та в духовних бурсах-школах часто були росіяни, які навчали в дусі великоросійського патріотизму. Усього наприкінці XIX ст. серед духовенства українських губерній українців було 50 %.

Поміркуйте

Які наслідки мала русифікація православної церкви в Україні?

Від 1799 р. на Київському митрополичому престолі жодного разу не було українця, а з 1812 р. уже не висвячували українців на єпископів. Російська православна церква стала засобом зросійщення й денаціоналізації віруючих. Імперський уряд заборонив вживати українську мову навіть у проповідях. На початку XX ст. було дозволено відправлення церковного богослужіння мовою багатьох народів Росії, але не українського. Духовенство зобов'язувалося стежити за політичними рухами, у тому числі й українськими, та інформувати про них поліцію.

Уряд заборонив будувати церкви в українському стилі, малювати ікони, переслідував українські звичаї.

Крім двох головних християнських церков, в Україні існували релігійні громади інших конфесій (католицизм, іудаїзм, мусульманство, протестантизм та ін.), які мали своїх прихильників переважно серед представників національних спільнот.

2. Національно-модернізаційні процеси в православній церкві України

Модернізаційні процеси, які охопили суспільство, позначилися й на становищі православної церкви. Одним з характерних проявів модернізації церковного життя в Україні стало прагнення до створення національної церковної організації. Такий хід історії був наслідком зростання національної свідомості населення, активізації його громадської ініціативи.

Поміркуйте

Які обставини сприяли поширенню в середовищі православного духовенства Наддніпрянщини проукраїнських симпатій?

У підросійській Україні, незважаючи на всі зусилля уряду і церковних властей, серед духовенства було чимало людей, які намагалися надати церкві українського характеру. Як і в світських навчальних закладах, у Київській духовній академії та духовних семінаріях існували опозиційні гуртки, у тому числі й українофільського характеру (Громади). Під їхнім впливом перебувала частина духовної молоді. З початком революції в різних місцях України – на Волині, Катеринославщині, Київщині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині – духовенство та парафіяни виступили за українізацію проповіді та богослужіння, за визнання одного з найприродніших людських прав – звертатися до Бога рідною мовою. 1903 р. у Відні українською мовою опубліковано Біблію у перекладі П. Куліша, І. Нечуй-Левицького та І. Пулюя. Частина накладу була завезена в Над-

дніпрянську Україну. В умовах революції 1905–1907 рр., коли контроль церковних верхів ослаб, українізацію проповіді подекуди вдавалося зробити явочним порядком. Досить широко проповідь рідною мовою стала практикуватися й на Поділлі. На Катеринославщині в 1909 р. навіть було видрукувано збірник проповідей українською мовою. У 1906–1911 рр. з'явилася можливість видати в Москві українською мовою Біблію, над перекладом якої працював П. Морачевський.

З різних губерній надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою в церковно-парафіяльних школах та духовних семінаріях. Синод мусив реагувати на подібні постанови. У 1907 р., як виняток, було дозволено викладання української мови в церковнопарафіяльних школах на Поділлі, а в 1908 р. санкціоновано введення в Подільській семінарії тих предметів (щоправда, необов'язкових), про які клопотався єпархіальний з'їзд.

Але поодинокі локальні перемоги суті справи не міняли. Це зрозуміли деякі національно зорієнтовані священники й миряни. «Нам, українцям, потрібна українська православна церква, як білорусам білоруська», – писав у 1911 р. у листі до газети «Рада» один із священників. Вимоги надання автокефалії (незалежності) українській церкві увійшли в програму Української народної партії.

3. Протестантський рух

Відірваність православної церкви від запитів та інтересів населення зумовлювала популярність ідей протестантизму.

Протестантизм поширювався, головним чином, на Півдні України, в колоніях німців-переселенців. Через українських робітників, які працювали в колоніях, цей рух перекинувся на навколишнє населення. Популярною була секта баптистів. Її члени вважали, що людину можна хрестити тільки в дорослому віці, коли вона вже розуміє акт хрещення. Члени іншої секти – євангелістів – визнавали лише вчення Нового Заповіту і відкидали всі інші церковні джерела. Не приймали вони рішення церковних синодів, писання отців церкви тощо.

Але найпоширенішою була секта, відома під назвою «штунда». Назва ця походила від німецького слова «штунде» (година). Ця година щодня відводилася на читання Біблії та співання псалмів. Простота штундизму полегшувала його успіх: він охопив Херсонщину, Катеринославщину, Волинь. Влада штундистів переслідувала: їх засиляли до Сибіру, тримали у в'язницях; у них відбирали дітей тощо. Лише революція 1905 р. зняла заборону на їхню діяльність. Переслідувалися й інші секти.

Поміркуйте

Чому влада переслідувала сектантів?

Переслідування сектантів підвищувало їхню популярність, підтримувало авторитет, як мучеників за віру. У 1914 р. в Україні уже було 4 млн сектантів.

Спільною рисою сектантських рухів було те, що вони відривали своїх послідовників від православної церкви. При цьому всі секти ігнорували проблеми захисту національних інтересів українців. Головним чином

вони звертали увагу на соціальні моменти. Звичайно, серед сектантів траплялися і національно свідомі українці, проте не вони визначали обличчя сект. Сектантський рух не виконував ролі об'єднавчої для українців сили.

4. Церква в Галичині

Греко-католицька церква в Галичині відігравала діаметрально протилежну роль порівняно з православною церквою на Наддніпрянщині. Охоплюючи найширші маси населення, вона будила національну свідомість у Західній Україні – від великих міст до найглухіших сіл.

Поміркуйте

Чим визначалася особлива роль у західноукраїнському суспільстві греко-католицького духовенства?

Часто греко-католицький священник був єдиною високоосвіченою людиною в селі, до якого всі зверталися за порадою. Один з діячів цієї церкви на установчих зборах львівської «Просвіти» говорив: «Дивні речі чинить Провидіння... Та Унія, що її сприяв польський уряд в XVI ст., перевернулася в XIX ст. в найбільшу захисницю української національної справи, давши низку патріотів священників-католиків, що врятували Галичину від колонізації».

Непересічна роль у національному русі Галичини належала митрополиту греко-католицької церкви **Андрею Шептицькому (1865–1944)**. У січні 1901 р. відбулася його офіційна інтронізація на Галицьку митрополію. Багато зробив у власне церковних справах, домагаючись, щоб розкол церков в Україні не перешкоджав загальнонаціональному відро-

Андрей Шептицький – єпископ Станіславський. 1899 р.

Кафедральний Собор Св. Юра у Львові. Початок XX ст.

дженню. Андрей Шептицький перший з греко-католицьких митрополитів звернув увагу на Схід. У 1908 р. він таємно подорожував Центральною Україною, налагоджував контакти з місцевими українцями, з ученими Києва. Андрей Шептицький організував щорічні з'їзди церковних діячів різних слов'янських народів для обговорення питань, пов'язаних з об'єднанням церков. Разом з тим Андрей Шептицький був одним з ініціаторів українсько-польського примирення.

5. Церковне життя на Буковині

На Буковині понад дві третини віруючих належали до православної церкви. Як і в Наддніпрянщині, тут ця церква не виконувала роль захисника українських інтересів. Якщо православна церква на Сході України служила засобом зросійщення краю, то на Буковині вона була під сильним румунським впливом: більшість серед духовенства складали румуни або румунізовані українці. Лише на рубежі XX ст. буковинці домоглися, щоб українці отримали 2 місця радників у керівництві місцевої єпархії та кафедру на богословському факультеті Чернівецького університету.

Поруч із православними на Буковині проживала греко-католицька меншість. Буковинські греко-католики відчували позитивний вплив земляків з Галичини.

У цілому румунський тиск на українців був пом'якшений сусідством сильної греко-католицької церкви. Звичайно, цей вплив, перш за все, позначався на буковинських одновірцях. Але й православних віруючих надихав приклад успішної оборони національних прав галичанами. Налагодивши зв'язки з ними, вони з успіхом протистояли румунізації та онімеченню.

6. Церква в Закарпатті

Серед українців Закарпаття переважали віруючі греко-католики. Була й незначна присутність православ'я. Неодноразово і в XVIII, і в XIX ст. робилися спроби церковного об'єднання з Галичиною. Але цьому рішуче проти-

діяли угорські власті. Як і в Галичині, греко-католицька церква в Закарпатті була опорою українства.

Проте якщо на Прикарпатті справи національного відродження служило все греко-католицьке духовенство, то по інший бік Карпатських гір певна частина священників піддалася угорському тиску і не чинила опору зугорщенню, зокрема перекладанню богослужіння угорською мовою.

Роль захисника українства, яка в Галичині належала Андрею Шептицькому, на Закарпатті взяв на себе мукачівський єпископ **Юлій Фірцак (1836–1912)**. Він рішуче боровся проти зугорщення краю, протестував проти економічного пригнічення українців. На його протести мусили реагувати в Будапешті, і на початку

Греко-католицький Кафедральний собор в Ужгороді. Початок XX ст.

XX ст. закарпатці після впровадження деяких реформ відчували певне економічне полегшення.

Підсумки й узагальнення

Важливою стороною української дійсності початку XX ст. було церковне життя. В Україні діяли дві великі християнські церкви – православна та греко-католицька. Після підпорядкування в 1686 р. Української православної церкви Москві вона втратила свою самостійність, а з нею відійшла в минуле і її роль захисниці інтересів українства. Православна церква в Україні перетворилася на опору імперського режиму, байдужу до українських і національних запитів. Унаслідок цього з'явилися й набули поширення різні релігійні секти.

Але не все було втрачено. У православній церкві ніколи не зникали священники, переважно нижчої ланки, які намагалися відродити її як національну. Однак тоді вони були в меншості.

Іншим був стан церковного життя на західноукраїнських землях. Тісно пов'язана з народом греко-католицька церква, починаючи з кінця XVIII ст. чимдалі виразніше виступала як сила, що рішуче стояла на боці українців у їхній протидії колонізації, зугорщенню, румунізації. Цій церкві належала провідна роль у піднесенні національної свідомості населення Західної України.

Перевірте себе

1. Яку роль церква відігравала в житті українського суспільства?
2. Назвіть християнські церкви, що діяли в Україні.
3. З якої причини православна церква в Україні стала знаряддям зросійщення українського народу?
4. Розкажіть про церковну опозицію політиці зросійщення.
5. Що спричинило появу і поширення в Україні сектантського руху?
6. Яку роль відігравала греко-католицька церква в національному відродженні на західноукраїнських землях?
7. Охарактеризуйте особливості релігійного життя на Буковині та в Закарпатті.

Документи

Поступки Російської православної церкви щодо мови богослужіння

За почином Російської церкви на початку XX ст. православне богослужіння відправлялося: у краях надбалтійських – фінською, естонською, латиською, німецькою мовами; на Волині – чеською (для чеських колоністів); на Кавказі – вірменською, осетинською, грузинською, мовою сирохалдейською, абхазською й почасти російською; у Криму, Сибірі й східних володіннях Росії – татарською, чуваською, киргизською, черемиською, мордовською, зирянською, монгольською, китайською, японською, правдоподібно також остяцько-самоїдською; у Північній Америці – екімоською, індійською, англійською.

Річицький А. Проблеми української релігійної свідомості. – К.; Тернопіль, 2000. – С. 314–315.

Запитання і завдання

У чому проявлявся проімперський характер дій ієрархії православної церкви в Україні? Чому в Україні не була дозволена українізація богослужіння?

§22. НАШ КРАЙ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Згадайте Які зміни, що відбулися в краї у ХІХ ст., ви вважаєте найважливішими?

Творче завдання Визначіть внесок своїх земляків у розгортання модернізаційних процесів в Україні в 1900–1913 рр.

Назвіть особливості економічного розвитку в краї на початку ХХ ст. Чи позначилася на ситуації у вашому регіоні економічна криза 1900–1903 рр.?

На початку ХХ ст. формуються українські та загальноросійські партії. Знайдіть матеріали про їхню діяльність у вашому краї. Чи були серед активних діячів цих партій ваші земляки?

Підготуйте розповідь про основні події революції 1905–1907 рр. у вашому краї. З'ясуйте, якими були наслідки революції 1905–1907 рр.

Що ви знаєте про життя краю в післяреволюційний період? Якщо територія краю підпала під дію столипінської аграрної реформи, то як вона здійснювалася, які мала прояви, відмінні від інших регіонів, і чим завершилася?

Складіть хронологічну таблицю «Наш край в 1900–1913 рр.».

Дата	Події в краї	Джерело, з якого ви дізналися про ці події

Бурхливі події початку ХХ ст. суттєво змінили життя значної частини українців. Чи відомо вам про те, як позначалися ці події на житті ваших предків?

На початку ХХ ст. відбувалися помітні зрушення у способі життя, пов'язані з використанням у побуті технічних досягнень і винаходів. Це особливо стосувалося міських жителів. Знайдіть дані з історії вашого міста, які засвідчують ці зрушення. Складіть розповідь про архітектурні будівлі, що з'явилися тоді у вашому населеному пункті, про знаряддя праці, житло, одяг і господарські споруди, які використовувалися на початку ХХ ст.

Спробуйте узагальнити все відоме вам про найважливіші події та зміни в житті вашої області, району, міста, села протягом ХІХ – початку ХХ ст. У цьому вам допоможуть і експозиції краєзнавчого музею.

§23. підсумково-узагальнюючий урок

Згадайте 1. До складу яких адміністративно-політичних одиниць Російської і Австро-Угорської імперій входили на початку ХХ ст. українські етнічні землі?
2. Перед якими історичними викликами стояла Україна на початку ХХ ст.?

1. Україна перед модернізаційними викликами

У 1900–1913 рр. на шляху від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства Україна зробила помітний крок вперед. Частково, цей шлях долався революційними методами (російська революція 1905–1907 рр.),

частково – з допомогою реформ (столипінська аграрна та інші реформи в Наддніпрянщині, виборча та інші реформи в Західній Україні).

У ці роки економічний потенціал України помітно посилювався: збільшилися потужності вугільної, металургійної і цукрової промисловості – основні галузі Наддніпрянщини. Україна закріпила своє становище вугільно-металургійної бази Російської імперії. У Західній Україні інтенсивно розвивалося нафтовидобування.

Ринкова стихія невідворотно вела і до формування місцевого капіталу, який був багатонаціональним, що відбивало історичні реалії України. У місцевому підприємництві виокремлювалися і знаходили своє місце українські представники. Перспективи для їх росту були досить широкі.

Продовжувалася урбанізація України. Міста швидко зростали, забудовувалися новими вулицями, зводилися унікальні споруди і комплекси, до роботи залучалися відомі архітектори.

Ринкові відносини дедалі глибше проникали в сільське господарство, сприяючи його розвитку. Відбувалася самоорганізація селянства: сформувалася щільна мережа кооперативів, де був значний вплив української національної інтелігенції. Наддніпрянська Україна залишалася житницею Європи.

Йшов невідворотний процес політичної модернізації: по обидва боки російсько-австрійського кордону, який проходив по р. Збруч, діяли партії і громадські організації. Формувалися кадри партійних діячів, які набували досвіду політичної діяльності. У Російській імперії з помітним запізненням порівняно з Австро-Угорською вводилися начала парламентаризму: хоча загального виборчого права не було (діяла куріальна система), до виборів до загальноімперської Державної думи, яка засідала в Петербурзі, допускалися і жителі України. Земства як органи місцевого самоврядування, що діяли в лівобережних губерніях України з 1865 р., у 1911 р. вводилися також на Правобережжі – у Київській, Волинській і Подільській губерніях. У Західній Україні парламентаризм упроваджувався послідовніше: спочатку вводилося загальне виборче право до загальноімперського парламенту, а напередодні Першої світової війни і до Галицького і Буковинського сеймів.

Досить швидко формувалася інтелігенція, у тому числі й українська національна. Розвивалася народна освіта, наука, мистецтво.

У контексті зазначеного поставимо питання: чи можна було на підставі модернізаційного прогресу 1900–1913 рр. подолати той важкий тягар проблем, з якими увійшла Україна в ХХ ст.? Нагадаємо ці взаємопов'язані проблеми: *перша* – бездержавний статус України; *друга* – її територіальна роз'єднаність; *третья* – неузгодженість міжнаціональних відносин в Україні.

2. На шляху до створення власної державності

Чи просунулася за 1900–1913 рр. Україна на шляху до *відродження власної державності*?

До створення державності на українських землях (тобто на суцільному масиві території Європи, де переважало українське населення) підштовхували ряд об'єктивних обставин.

По-перше, економічні реалії України.

Російська та Австро-Угорська імперії перетворили Україну на джерело своїх прибутків, на ринок збуту товарів та постачальника сировини. Центральні уряди не зважали на місцеві особливості й потреби населення. В Україні, як і раніше, розвивалися, головним чином, видобувні галузі (вугільна, гірничорудна, нафтова) та первинна переробка сировини (виплавка чавуну і сталі). Машини й механізми вироблялися, в основному, за межами України, а потім з великими прибутками збувалися на її території. З галузей машинобудування відносно розвинутим було в Україні лише сільськогосподарське і, до певної міри, паровозобудівне. Усі ці перекоси в промисловому розвитку, відсутність завершених економічних циклів робили економіку України надзвичайно вразливою щодо економічних криз і міцно прив'язували її до господарства імперських центрів.

Яскравим показником нерівноправного становища України в Російській імперії є дані про податки, які збирала імперія на її території. Ця сума на початку ХХ ст. на 50 % перевищувала суму видатків на українські губернії. Таким чином, половина загальної суми податків з України йшла на користь інших частин держави та утримання її бюрократичного апарату. «Українська пшениця, сало, горілка, згодом цукор, залізо й вугілля стали такою ж опорою Російської імперії, як хутряний “ясак” самоїдів та остяків», – зазначав М. Грушевський.

Подібне можна сказати й про Західну Україну. У Галичині крайовий податок був утричі більший, ніж у Нижній Австрії, а асигнування на культуру й охорону здоров'я – у три-чотири рази менші.

Несправедливий характер економічних відносин між імперськими центрами і Україною негативно позначився на становищі всіх соціальних і національних груп. Життя вимагало зміни цих відносин, що було неможливо без власної держави.

По-друге, до створення власної держави підштовхувала спотворена соціальна структура.

У тих групах, що визначали технічний і науковий прогрес (підприємці, робітники, інтелігенція), українці були представлені слабо. І в Наддніпрянщині, і в Західній Україні вони перебували, головним чином, на нижніх щаблях соціальної драбини.

Це становище викликало загострення національних суперечностей і вимагало істотного корегування.

По-третє, не маючи своєї держави, українці не могли сподіватися на гармонійний культурний розвиток. Рівень освіти в Україні був значно нижчий, ніж у центральних районах обох імперій. У Наддніпрянській Україні українці не мали власної народної школи взагалі.

Перебуваючи у складі чужих держав, населенню України годі було сподіватися на встановлення справедливості в економічному житті, соціальних відносинах і культурі. Необхідно було будувати власну державу.

Чи готове було українське суспільство до створення власної держави?

«У своїй хаті своя правда, і сила, і воля!» – писав Т. Шевченко. До цього висновку керівники визвольного руху Західної України дійшли в 90-х роках ХІХ ст., а в Наддніпрянщині – на рубежі ХІХ–ХХ ст. Саме тоді український визвольний рух вступив у політичний етап розвитку. На цьому етапі процес формування модерної української нації переходить у третю, заключну фазу. Наскільки довго триватиме цей процес – залежало від багатьох обставин. Але в 1900–1913 рр. він чітко проявився. Якщо

наприкінці XIX – на початку XX ст. українські партії і національно-патріотичні гуртки Наддніпрянщини, працюючи в підпіллі, об'єднували десятки (інколи кілька сотень) активних членів і симпатиків, то в 1912–1913 рр. під гаслами захисту української культури виступали вже десятки тисяч представників усіх верств українського суспільства (похорон геніального українського композитора М. Лисенка, мітинги і демонстрації до роковин з дня народження національного пророка Т. Шевченка). Вимога автономії України з вуст українських депутатів на всю імперію прозвучала з трибуни російської Державної думи. Українська ідея починає оволодівати масовою свідомістю і перетворюється на фактор безпосередньої боротьби за державність. Українцями починають відчувати себе багато жителів країни, які ще недавно на запитання: *«До якої національності ти належиш?»*, не могли дати конкретної відповіді. Це яскравий вияв того, що процес націотворення переростає рамки *неполітичного культурництва* і переходить у фазу *масових політичних рухів*. На цьому етапі нація, яка перебуває в стадії формування, ставить питання про власну *державність*.

3. Перспектива об'єднання українських земель

Одним з трагічних наслідків бездержавного становища України, істотною перешкодою на шляху його подолання була територіальна розчленованість. Напередодні Першої світової війни Україна входила до складу двох сусідніх імперій – Російської і Австро-Угорської. Державний кордон між цими імперіями унеможлиблював нормальні зв'язки між населенням Наддніпрянської (підросійської) і Західної України, яка входила до складу Австро-Угорщини (підавстрійської).

Ситуація ускладнювалася ще й тією обставиною, що внутрішній адміністративний устрій обох імперій – Російської і Австро-Угорської, який складався історично, не враховував географію розселення етносів. Імперії відмовлялися реформувати свій адміністративно-територіальний поділ так, щоб межі губерній відповідали географії розселення українців.

Територіальна розчленованість України створювала реальну загрозу існуванню українців, як окремого етносу. *З одного боку*, виникали сприятливі умови для прискореної асиміляції українців у середовищі сусідів – освіченіших і організованіших, а інколи й переважаючих чисельно. *З іншого боку*, накопичувалися місцеві мовні та інші етнокультурні відмінності, які «віддаляли» розселені в різних адміністративних одиницях двох імперій групи українців. Приклади, коли на базі одного етносу формувалися дві нації, історія знає.

Щоб уникнути такої гіркої долі національна політична еліта спрямовувала свої зусилля на те, щоб переконати українців у тому, що і Наддніпрянщина, і Східна Галичина, і Північна Буковина, і Закарпаття заселені їх співвітчизниками. Це усвідомлення означало сприйняття ідеї *єдності, соборності України*.

Особливого значення від початку XIX ст. став набувати фактор мовної єдності. Українська інтелігенція енергійно працювала над створенням єдиної літературної мови, щоб забезпечити подолання відмінностей регіональних діалектів. Західні українці брали за зразок мову, якою користувалися східноукраїнські автори. Твори наддніпрянських письмен-

ників поширювалися в Західній Україні. «Кобзар» Т. Шевченка більше друкувався в Галичині, ніж в підросійській Україні, де на розповсюдження українського слова було накладено заборону. Художні твори західноукраїнських авторів читали на Наддніпрянщині. У літературно-художніх журналах Західної України часто траплялися публікації наддніпрянських авторів. Українська інтелігенція в обох імперіях, визнавши як єдине національне ціле, почала користуватися *спільною мовою*, що стало важливим кроком до перетворення українців в одну націю на практиці.

Одночасно формувалася *спільний погляд на минуле* українського народу, вироблялися спільна політична стратегія, бачення майбутнього єдиної нації, а не лише окремих її частин.

Коли почали розгортати свою діяльність українські національні партії, то в своїх програмах вони поставили вимогу створити суверенну і *соборну* українську державу.

Оскільки австрійська Україна була набагато меншою, ніж російська, то протягом ХІХ ст. поступово утвердилась ідея об'єднання навколо Наддніпрянщини, яку називали *Великою Україною*. І це остаточно зробило прагнення до соборності повномасштабними і незворотними.

Жодна з українських національних партій не планувала будувати майбутню українську державу на частині етнічної української території. Всі вони бачили Україну *в єдності всіх її територій*, незалежно від того, до складу якої держави і адміністративно-територіальної одиниці Російської чи Австро-Угорської імперії вони входили.

Ця думка стала поступово проникати в маси, перетворюючись у невід'ємну складову українського бачення майбутнього (*українського проекту*). Ідея української соборності була *адекватною* (такою, що цілком відповідає ситуації) *відповіддю територіально розчленованого українства на виклик історії*.

4. Проблеми узгодження міжнаціональних відносин

Україна була багатонаціональною країною. Усе населення України, незалежно від національного походження, перебувало під впливом модернізаційних змін. Зростав рівень його освіченості, національної свідомості. Як наслідок, у середовищі найбільших національних громад України – росіян, поляків, євреїв – з кінця ХІХ – початку ХХ ст. почали формуватися політичні партії, які виголошували своє бачення майбутнього. Суто українських (територіально) партій російської, польської чи єврейської громад в Україні не склалося. Місцеве неукраїнське населення входило до складу російських, польських чи єврейських партій, які діяли в масштабах усієї імперії (російські та єврейські), або кількох її регіонів (польські, які свою діяльність поширювали на Польщу, Україну, Білорусію, Литву). Керівні органи загальноросійських партій перебували поза Україною. Ці партії розглядали майбутнє України через призму *російського* чи *польського проектів* або, відповідно, у контексті бачення свого майбутнього єврейською громадою. Звичайно *ці проекти і бачення* не співпадали з *програмами*, які розроблялися українськими політичними партіями і які становили суть *українського проекту* – плану українського національного відродження і створення національної держави.

Без узгодження відносин між українцями та представниками інших національних громад не можна було сподіватися на безхмарне майбутнє і розв'язання головної проблеми, яка постала перед українцями на початку XX ст. – відродження власної держави. У такому узгодженні були зацікавлені всі жителі України, як українці, так і більшість представників інших національних громад, що здавна жили на її території і своє майбутнє пов'язували з нею.

Вивчаючи в 9-му класі історію України, ви довідалися, що з початку XIX ст. до участі в українському національному відродженні залучалися деякі росіяни, поляки, грузини, євреї, представники інших етнічних груп України. Їх приваблював справедливий і благородний характер вимог українців і відчуття того, що Україна – спільна Батьківщина. У 1900–1913 рр. цей процес посилювався. На Наддніпрянщині на позиції *українства* стала частина представників польської громади – спольщених у минулому українських шляхетських родів. Найвідомішими серед них були В'ячеслав Липинський, який заклавав теоретичні основи *українського територіалізму (патріотизму землі)*, і граф Михайло Тишкевич. Вони продовжували традиції «хлопоманів» 60-х років XIX ст. і приєдналися до консервативно налаштованих українських груп.

Деякі жителі України, за походженням росіяни, що пов'язали своє майбутнє з українським народом, також стали членами українських національних партій. Так, катеринославські робітники, брати Воробйови (Горобці), стали активними діячами місцевої організації УСДРП. Один з найвідоміших ідеологів українського визвольного руху XX ст. Дмитро Донцов мав російські етнічні корені.

На підтримку українства виступили деякі видатні представники єврейської громади України, зокрема, Володимир Жаботинський, який гостро критикував російських політиків за їхні виступи проти української мови і культури.

Перед війною почастишали спроби польсько-українського і українсько-єврейського порозуміння в Галичині. Переговори з поляками закінчилися угодою 1914 р., яка відкривала сприятливі перспективи гармонізації відносин між українцями і поляками.

На початку XX ст. в Україні почастишали прояви місцевого патріотизму (*патріотизму землі, або територіального патріотизму*), який не мав суто національного забарвлення. Почуття любові до України відчували представники різних національностей, які знайшли прихисток на її прекрасній землі. З іншого боку, їх обурював жорсткий імперський централізм, несправедлива податкова політика, коли з рідного краю безпідставно «викачувалося» більше, ніж з інших. Вони бачили, що це призводить до згубних наслідків для всіх жителів України незалежно від національного походження. Не завжди прояви місцевого патріотизму означали симпатії до українського визвольного руху. Але, виступаючи проти імперського централізму, місцеві патріоти розхитували його фундаментальні основи і об'єктивно сприяли справі українського національного визволення.

Таким чином, напередодні Першої світової війни на шляху міжнародного порозуміння були зроблені важливі, досить успішні кроки. Це був крок у напрямку формування *української поліетнічної політичної нації*.

Перевірте себе

1. Як впливали зміни в економічному житті України в 1900–1913 рр. на українське націотворення?
2. Який вплив на перспективу українського націотворення і державотворення мали зміни в соціальному складі населення?
3. Наблизили чи віддалили події 1900–1913 рр. в обох частинах України перспективу утворення української держави?
4. Які перспективи відкривалися в 1900–1913 рр. у справі об'єднання (соборності) українських земель?
5. Який поступ відбувся в 1900–1913 рр. щодо розв'язання міжнаціональних суперечностей в Україні?

Розв'яжіть творче завдання до Темі 1

Як відреагувала в 1900–1913 рр. Україна на історичні виклики епохи?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1896 р.** – склалася київська група Українська соціал-демократія (УСД).
- 1897 р.** – створення Загальної української організації (ЗУО).
- 1898 р.** – створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).
- Кінець XIX – початок XX ст.** – український визвольний рух перейшов у третю (політичну) фазу.
- Кінець XIX – початок XX ст.** – заснування в Україні синдикатів.
- 1900–1903 рр.** – економічна криза в українських губерніях Російської імперії
- 1901 р.** – чернець граф Андрей Шептицький очолив Українську греко-католицьку церкву.
- 1900 р.** – створення першого гуртка спортивно-фізкультурної організації «Січ».
- 29 січня 1900 р.** – створення Радикальної української партії (РУП).
- 1 травня 1900 р.** – у Харкові відбулися масовий робітничий страйк і 10-тисячна демонстрація.
- 1900 р.** – видання програми РУП «Самостійна Україна».
- Кінець 1901 – початок 1902 р.** – створення Української народної партії (УНП).
- 1902 р.** – великі селянські виступи на Полтавщині та Харківщині, масовий селянський страйк у Західній Україні.
- 1904 р.** – створення воєнізованої організації «Оборона України» у складі УНП.
- Осінь 1904 р.** – створення Української демократичної партії (УДП).
- 9 січня 1905 р.** – «Кривава неділя».
- 1905 р.** – РУП перейменовано на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).
- 1905 р.** – УДП і УРП об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).
- 1905–1907 рр.** – демократична революція в Російській імперії.
- 14 червня 1905 р.** – повстання на панцернику «Потьомкін».
- 17 жовтня 1905 р.** – Микола II видав Маніфест, яким встановлювалися громадянські свободи та створювалася Державна дума.
- 30 жовтня 1905 р.** – в Одесі відкрито першу «Просвіту».

- Жовтень 1905 р.** – виникла перша рада робітничих депутатів у Катеринославі.
- Листопад 1905 р.** – повстання на крейсері «Очаков».
- Листопад 1905 р.** – вихід першої української газети «Хлібороб».
- Кінець листопада 1905 р.** – прийнято закон, який дозволяв видавати літературу національними мовами, створювати культурно-освітні національні товариства і відкривати національні театри.
- Січень 1906 р.** – у Києві почала виходити щоденна українська газета «Громадська думка».
- Грудень 1905 р.** – збройні повстання у Харкові, Олександрівську і на Донбасі.
- 1906 р.** – М. Садовський створив у Полтаві перший український стаціонарний професійний театр.
- Травень 1906 р.** – офіційне розпорядження про скасування обмежень української мови, введених Емським указом.
- 9 листопада 1906 р.** – указ, що започаткував столипінську аграрну реформу (завершена законами від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р.).
- 1907 р.** – у Києві розпочало діяльність Українське наукове товариство (УНТ).
- 3 червня 1907 р.** – третьочервневий переворот. Закінчення революції.
- 1908 р.** – створення в Києві Товариства українських поступовців (ТУП).
- 1908–1913 рр.** – промислове піднесення Наддніпрянської України.
- 1909 р.** – рішення про недопущення викладання української мови в школах.
- 20 січня 1910 р.** – циркуляр П. Столипіна із заборобою реєструвати будь-які чужорідні («инородческие») товариства й видавництва.
- 1911 р.** – створення таємного гуртка «Пласт».
- 1912 р.** – перший у післяреволюційні роки масовий виступ українців під час поховання М. Лисенка; створення військово-патріотичного товариства «Січові стрільці».
- 1913 р.** – виступ Д. Донцова з програмою політичного відокремлення від Росії.
- 10–11 березня 1914 р.** – протести проти заборони святкування в Києві століття від дня народження Т. Шевченка.

Умовні скорочення

- Бунд** – Загальний єврейський робітничий союз
- Есери** – партія російських соціалістів-революціонерів
- ЗУО** – Загальна українська організація
- КДП, кадети** – Конституційно-демократична партія
- РСДРП** – Російська соціал-демократична робітнича партія
- РСДРП(б)** – Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
- РСДРП(м)** – Російська соціал-демократична робітнича партія (меншовиків)
- РУП** – Революційна українська партія
- ТУП** – Товариство українських поступовців
- УГКЦ** – Українська греко-католицька церква
- УДП** – Українська демократична партія
- УДРП** – Українська демократично-радикальна партія
- УНП** – Українська народна партія
- УНТ** – Українське наукове товариство
- УРП** – Українська радикальна партія
- УСД** – група Українська соціал-демократія
- УСДРП** – Українська соціал-демократична робітнича партія

Тема 2. УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Творче завдання до теми:

Наближала
чи віддаляла
Перша світова
війна перспективу
відродження
Української
держави?

§24–25. ПЛАНИ АНТАНТИ І ТРОЇСТОГО СОЮЗУ ЩОДО УКРАЇНИ. ПОЗИЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Згадайте 1. Коли виникли Антанта і Троїстий союз? 2. З якою метою були створені ці воєнно-політичні блоки? Які держави входили до них?

Творче завдання Як противники у Першій світовій війні враховували прагнення українських національних партій до відродження української державності?

1. Воєнно-політичні блоки та їхні цілі у війні

18 липня (1 серпня за н. ст.) 1914 р. почалася Перша світова війна.

До війни світ ішов поступово. В умовах модернізації економічний розвиток відбувався нерівномірно. У другій половині XIX ст. великі європейські держави, США і Японія зробили різкий ривок уперед. Нарощування економічного потенціалу супроводжувалося гонкою озброєнь, у ході якої великі держави розробляли і брали на озброєння нові зразки військової техніки, збільшували чисельність своїх армій. На початку XX ст. вони вже відчували себе достатньо сильними, щоб реалізувати свої воєнно-політичні проекти, які розроблялися десятиліттями. Назрівала війна за перерозподіл уже поділеного світу, за розширення економічних і політичних впливів, за нові ринки збуту. У цій війні зішлись два воєнно-політичні блоки – Антанта (Росія, Франція, Велика Британія), з одного боку, і Центральні держави – Німеччина і Австро-Угорщина, у союзі з якими в різний час перебували Італія, Туреччина, Болгарія – з другого. На початку війни в союзі з Центральними державами перебувала Італія, тому це об'єднання називалося Троїстим союзом.

У ході війни Центральні держави і їхні союзники планували істотно потіснити держави Антанти в їхніх традиційних сферах впливу; Антанта,

у свою чергу, прагнула розгрому Німеччини та її союзників і зміцнення свого становища в Європі та інших частинах світу.

Як складова Антанти Російська імперія сподівалася в результаті війни розширити свої кордони, істотно послабивши або знищивши при цьому противників – Австро-Угорщину, Німеччину, Туреччину. У контексті цього завдання передбачалося реалізувати давні стратегічні цілі імперії – об'єднати під своєю владою всіх слов'ян (у першу чергу українців), захопити столицю Туреччини Стамбул і стратегічно важливі протоки Босфор і Дарданелли, що забезпечило б контроль у регіоні, зокрема над Балканами і Східним Середземномор'ям.

Поміркуйте

Який (справедливий чи несправедливий) характер мала ця війна?

Характер війни ретельно приховувався. Усі воюючі сторони неодноразово оголошували, що війна ведеться заради визволення «малих народів», якими вважали й український. Крім того, Росія маскувала свої наміри посиленням на історичну місію, яку начебто їй належить виконати – визволити з-під мусульманського контролю християнські святині. Так, єпископ Харківський Антоній (Храповицький) проголошував: «На теперішню війну наш народ дивиться як на визволення християнства від навали еретиків і магометан, а кінцевою метою її бачить визволення Священного Царгорода з церквою Святої Софії та Єрусалимом з Господнім гробом».

Попри ці демагогічні заяви, війна з обох сторін мала несправедливий, грабіжницький, імперіалістичний характер.

2. «Українське питання» в Першій світовій війні

Географічне положення України в Європі перетворило її в політичний театр Світової війни.

По-перше, через Україну проходив російсько-австрійський кордон, який з початком війни став фронтом; по-друге, через її територію пролягав найближчий шлях з Німеччини і Австро-Угорщини на Кавказ, в Іран та Індію; по-третє, Україна була вигідним плацдармом для наступу Росії на Балкани і Туреччину.

Особливістю України, як майбутнього театру воєнних дій, була політична невлаштованість і внутрішня нестабільність, викликані бездержавним становищем. Серед населення і політиків України не зникло бажання створити власну національну державу, об'єднати в межах цієї держави Схід і Захід. Але ці прагнення суперечили інтересам європейських держав, які бачили Україну у своєму складі. Таким чином, навколо України накопичилося багато міжнародних суперечностей, які в комплексі з нерозв'язаними проблемами українського суспільства становили «українське питання».

Поміркуйте

У чому полягав міжнародний аспект «українського питання» в умовах Першої світової війни?

Загалом, суть «українського питання» полягала у відсутності незалежної української держави, незадовільному матеріальному і національно-культурному становищі її населення, територіальній розчленованості українських земель, прагненні української еліти до національно-державного відродження. «Українське питання» було однією з важливих причин дестабілізації міжнародних відносин у Європі, що підштовхувало два воєнно-політичних блоки до конфлікту. У стратегічних планах Росії, з одного боку, і Австро-Угорщини та Німеччини, з іншого, завоюванню України надавалося першочергове значення. Доки у складі Російської імперії перебувала Наддніпрянська Україна, царський уряд прагнув захопити й Західну Україну. З іншого боку, доки Австро-Угорщина володіла Західною Україною, її правителів не полишала спокуса захопити Наддніпрянську Україну. Про це свідчив досвід XIX ст., так було й напередодні Першої світової війни.

3. Плани Російської імперії щодо України

У контексті стратегічної мети – розгрому Німеччини та її союзників, панування над протоками Босфор і Дарданелли – першим своїм завданням у війні Росія ставила встановлення контролю над Східною Галичиною, Північною Буковиною і Закарпаттям, заселеними українцями. Грабіжницький характер своїх намірів російська пропаганда прикривала заявами про прагнення зібрати воедино всі «ісконно» російські землі, якими вона традиційно вважала українські етнічні території. Це був суто імперський проект розв'язання «українського питання».

Поміркуйте

Чому першочерговим завданням у війні Росія ставила захоплення Західної України?

Такий підхід дозволив розв'язати два завдання, які здавна ставила перед собою Російська імперія: по-перше, розширити свої кордони, послабивши або знищивши своїх противників; по-друге, ліквідувати організаційні центри визвольного руху в Галичині. У Росії добре знали про політично активних українців Наддніпрянщини, які називали Галичину «українським П'ємонтом», що стала центром боротьби за об'єднання і звільнення України з-під іноземного гніту. Знищивши «український П'ємонт», можна було сподіватися на швидку реалізацію «російського

Карта Європи 1914 р. Німецька карикатура

проекту» – злиття в «російському морі всіх слов'янських рік». Разом з тим зникало надокучливе «українське питання» – головний біль російської політики. До цього прагнули як російські урядовці, так і діячі неурядових політичних партій. Коли виникало питання про майбутнє України, усі вони говорили однією мовою – мовою великодержавного шовінізму. «Ця акція, – писав про майбутнє захоплення Західної України відомий російський політичний діяч ліберального спрямування П. Струве, – необхідна для оздоровлення Росії, бо існування малоросійської гілки в Австрії спричинить відродження “українського питання”».

4. Україна у воєнних планах Австро-Угорщини і Німеччини

Австро-Угорська імперія прагнула в ході війни зміцнити свої позиції в Західній Україні і приєднати до своїх володінь інші населені українцями території, у першу чергу Волинь і Поділля. Це дозволило б їй посилити вплив на інші слов'янські народи імперії (поляків, чехів, словаків, хорватів та ін.), позбавити претензій на керівну роль у слов'янському світі Росії. Разом з тим Австро-Угорщина обіцяла підтримувати визвольну боротьбу українського народу за створення самостійної України на відірваних від Росії територіях.

Поміркуйте

Чи могли бути в Німеччині плани щодо України, відмінні від австро-угорських планів?

Зі свого боку, Німецька імперія домагалася розширення своїх територій за рахунок українських земель Сходу і Півдня – економічно найрозвинутіших. Загарбання України серед німецьких політиків вважалося найважливішим кроком для розгрому Російської імперії. «Хто володіє Києвом, той має ключ від Росії», – писав ще в 1897 р. німецький публіцист Пауль Рорбах. Крім того, Південний Схід України розглядався як зручний плацдарм для подальшого наступу на Схід, аж до Індійського океану.

У Німеччині не виключали створення на відвоєнованих у Росії територіях формально самостійної, а по суті маріонеткової Української держави.

Картина російського художника «Согласие» 1914 р., присвячена англо-франко-російському союзу — Антанті

Текст під картиною (мовою оригіналу):

ФРАНЦІЯ

ЛЮБОВЬ въ ней чистая горитъ
Къ земле родимой и народу. —
Объята ею, — отразитъ
Она тяжелую невзгоду...

РОССІЯ

Въ ней ВѢРА глубока; тревогой
Не поколеблема ничуть;
Святая Русь во имя Бога
Свершаетъ свой побѣдный путь...

АНГЛІЯ

НАДЕЖДА въ ней всегда живетъ
На мощь, величіе Россіи
Съ ЛЮБОВЬЮ, ВѢРОЮ идетъ
Она на бой и ихъ зоветъ
Сломить надменные стихи...

Передъ грозой враждебныхъ силъ
Въ дни тяжелой скорби, испытаній —
Святой союзъ ихъ въ полѣ брани
Самъ Богъ съ небесъ благословилъ.

Зокрема, восени 1915 р. німецький канцлер заявив у рейхстазі, що «німецький імперський уряд ставиться прихильно до можливого створення самостійної Української держави».

Про свою підтримку ідеї відновлення Української держави заявляли Болгарія і Туреччина, які були союзниками Центральних держав.

5. Спільні прагнення українців у війні

Якщо країни Антанти і Центральні держави та їхні союзники у ході війни прагнули зміцнити імперську могутність і розширити сфери своїх впливів, то залежні народи сподівалися на поліпшення внаслідок війни свого становища, на ліквідацію національного гніту чи навіть відновлення національної державності своїх країн. Історичний досвід показує, що саме в результаті війн на політичній карті світу зникають одні держави і з'являються інші.

Таким чином, інтереси правлячих режимів і пригнічених народів були протилежними.

Поміркуйте

Чому інтереси правлячих режимів і пригнічених народів були протилежними?

Зазнавши впливу модернізації, залежні від Австро-Угорщини і Російської імперії народи приходили до висновку, що час старих імперій минув, і прагнули відновлення свого суверенітету. Український народ не став винятком. Його надії на краще посилювалися тими великими жертвами, яких він зазнав з перших днів війни. До російської, австрійської та угорської армій мобілізували мільйони українців (відповідно 4,0 млн і

0,3 млн чол.), які мусили воювати по обидва боки фронту. Для українців війна набула братовбивчого характеру.

У цій ситуації перед представниками українських національних партій постало питання: яку позицію зайняти щодо війни? Єдиної лінії в цьому питанні українці виробити не зуміли. Однак було спільне, що об'єднувало політично активні верстви населення Наддніпрянської і Західної України: прагнення використати війну для поліпшення національно-культурного становища України, а якщо виникне можливість – відродження її державності.

6. Ставлення до війни в Наддніпрянській Україні

Населення не одразу усвідомило масштаби трагедії, яка насувалася. Частина його поставилася до оголошення війни нейтрально, майже байдуже. У багатьох містах України відбулися демонстрації на підтримку війни. Нерідко призовники вимагали випивки. Доходило до пограбувань і втручання поліції. Виступів, які б мали антивоєнний характер, не було.

Більшість селян також була налаштована патріотично, а зіткнення з поліцією відбувалися під час п'яних виступів і погромів винних погребів.

Політичні партії підросійської України спільної лінії щодо позиції українців у війні не виробили.

Так, Симон Петлюра, Максим Славінський і деякі інші діячі українського руху, відбиваючи настрої частини українського суспільства, закликали всебічно підтримати Росію у війні проти Німеччини та Австро-Угорщини. При цьому вони сподівалися, що після переможного закінчення війни російський уряд змушений буде надати Україні автономію, бо іншими методами такою великою і густозаселеною територією він просто не зможе управляти. При цьому ніяких обіцянок царський уряд ні С. Петлюрі, ні М. Славінському, ні іншим політикам чи організаціям не давав.

Сестра милосердя часів Першої світової війни

Поміркуйте

Чи були, на ваш погляд, обґрунтованими ці надії?

Марність цих сподівань показали перші дні війни. Поки Україною йшла масова мобілізація до російської армії, імперська влада закривала українські газети і журнали, видавництва, «Просвіту». Багатьох українських діячів, зокрема М. Грушевського, було заслано. Поступово в Наддніпрянщині серед представників національного руху почали наростати антиросійські настрої. Рада Товариства українських поступовців – найвпливовішої української організації Наддніпрянської України – винесла постанову, що у світовій війні українці мають зайняти нейтральну позицію і не підтримувати жодну з воюючих сторін.

Ще одна група наддніпрянських діячів українського національного руху соціалістичного спрямування (А. Жук, Д. Донцов, В. Дорошенко, М. Ме-

леневський та ін.) створила у Львові в серпні 1914 р. Союз визволення України (СВУ), який проголосив своїм завданням відокремлення України від Росії і створення на відвоєнованих у неї землях Української держави під протекторатом Австро-Угорщини і Німеччини.

7. Ставлення до війни в Західній Україні

Серед українців Західної України також не було єдності у ставленні щодо позицій воюючих сторін. З перемогою Росії пов'язували своє майбутнє москвофіли, але їхній вплив у Галичині був незначним. Головні тодішні західноукраїнські партії – Національно-демократична, Радикальна і Соціал-демократична – з довоєнних часів мали проавстрійську орієнтацію. У **серпні 1914 р.** вони створили **Головну Українську Раду** у Львові, яка закликала галичан до боротьби за визволення України шляхом всебічної підтримки Австро-Угорщини. Головою Ради було обрано націонал-демократа Костя Левицького, його заступниками – радикала Михайла Павлика і соціал-демократа Миколу Ганкевича.

Поміркуйте

Які вимоги висувала Головна Українська Рада?

Основними вимогами національної програми Головної Української Ради було утворення самостійної Української держави на територіях, *які до війни належали Російській імперії*, і національно-територіальної автономії *західноукраїнських земель*, об'єднаних в окремий коронний край.

Головна Українська Рада створила військову організацію – **легіон Українських січових стрільців**, яка розглядалася як зародок майбутньої національної армії. Першим командиром став директор гімназії в Рогатині М. Галушчинський. Здебільшого у Січові стрільці вступали молоді члени воєнізованих українських організацій: «Сокіл», «Січ», «Пласт» та ін.

Бажаючих записатися до лав Українських січових стрільців (скорочено «усусів») лише протягом перших двох тижнів виявилось близько 30 тис. чол. Незважаючи на те, що «усуси» воювали у складі австрійської армії, уряд дав згоду на озброєння лише 5 тис. чол. Австро-Угорщина всіляко обмежувала вплив українського національного руху, тримала його під своїм жорстким контролем.

Головна Українська Рада. У центрі – президент, доктор Кость Левицький. 1915 р.

Підсумки й узагальнення

Епоха модернізації відзначалася нерівномірним розвитком різних країн. Перша світова війна була наслідком загострення суперечностей між основними державами Європи, їх прагненням переділити на свою користь світ.

Україна була одним з об'єктів експансії обох воюючих сторін. Українські політики сподівалися, що у ході війни створиться сприятлива ситуація для відновлення суверенності України. При цьому вони сподівалися на підтримку однієї з воюючих сторін. Західноукраїнці орієнтувалися на співробітництво з країнами Троїстого союзу, наддніпрянці – частково сподівалися на підтримку Росії, частково – Німеччини і Австро-Угорщини («Союз визволення України»). Проте жодна з країн, які воювали, не обіцяла Україні відновлення держави і соборності. Вони переслідували власні егоїстичні інтереси. Однак історія має власну логіку, яка не співпадає ні з таємними планами, ні з демагогічними заявами імперських урядів. Досвід історії показує, що найчастіше розпад багатонаціональних імперій спричинювали війни, які різко загострювали всі внутрішні суперечності в державі й призводили до політичних переворотів чи народних революцій. Та правителі імперій, як правило, цих уроків не пам'ятали і саме війни вважали ефективним засобом зміцнення своєї могутності.

Перевірте себе

1. Що таке «українське питання» і як воно впливало на міжнародні відносини в Європі
2. Охарактеризуйте місце України у воєнних планах Російської імперії.
3. Яким уявлялося майбутнє України німецьким і австрійським політикам?
4. Порівняйте плани Антанти й Троїстого союзу в Першій світовій війні з прагненнями українців та інших бездержавних народів. Зробіть висновок.
5. Проаналізуйте позиції щодо Антанти і Троїстого союзу різних політичних сил Наддніпрянщини.
6. Яку мету ставили перед собою керівники Союзу визволення України?
7. Охарактеризуйте ставлення до воюючих сторін у Західній Україні.
8. Чим було викликано утворення легіону Українських січових стрільців?

Документи

1. Зі статті-відозви Симона Петлюри «Війна і українці»

...Вороги Росії при переході кордону будуть, звичайно, намагатися прихилити українську людину на свій бік і різними політичними обіцянками та національними принадами посіяти неспокій серед неї. Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця і не тільки на полі бою, в шеренгах війська, що бореться проти порушників світового миру і права, але й як громадяни – обивателі, що повинні в міру своїх сил і спроможностей сприяти успішному виконанню російською армією виїмково відповідального завдання, що випало на її долю.

...Національна проблема, зокрема українська, вимагає свого невідкладного розв'язання. Такі струси в державному житті, як війна, відкривають очі суспільству державної нації на одну з її помилок у відношенні до недержавних народів. Воно переконується, що ці народи в однаковій мірі з ним відстоюють цілість

держави, обороняють її нерозривність та добро, віддають своїх дітей, тратять сили і матеріальні засоби на оборону від спільного ворога і що відосередність національних прагнень не є тією небезпекою, що в ній дехто вбачає загрозу цілості Росії. Примара цієї небезпеки завжди стояла на дорозі до бажаного розв'язання національного питання Росії, впливаючи на створення тих важливих умов, що ними намагались оточити життя недержавних народів. Якщо в найбільш критичні дні проби народи Росії виконують свої обов'язки у відношенні до неї, то в свідомість суспільства і його керівних кіл повинна просякти думка про надання цим народам і відповідних прав. В цьому відношенні можна заважити вже сприятливі симптоми. Логіка речей промовляє за те, що зміна відношення до іногородців торкнеться також і українців, і в перспективах розв'язання національного питання в Росії і українське питання теж буде поставлене на денний порядок.

Толерантна постава до українців Австрії, яку диктують обставини часу, відкрила б великі можливості: вона створила б потяг відірваної історичними умовами частини до національного українського цілого, зв'язаного з Росією: унаслідок того сталося би велике діло виправлення історичної помилки, а українському народові, що всі частини його були б з'єднані, відкрилась би можливість розвитку його багатих сил в єднанні з відродженою Росією і народами, що її заселяють.

Москва, липня 30 дня 1914 року.

// Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – С.185–186.

2. 3 «Маніфесту Головної Української Ради»

Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людскости. Але бувають в історії держав і народів хвили, коли війна являється неминуча. І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоб кров батьків принесла добро дітям.

Дорога, яка веде до сього, ясна.

Війни хоче царь російський, самодержавний володарь імперії, яка є історичним ворогом України. Царі російські зломали Переяславський договір, яким вони обов'язалися були шанувати самостійність України, і поневолили вільну Україну. Царська імперія протягом трьох століть веде політику, яка має за ціль відібрати поневоленій Україні національну душу і зробити український нарід частю російського народу. Царський указ відобрав українському народові його найсвятіше право, право рідної мови. В царській Росії нинішнього дня найбільше поневолений – український нарід.

І коли Росія хоче війни, то говорить з неї ненаситність, яка червоною ниткою тягнеться через усю історію імперії, що з московського князівства, загарбуючи все нові землі, поневолюючи народи, розрослася в колос, який від ряду літ загрожує загально-європейському мирови і загально-людському поступови, культурі і життю народів.

Та ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український нарід стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український нарід не є винятний з-під права, де він може жити своїм національним життям.

Ідучи війною на Австро-Угорську монархію, Росія грозить загином також українському національному життю, яке найшло охорону в конституційнім ладі австрійської держави. Побіда Росії мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українського народу в російській імперії.

Побіда Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України.

До бою – за здійснення ідеалу, який в теперішню хвилю з'єднає ціле українське громадянство!

Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!

Львів. 3 серпня 1914.

За Головну Українську Раду:

Д-р Кость Левицький, голова, Михайло Павлик, Микола Ганкевич, заступники голови, д-р Степан Баран, секретарь.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.

Документи і матеріали. – Сучасність, 1983. – Т. I. – С. 212–213.

Запитання і завдання

Документ № 1

- 1) Про «примару» якої небезпеки писав С. Петлюра у статті-відозві «Війна і українці»? Що, на думку автора, повинне було розвіяти цю «примару»? Наскільки обґрунтованими були його надії?
- 2) Наскільки переконливо звучить думка про те, що лояльність українців щодо Російської імперії сприятиме «в перспективах розв'язанню національного питання в Росії»?
- 3) Наскільки справдилися передбачення С. Петлюри? Чому?

Документ № 2

- 1) Проаналізуйте аргументи, які наводять автори «Маніфесту Головної Української Ради», обґрунтовуючи необхідність підтримки Австро-Угорщини у війні з Російською імперією. Наскільки, на вашу думку, ці аргументи переконливі?
- 2) Порівняйте текст документа № 1 і документа № 2. Зробіть висновки.

§26. ЗАХОПЛЕННЯ РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ І ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

Згадайте 1. Якими були плани Росії щодо Західної України в Першій світовій війні? 2. Які демагогічні прийоми використовувала Російська імперія для маскування своїх справжніх цілей?

Творче завдання Які причини викликали антиукраїнську політику російської влади в Галичині?

1. Успіхи російської армії в Галичині в 1914 р.

Початок війни склався для Російської імперії вдало. Південно-Західний фронт (російські війська розташовані на території України) розгорнув надзвичайно успішний наступ у Галичині й на Буковині (карта на с. 117). Задум російського командування полягав у тому, щоб розгромити слабшу австро-угорську армію, завершити мобілізацію, а потім кинути основні сили проти Німеччини. Незважаючи на те, що сили сторін були приблизно рівними – по 1 млн солдатів і офіцерів, австрійські та угорські війська мусили відступати.

Німецькі війська, згідно зі стратегічним задумом свого командування, у цей час вели наступ на Західному фронті, де сподівалися швидко розгромити Францію. На Східному фронті вони обмежувалися оборонними

боями у Східній Пруссії, тому допомогти своїм австро-угорським союзникам не змогли.

У березні 1915 р. після чотиримісячної облоги капітулювала фортеця Перемишль зі 117-тисячним гарнізоном. Напередодні Першої світової війни Перемишль перетворено в потужну фортецю, оточену кількома поясами оборонних фортів. Вона вважалася третьою за надійністю та величиною фортецею в Європі – після Вердена у Франції та Антверпена у Бельгії. Декілька разів австрійські війська намагалися деблокувати обложених, але даремно.

Поміркуйте

Яке значення мало захоплення російськими військами Перемишля?

Після падіння Перемишля думка про остаточне приєднання Галичини до Росії в імперії стала загальною. Російська армія заволоділа значною частиною Карпат і готувалася до остаточного розгрому австрійської та угорської армій і окупації Угорщини, відділення її від Австрії. Наступ тривав до кінця квітня 1915 р.

У ході **Галицької битви**, яку визнали як одну з найбільших битв Першої світової війни, австрійська армія зазнала жорстокої поразки. Втрати її становили 400 тис. чол. Близько 100 тис. осіб потрапило в російський полон. Серед полонених виявилося багато українців з Галичини, Буковини і Закарпаття.

2. Репресії австро-угорської влади проти мирного населення

Населення Західної України – українці, поляки, євреї та інші – у більшості свій залишалося лояльним до Австро-Угорщини й не надавало масової підтримки росіянам. Однак в умовах вибуху паніки й шпигуноманії, якими супроводжувалися успіхи російських військ, поодинокі факти співробітництва москвофілів з російськими властями були використані владою як привід до масових репресій проти галичан і буковинців, яких бездарне командування австро-угорської армії звинуватило у своїй поразці в Західній Україні. До того ж на початку війни проявилася давнє україн-

Січові стрільці в окопах під Галичем. 1915 р.

сько-польське протистояння. Українським діячам здавалося, що польські політики у краї діють упереджено, прагнучи скористатися ситуацією для розправи з українцями.

Згадайте У чому суть українсько-польського протистояння?

Як наслідок, тисячі галичан, як москвофілів і українофілів, так і абсолютно байдужих до політики, заарештували й вивезли до Австрії, де їх було кинуте до концтаборів, зокрема до Телергофа. Часто за найменшою підозрою людей заарештовували і розстрілювали чи вішали без суду й слідства.

Репресії викликали наростання антиавстрійських і антиугорських настроїв у Західній Україні.

3. Нищення українства російською окупаційною владою

Захоплення Західної України Російська імперія вважала своєю історичною місією. У Маніфесті головнокомандувача російської армії, оприлюдненому в серпні 1914 р., вторгнення російських військ у Галичину оцінювалося як продовження справи Івана Калити, який почав процес об'єднання московських земель: «Хай допоможе Господь царственному своєму помазанику, імператору Миколі Олександровичу всієї Росії, завершити справу великого князя Івана Калити». Ці слова не провіщали прихильникам національно-державного відродження України нічого доброго. Галичину і Буковину царизм розглядав як частину Росії, а українців, які тут мешкали, як «російських людей».

Згадайте Яка історична теорія закладена в цих словах?

З початком Галицької битви в Західну Україну масами посунули російські чиновники різних рівнів довершувати справу військових. Становище українського населення, яке ще недавно зазнало брутальних розправ австро-угорської влади, катастрофічно погіршилося. Росіяни поводитися як окупанти. На захоплених західноукраїнських територіях російським урядом було утворене Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, на чолі якого поставлено графа Олексія Бобринського. У своїй промові перед представниками Львова він заявив: «Східна Галичина і Лемківщина – споконвічна частина єдиної великої Русі; у цих землях корінне населення завжди було російським, влаштування їх тому повинно бути на російських засадах. Я буду впроваджувати тут російську мову, закон і управління».

Поміркуйте

Які громадсько-політичні сили і структури могли стати об'єктом переслідування російської окупаційної влади?

Російський військовий патруль у Львові

Російські війська у Львові та Бучачі. 1915 р.

Слова російського сановника не розходилися з його ділами. З перших днів окупації російські військові і чиновники знищували тут будь-які прояви українського життя: закривалися українські газети й журнали, книгарні, видавництва. Була заборонена діяльність українських партій і громадських об'єднань («Просвіти», спортивних, молодіжних об'єднань). Усі українські школи також закрили. Почалася реорганізація шкільництва за російським зразком і з російською мовою навчання. Було видано спеціальні підручники для галицьких шкіл, написані російською мовою. Тисячі українських діячів, що залишилися в краї, було заарештовано й вислано в глиб Росії, зокрема Сибір.

Гонінь зазнала Українська греко-католицька церква. Митрополита Андрея Шептицького було заарештовано й ув'язнено в монастирській тюрмі в Суздалі, де він перебував до Лютневої революції 1917 р. Репресій зазнали й інші відомі представники греко-католицького духовенства. Царизм розгорнув кампанію навернення греко-католиків у православ'я. Для керівництва цією акцією Синод Російської православної церкви відрядив у Галичину фанатиків московського православ'я – владику Антонія (Храповицького) з Харкова і Євлогія з Холма. На чолі близько 330 парафій було поставлено православних священиків.

Уся політика російської окупаційної влади спрямовувалася на те, щоб знищити будь-які національні особливості українського населення, перетворити галичан на росіян.

Серед далекоглядніших російських лібералів лунали поодинокі голоси протесту проти погромницької політики в Галичині. «Ми відкинули від себе рідний нам український народ і затьмарили ясне обличчя нашої великої визвольної війни», – говорив перед депутатами Державної думи у лютому 1915 р., у розпал Галицької битви, один з лідерів кадетів П. Мілюков. Справді, навіть серед тієї частини населення, що ставилася до Росії з симпатією, тепер почали поширюватися стереотипи офіційної пропаганди Німеччини і Австро-Угорщини, що росіяни – це варвари, а Росія – це дика Азія.

Підсумки й узагальнення

Перші місяці війни розвіяли надії українців на поліпшення свого життя з допомогою однієї з імперій, що воювали.

Вони обернулися для них небаченою раніше трагедією, яку український історик Д. Дорошенко описував так: «Нещасливе українське населення Галичини опинилося буквально між двома вогнями: з одного боку, мордували його москалі за “мазепинство”, а з другого – австрійці й мадяри за русофільство. У той же час українці мушили битися за своїх мучителів, одні в рядах російської, другі в рядах австрійської армій. Рідні брати мушили стріляти одні в других».

Перевірте себе

1. Дайте коротку характеристику Галицької битви і розкажіть про її результати. Використайте карту на с. 117.
2. Чим викликані й наскільки обґрунтовані були репресії австро-угорської армії проти населення Галичини в 1914 р.?
3. Охарактеризуйте основні напрями політики російської влади в окупованих Галичині й Буковині.
4. Чим була викликана і що мала на меті російська політика на захоплених територіях Західної України?
5. Як ставилася російська окупаційна влада до греко-католицької церкви й чому?

Документи

1. «Русскому народу» (Маніфест головнокомандувача російської армії від 18 серпня 1914 р.)

Братья! Творится суд Божий! Терпеливо, с христианским смирением в течение веков томился русский народ под чужеземным игом, но ни лестью, ни гонением нельзя было сломить в нем чаяний свободы. Как бурный поток рвет камни, чтобы слиться с морем, так нет силы, которая бы остановила русский народ в его порыве к объединению. Да не будет больше подъярмленной Руси! Достояние Владимира Святого, земля Ярослава Осмомысла и князей Даниила и Романа, сбросив иго, да водрузит стяг единой, неразделимой и великой России! Да свершится Промысел Божий, благословивший дело великих собирателей земли Русской. Да поможет Господь царственному своему помазаннику, императору Николаю Александровичу всея России, завершить дела великого князя Ивана Калиты. А ты, многострадальная братская Русь, встань на сретение русской рати. Освобождаемые русские братья! Всем вам найдется место на лоне матери России. Не обижая мирных людей, какой бы они ни были народности, не полагая своего счастья на притеснении иноземцев, как это делают швабы, обратите меч свой на врага, а сердца свои к Богу, с молитвой за Россию и русского царя.

Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.
Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – Т. І. – С. 6.

2. Уривок з книги Ярослава Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка»

На пероні стояла група арештованих русинів, оточена угорськими жандармами; тут було кілька попів, учителів і селян з різних околиць. Руки їм скрутили мотузом і позв'язували парами. У багатьох були розбиті ноги, а голови в ґулях. Це так їх «розмалювали» жандарми під час арешту. Трохи далі бавився мадярський жандарм. Він прив'язав священикові до лівої руки шнур і, тримаючи другий кінець в руці, примушував нещасного танцювати чардаш, загрожуючи прикладом, причому так шарпав мотуз, що піп заривався носом у землю. Він не міг підвестися, бо мав зав'язані за спиною руки, і робив розпачливі спроби пе-

ревернутися на спину, щоб якось підвестися із землі. Жандарм із цього так щиро сміявся, аж сльози в нього текли з очей. Коли священик нарешті підводився, він шарпав за мотуз, і бідолаха знову орав носом землю. Цю розвагу припинив жандармський офіцер, який наказав, поки прибуде поїзд, відвести арештованих за вокзал до порожнього складу, щоб ніхто не бачив, як їх б'ють.

Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка. – К., 1966. – С. 517–518.

Запитання і завдання

Документ № 1

- 1) *Захоплюючи територію тієї чи іншої іноземної держави, російське командування зверталось до місцевого населення його рідною мовою. Маніфест великого князя Миколи Миколайовича був видрукуваний і поширювався російською мовою. Чим це пояснюється?*
- 2) *Наскільки об'єктивно змальовано в Маніфесті історичне минуле українського і російського народів? Який історичний зміст вкладено в слова про «єдиную, неразделимую и великую Россию»?*
- 3) *З якою метою в Маніфесті фальсифікується історичне минуле?*

Документ № 2

Які почуття і думки викликає у вас ознайомлення з уривком з книжки Ярослава Гашека?

§27. ВОЄННІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 1915–1916 рр.

Згадайте 1. Яку мету переслідувала політика Росії в окупованій Західній Україні? 2. Яку реакцію населення Галичини й Буковини викликала російська політика?

Творче завдання Порівняйте суто військове і політичне значення участі Українських січових стрільців у Першій світовій війні.

1. Контрнаступ німецько-австрійських військ у Західній Україні

Російське командування було впевнене, що в результаті Галицької битви Західна Україна назавжди стала частиною імперії. На початку квітня 1915 р. до Львова навіть приїхав Микола II – російський імператор, який потім відвідав і Перемишль – колишню австрійську твердиню.

Поміркуйте

З якою метою було влаштовано приїзд Миколи II в Галичину?

Цей візит повинен був засвідчити перехід під російську корону захоплених у ході наступу земель Західної України. Одночасно вважалося, що поява в окупованих районах імператора посилить бойовий дух військ.

Однак час для візиту царя було вибрано надзвичайно невдало. На фронті назрівав перелом на користь німецько-австрійських військ, який російське командування прогавило.

19 квітня 1915 р. (2 травня за н. ст.) німецько-австрійські війська в Галичині почали контрнаступ. Командував ударною групою, до якої увійшли відбірні німецькі війська, таємно перекинуті із Західного фронту, генерал Макензен – один з найкращих воєначальників. Застосувавши на вузькій ділянці фронту в районі міста **Горлиці** в Західній Галичині масований артилерійський вогонь, вони прорвали фронт і змусили російську армію відступати. Контрнаступ зупинили лише воєни 1915 р. на лінії Кам'янець-Подільський–Тернопіль–Кременець–Дубно.

2. Нова катастрофа для населення України

Відступ російської армії приніс для населення України, передусім Східної Галичини і Північної Буковини, нову катастрофу. Усіх, кого вважали «неблагонадійними», виселяли з прифронтової смуги. Ті ж, хто перейшов у православ'я, виїжджали добровільно, побоюючись розправи німецько-австрійських військ. І тих і інших російська влада спрямовувала в тиллові області імперії, дуже часто – до Сибіру.

Водночас російські війська змушені були відступати із Холмщини, Волині, Поділля, які до початку світової війни перебували в складі Російської імперії.

Поміркуйте

Яку тактику щодо населення Холмщини, Волині та Поділля обрало російське командування під час відступу?

Здавалося б, ставлення до цих земель, населених громадянами Російської імперії («своїми»), повинно бути іншим. Але ні. На своїй території російські війська вдалися до тактики «випаленої землі». Вони руйнували мости, залізниці, адміністративні споруди, склади, електростанції тощо. Начальник військових сполучень генерал І. Павський в одному зі своїх донесень писав: «Руйнування зроблено ґрунтовно». Сотні тисяч людей

Віженці. Підгайці. Тернопільщина. 1915 р.

мушили покидати рідні домівки й на багато років ставали біженцями. Дорогою за Урал їх косив тиф. Медичного персоналу й ліків не вистачало, бо все спрямовувалося на фронт. Евакуйованих і біженців у самому лише Київському комітеті допомоги, який опікувався біженцями, було зареєстровано 3,3 млн чол.

3 осені 1915 р. розпочалася евакуація підприємств і навчальних закладів Правобережної України. Так, Київський університет перевозили до Саратова, а Київський політехнічний інститут – до Воронежа. Вивозили державні установи, заводи, школи, музеї, бібліотеки. Планувалося навіть евакуювати Києво-Печерську лавру з її святинами.

3. Брусиловський прорив і наступ російських військ

Утім, такі надзвичайні заходи виявилися передчасними. Навесні 1916 р. розпочалася славнозвісна наступальна операція російських військ в Україні, яка увійшла в історію під назвою «Брусиловський прорив» (див. карту). Російська армія під командуванням талановитого генерала Олексія Брусилова прорвала фронт, просунулася в глиб території противника на 80–120 км і знову захопила Чернівці, Коломию, Броди й Луцьк. Загальні втрати Австро-Угорщини і Німеччини становили 1,5 млн, Росії – близько 1 млн чол. Площа окупованої у ході операції території становила 2,5 тис. км².

Поміркуйте

Чи були в Росії ресурси для повного розгрому в ході Брусиловського прориву своїх противників у війні?

Загроза вторгнення нависла над Угорщиною. Але розвинути цей успіх російській армії не вдалося. Німецьке командування перекинуло частину своїх військ із Західного фронту (близько 400 тис. солдатів і офіцерів) і зупинило російський наступ. Фронт стабілізувався і в такому стані перебував до літа 1917 р.

4. Бойовий шлях легіону УСС

Січові стрільці обстрілюють літак з бойової позиції в районі річки Стрипи. 1916 р.

У складі австрійської армії воювало з'єднання, створене українськими патріотами Галичини, – легіон Українських січових стрільців («усусів»). «Усуси» складали військову присягу на вірність імперії і на вірність Україні. Себе вони вважали першим підрозділом української армії, що формуватиметься у ході війни і своєю метою матиме боротьбу за незалежність України.

Початок бойового шляху Січових стрільців припадає на 25 вересня 1914 р. У розпал Галицької битви вони захищали в Карпатських горах Ужоцький перевал, який атакувала дивізія кубанських козаків. Але справжнє бойове хрещення УСС пройшли у **квітні 1915 р.** у боях за **гору Маківку** поблизу Славська, коли

російське командування кинуло проти стрільців кілька полків і артилерію. Контроль над горою забезпечував росіянам дальше просування на Захід, тому боротьба за неї була особливо жорстокою і кровопролитною. Кілька разів цей важливий пункт переходив з рук у руки. У бій було кинуте кавалерію донських козаків під командуванням генерала Каледіна. Саме в ці дні російський цар Микола II об'їжджав Галичину, і військово командування прагнуло будь-що порадувати його ще однією перемогою. Врешті, ціною великих жертв російським солдатам вдалося закріпитися на горі Маківці, але в цей час розпочався їх загальний відступ з Галичини.

УСС брали участь у наступальних операціях 1915 р. У червні вони першими ввійшли в місто Галич, піднявши над містом жовто-синій україн-

Престолонаступник Австро-Угорщини Карл Франс Йосиф оглядає одну з частин Січових стрільців. 26 липня 1916 р.

ський національний прапор. Славною і разом з тим трагічною віхою на бойовому шляху УСС стали виснажливі бої на **горі Лисоні** поблизу Тернополя, які «усуси» вели в **серпні–вересні 1916 р.** Січові стрільці потрапили в оточення, й вирватися з нього вдалося лише частині з них. Після поповнення полк УСС знову опинився в епіцентрі бойових дій.

Поміркуйте

На яке ставлення австрійського командування заслужили Січові стрільці?

Австрійське й німецьке командування неодноразово відзначало героїзм «усусів», їхні високі моральні якості й навіть називало полк УСС «найкращим підрозділом усієї австро-угорської армії». В умовах наростання у військах австро-німецького блоку антивоєнних настроїв, непоодиноких випадків дезертирства бойова звитяга «усусів» була справді нетиповим явищем. В її основі лежав патріотизм Січових стрільців, їхнє переконання, що в цій війні вони віддають своє життя і проливають кров за світлу мету: відродження незалежної української держави і щасливе майбутнє народу.

Підвисоцька Ольга – стрілець в легіоні УСС

Але ставлення командування до «усусів» було дуже нерівне. Один з них згадував: «Під час боїв австрійським похвалам не було кінця, під час же затишшя на фронті австрійським зневагам теж не було кінця: тоді Українські січові стрільці бували для австрійців лише “рутенськими зрадниками”».

Українські січові стрільці в жорстоких умовах світової війни знаходили час для громадської і національно-культурної роботи. Останні місяці життя Івана Франка ним опікувалися «усуси». Сини Івана Яковича Петро й Тарас одними з перших вступили до легіону і брали безпосередню участь у боях. Наприкінці травня 1916 р. делегація УСС прямо з окопів виїхала до Львова на похорон І. Франка, де їхній представник виступив з яскравою промовою. А коли наприкінці 1916 р. «усуси» перебували на переформуванні на Волині, то організували 46 початкових українських шкіл, де вчителями були рядові стрільці й офіцери.

Підсумки й узагальнення

У 1915–1916 рр. Західна Україна залишалася в зоні воєнних дій Першої світової війни. Фронт пересувався то із Заходу на Схід, то зі Сходу на Захід, залишаючи після себе руїни і смерть. Без засобів до існування залишалося чимало людей. Страх репресій з боку російської і австрійської влади змушував багатьох тікати в тил. «Неблагонадійних» і «підозрілих» виселяли в глиб Російської і Австро-Угорської імперій. Людей охоплювали страх і відчай: вони не розуміли, за що на них найшла така біда.

На цьому трагічному тлі виділявся легіон Українських січових стрільців, який продовжував воювати в складі австрійської армії, сподіваючись, що їх жертви наблизять звільнення України.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте хід воєнних дій на території України в 1915 р.
2. Які наслідки для цивільного населення України мав контрнаступ німецько-австрійських військ у Галичині й відступ російської армії?
3. Розкажіть про вплив Брусиловського прориву на становище на російсько-німецькому фронті в 1916 р.
4. Яким був статус УСС у складі австрійської армії?
5. Назвіть найважливіші воєнні операції, в яких брали участь «усуси».
6. Чим, на вашу думку, пояснювався героїзм «усусів» у війні?

Документи

**Український історик В. Верига
про історичне призначення легіону УСС**

Українські січові стрільці мали бути не тільки виявом лояльності галицьких українців супроти Австрії, але й інструментом української політичної репрезентації (представництва. – Авт.), зокрема після закінчення війни при новому розподілі Європи. Галицькі політики планували за допомогою свого легіону досягнути більші впливи в австрійському уряді, подібно, як це робив один із творців об'єднаної Італії в половині XIX ст. граф Каміллоді Кавур, прем'єр королівства П'ємонт. У часи Кримської війни він вислав невелику військову частину на допомогу Англії та Франції й завдяки цьому мав доступ до мирної конференції в Парижі в 1856 р. Там він міг підняти справу об'єднання Італії й остаточно увійшов у коло творців європейської політики, що йому дуже придалося в 1860-х роках (період об'єднання Італії. – Авт.).

Верига В. Визвольні змагання в Україні.
1914–1923. – Львів, 1998. – Т. I. – С. 17.

Запитання і завдання

1. Згадайте, на якій підставі Галичину вважали «українським П'ємонтом».
2. Наскільки обґрунтованими, на вашу думку, були надії галицьких політиків за допомогою легіону Українських січових стрільців «осягнути більші впливи в австрійському уряді» і вплинути в майбутньому на долю України?

§28. УКРАЇНА В УМОВАХ НАРОСТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Згадайте 1. Які причини викликали затяжний характер Першої світової війни? 2. Які території України охопила війна?

Творче завдання Проаналізуйте, який вплив на настрої в тилу справляла інформація про події на фронті, зокрема листи фронтовиків своїм рідним і близьким.

1. Наслідки затяжного характеру війни

Перша світова війна стала важким випробуванням для жителів України. Через територію України проходила лінія фронту, яка, мов вогняний

смерч, час від часу прокочувалася то на захід – по Галичині й Буковині, то на схід – по Волині і Поділлі. І кожного разу обидві армії залишали після себе смерть, руїни і сльози. Ті ж регіони Західної і Наддніпрянської України, які не потрапляли в зону бойових дій армій, стали їхнім найближчим тилом і несли на собі важкий тягар постачання й розквартирування військ, лікування поранених, розміщення сотень тисяч біженців і евакуйованих.

Поміркуйте

Чому війна затягнулася і до яких наслідків це могло призвести?

Починаючи війну, обидві сторони розраховували на швидку перемогу. Але ці надії не виправдалися. Світова війна затягувалася і супроводжувалася небаченими раніше людськими жертвами і матеріальними втратами.

Не розраховуючи довго воювати, сторони не подбали про створення необхідних запасів військової техніки, зброї, боеприпасів, спорядження, продовольства, медикаментів, мережі шпиталів та інших тилових структур, без яких успішне ведення війни неможливе. Щоб не зазнати поразки, розв'язувати ці проблеми доводилося під час війни.

2. Посилення економічного значення України

У ході війни відбувалися величезні зміни в народному господарстві, викликані переорієнтацією на забезпечення потреб армії. Після захоплення німецькою армією Польщі й Прибалтики економічне значення України різко зросло.

Поміркуйте

Як могла компенсувати Україна втрату Росією Польщі й Прибалтики?

Евакуація населення. Броди. Львівщина. 1916 р.

Зокрема, питома вага видобутого в Донецькому басейні вугілля й антрациту після втрати Домбровського кам'яновугільного басейну в Польщі сягнула в 1916 р. 86 % від загальноімперського видобутку. Донецьке мінеральне паливо стало в роки війни головним енергетичним джерелом для всього народного господарства, особливо для підприємств, що працювали на оборону. Розгалужена мережа залізниць, зокрема Лівобережної України, металургійні підприємства й заводи сільськогосподарського машинобудування, на базі яких було налагоджено виробництво оборонної продукції, та український хліб, яким забезпечувався в роки війни фронт і більшість губерній, надавали Україні особливого значення.

З початком воєнних дій на Лівобережжя і Південь України евакуювалася значна частина промислових підприємств з прифронтових областей. Це було пов'язано з вигідним положенням регіону в складі імперії та його унікальними економічними потужностями. В Україні існувала необхідна інфраструктура, транспортні розв'язки, кваліфіковані кадри, продовольчі ресурси, що дозволяло швидко налагодити виробництво на евакуйованих із західного регіону імперії підприємствах.

3. Економічна криза

Але в ході війни виробничі можливості промисловості України знижувалися. Найпрацездатнішу частину робочої сили забрали до армії. Місце мобілізованих у містах та селах зайняли жінки, підлітки й військовополонені. Рівень кваліфікації цих людей був низький і не відповідав вимогам виробництва. Промисловість, транспорт і фінанси не витримували перевантажень воєнного часу і розладнувалися. Ні за рівнем розвитку, ні за організацією вони не були здатні забезпечити потреби фронту й тилу.

Поміркуйте

Враховуючи економічний потенціал Росії і Центральних держав, визначте, де господарська криза в ході війни була гострішою.

Перш за все це стало відчуватися в Російській, а потім – в Австро-Угорській і Німецькій імперіях. Наприклад, восени 1915 р. через нестачу вагонів майже повністю припинився підвіз вугілля з Донбасу до Петрограда, де були розміщені найбільші військові заводи імперії.

На початку 1917 р. становище галузей промисловості, що не мали військових замовлень, стало катастрофічним. Заводи сільськогосподарського машинобудування, цегельні, цементні та інші майже повністю припинили свою роботу через нестачу сировини та палива.

4. Погіршення матеріального становища населення

Війна супроводжувалася погіршенням матеріального становища населення.

Поміркуйте

У чому проявлялося погіршення матеріального становища населення під час війни?

Неминучим її наслідком були дефіцити, які поширювалися майже на все – від боєприпасів до товарів широкого вжитку та продуктів харчування.

ня. У містах з'явилися черги – найчутливіший індикатор економічних негараздів. Скорочення продукції промислових підприємств, що працювали на забезпечення потреб населення, призвело до значного зростання цін на товари повсякденного вжитку, у т. ч. одяг та взуття. Стали виготовляти постили, а місцева преса агітувала переходити в побуті та на роботі на дерев'яні сандалії. У 1916 р. великі міста Російської імперії опинилися перед загрозою голодних бунтів. Продовольчі труднощі швидко наростали в Німеччині й Австро-Угорщині.

У той же час невелика група представників великої промислової і фінансової буржуазії, користуючись наданими урядом пільгами, одержувала надприбутки. Усе це викликало загострення соціальних суперечностей, наростання антиурядових настроїв в усіх європейських країнах.

5. Назрівання революційної кризи в Наддніпрянській Україні

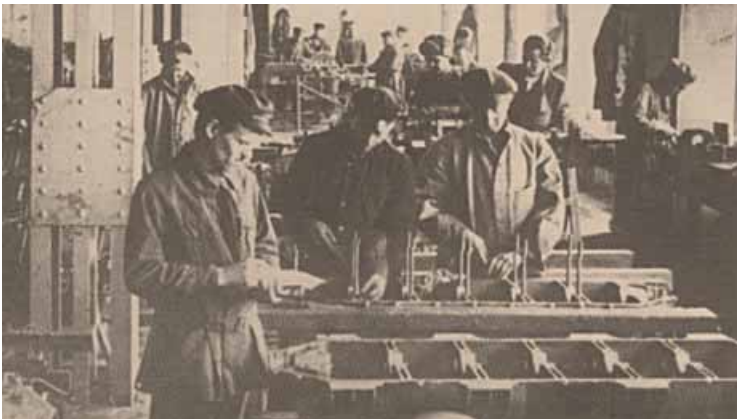
Затягування війни й економічна розруха, що поглиблювалася, спричинили наростання незадоволення в усіх воюючих країнах. Гнітюче враження на настрої в тилу справляли листи з фронту, які одержували батьки й родичі фронтовиків.

Особливо складною була соціально-політична обстановка в Росії. Авторитет правлячого режиму швидко падав серед усіх верств населення. Царський уряд звинувачувався в некомпетентному керівництві, а близькі до престолу особи – у державній зраді. Посилювалися опозиційні настрої в Державній думі, де в **1915 р.** сформувався опозиційний уряд Прогресивний блок. У відповідь на вимогу блоку провести демократичні реформи, у тому числі припинити репресії проти українців, цар розпустив Думу.

Поміркуйте

Чи можна було репресивними методами заспокоїти суспільство в умовах наростання економічної та політичної кризи?

Однак репресивними заходами неможливо було зупинити наростання масового народного руху, зокрема страйків робітників. Так, на початку

Монтаж двигуна М-6 у складальному цеху. Завод авіадвигунів ДЕКА. Олександрівськ. 1916 р.

1916 р. кілька днів страйкували робітники металургійного заводу в селищі Кам'янському Катеринославської губернії. Півтора місяця тривав страйк суднобудівників Миколаєва. Три тижні не виходили на роботу шахтарі Горлівсько-Щербинівського району. Загальна кількість страйкарів перевищувала 25 тис. чол.

Тривожні для режиму події відбувалися на селі. У зв'язку з нестачею робочої сили, реманенту, тяглової худоби посівні площі в Україні у 1914–1916 рр. зменшилися на 1,9 млн дес. Ціни змінювалися в невідповідно-му для селян напрямку. Якщо до війни за один пуд пшениці в Україні можна було купити 10 аршин ситцю, то в 1916 р. – лише 2 аршини. Природне незадоволення селянства інколи виливалося у відкриті бунти. Так, наприклад, у 1915 р. у с. Нижня Сироватка Сумського повіту незадоволені несправедливими діями землемірів селяни, головним чином солдатки, розгромили волосну управу і вигнали стражників із села. Для придушення виступу було надіслано загін поліції.

У країні поступово назрівав могутній антиурядовий виступ широких народних мас. Настрої в тилу швидко перекидалися на фронт, внаслідок чого цілі полки відмовлялися йти у бій.

Ставало очевидним, що Російська імперія наближається до революційного вибуху, у ході якого буде вирішуватися подальша доля всіх народів, що входили до її складу, у т. ч. й українського. Своєю прямолінійною і реакційною політикою царизм наближав свій кінець.

Підсумки й узагальнення

Економіка воюючих держав не була готова до забезпечення своїх армій в умовах затяжної війни. Особливо це стосується Російської імперії, яка вже на початку бойових дій втратила економічно розвинуті регіони на Заході імперії. Заміну втраченому шукали в тилу, зокрема в індустріальних регіонах України, стратегічне значення яких різко зросло. Вугілля та метал Донецько-Криворізького басейну в роки війни забезпечували оборонні заводи і залізниці імперії. Значно виросло й продовольче значення України, яка забезпечувала фронт і тил хлібом.

Але можливості України були обмежені. Матеріальне становище її населення швидко погіршилося. І в Російській, і в Австро-Угорській частинах України наростало незадоволення населення, поступово визрівав революційний вибух.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте втрати, які зазнали російські війська в перший рік війни.
2. Чим було викликане наростання економічних і продовольчих труднощів у воюючих країнах і в чому воно проявлялося?
3. Які обставини викликали посилення воєнно-економічного значення України в роки війни? У чому це виразилося?
4. Чому економічна криза в Росії виявилася сильнішою і глибшою, ніж у її противників? Як це проявилось в Україні?

5. Розкрийте наростання політичних суперечностей у верхах російського суспільства.
6. Назвіть факти, які свідчать про назрівання незадоволення робітників і селян Наддніпрянської України в 1915–1916 рр.

Документи

З останнього фронтового листа солдата з Катеринославщини Андрія Рубеля

26 травня 1916 р.

Здравствуй, сестрица Лида. Я жив и здоров, но что пережил, то и описать нельзя. Если жив останусь, то чего только не расскажу. С 19–20 мая как начались бои, когда наши войска пошли в наступление от Луцка до Ковеля, намереваясь проорвать фронт. Что делалось, волосы становились дыбом, и сам как в огне, ничево не чувствуешь, будто и не страшно; я смело ходил в атаку, когда нам приказали во что бы то ни стало австро-германцев выгнать из окопов. И мы как на параде двинулись с штыками наперевес, но каким ужасным пулеметным и артиллерийским огнем он нас засыпал, просто света Божьего не видать стало в 3 часа дня.

Ряды наши смешались с огнем и землей и 23 мая, когда мы с криком «ура» добежали до неприятельских окопов, то я только помню, что пули, снаряды ревели и свистели кругом, а люди падали. Но сколько там было солдат: на место убитых и раненых все новые и новые подбегали, и также падали, разрывались в куски в воздухе летали руки, ноги, головы; в моих глазах все представилось кровавым светом. Крик, стон, рев снарядов и пуль – все как-то сливалось в один гул. В целые калюжи крови вскакиваю, перестрыбуя через убитых или топча их...

Дорогая сестрица, какое отвратительное дело война...

Сердце разрывается, я прилегло до земли среди мертвого царства, и вдруг меня струснуло так, что зуб на зуб не попаду. Никогда в жизни такая лихорадка больного не трусит. А вправо пулемет, та-та-та и прожектор да ракеты стали чаще освещать, так что я увидел свои руки – они в крови, гимнастерка, колина вымазаны спереди кровью. Я думал, а сколько своими руками я убил людей, а штыком переколот, а за что все это? И не выдержал, заплакал, и так заплакал среди мертвых товарищей, дорогая сестрица, что никогда так не плакал.

Передо мной все встало как на долоне, и я вспомнил домашних, тата и маму. Они ведь не знают, что я таким молодым переносу и за что. За что меня заставляют убивать таких как и сам, а потом так страдать. Дорогая сестрица, ты этого письма маме не посылай...

Василь Рубель. Історія... // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 9. – С. 121–122.

Запитання і завдання

Які настрої серед односельчан викликав лист фронтовика А. Рубеля і подібні йому листи?

§29. УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ВІЙНА В 1915–1916 рр.

Згадайте 1. Яким було ставлення наддніпрянських українців до Російської і Австро-Угорської імперій на початку Першої світової війни? 2. Чим визначалося ставлення до воюючих сторін населення Західної України?

Творче завдання

Частина істориків вважає, що участь української інтелігенції в громадських організаціях для допомоги жертвам війни мала суто гуманітарний характер, інші оцінюють це як співучасть з царизмом у веденні несправедливої загарбницької війни. Обґрунтуйте власну точку зору.

1. Участь української інтелігенції в діяльності громадських товариств допомоги жертвам війни

Царський уряд не розраховував на тривалу війну. Урядові тилові служби виявилися не готовими забезпечити армію боєприпасами, продовольством, спорядженням, достатньою кількістю шпиталів, не зуміли організовано прийняти біженців, нагодувати, розмістити їх, надати медичну допомогу. Ось чому після поразок російської армії в 1915 р. уряд змушений допустити громадські організації до справи забезпечення армії продовольством і спорядженням, до опіки над шпиталями, біженцями та населенням прифронтової зони. Виник ряд впливових організацій, зокрема Воєнно-промисловий комітет, Союз міст, Союз земств та ін., які для виконання покладених на них завдань отримували державні субсидії. У цих організаціях брала участь і українська інтелігенція, прагнучи з їхньою допомогою полегшити страждання, які принесла війна землякам.

Поміркуйте

Які сфери діяльності відкривалися перед цими організаціями в умовах війни?

Особливо посилилась активність української інтелігенції в 1915 р., коли після відступу російських військ з Галичини антиукраїнські настрої всередині російських урядових кіл трохи послабшали. Улітку було дано дозвіл на утворення у Києві «Товариства допомоги населенню Півдня України, що постраждало від воєнних дій». Товариство поставило за мету опіку над біженцями та допомогу заарештованим і висланим у Росію галичанам та іншим жертвам російської окупації в Західній Україні. Тоді ж українські діячі стали співпрацювати з Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. Через деякий час комітет, очолений відомим діячем Товариства українських поступовців (ТУП) Федором Штейнгелем, майже повністю опинився під контролем поступовців. Члени комітету використовували надані йому державні кошти на організацію дитячих будинків для дітей-сиріт. По суті, ці будинки стали українськими школами. Допомогу з фондів комітету одержували біженці й поранені українці.

У роки війни відновилася діяльність «Просвіти», зокрема в південних губерніях України, де їх раніше забороняли.

Крім традиційних форм роботи, просвітняни залучалися і до нових, викликаних обставинами війни. Зокрема, зусиллями катеринославської «Просвіти» створювалися дешеві їдальні для сімей тих мобілізованих, які втратили засоби до існування, організовувалися майстерні, де жінки-солдатки ткали, шили, вишивали, виробляли товари повсякденного вжитку. «Просвіта» брала шефство над біженцями і депортованими з Галичини українцями, допомагаючи їм влаштуватися в незвичних для себе умовах. Масштаби роботи катеринославської «Просвіти» налякали місцеву адміністрацію, що призвело в січні 1916 р. до її закриття.

Активна допомога біженцям в Україні надавалася через різноманітні національні – єврейські, вірменські, латиські, польські та ін. – комітети сприяння. Горе не вибирало національності, і для підтримки його жертв об'єднувалися представники різних етнічних громад України.

2. Національний рух у Наддніпрянській Україні

Антиукраїнська політика царського уряду, особливо яскраво продемонстрована під час російської окупації Галичини, сприяла наростанню антиросійських настроїв у Наддніпрянщині. Наприкінці вересня 1914 р. Рада ТУПу зібралася на засідання, на якому рішуче заявила про відмову від підтримки уряду і про нейтральну позицію організації у війні.

Незгода з офіційною оцінкою війни як «народної», «визвольної» назрівала і в організаціях кадетської партії, які діяли в українських губерніях.

Поміркуйте

Чому серед членів кадетської партії в Україні під час війни стали проявлятися настрої, невластиві для її керівництва?

Місцеві кадети мусили зважати на настрої українського населення. На з'їзді партії в лютому 1916 р. з критикою центрального комітету виступив делегат від м. Лубни Д.М. Дяченко. *«Щоб війна проводилась заради малих народностей – це неправда!»,* – заявив делегат.

Велике враження на громадськість Росії справив відкритий лист єпископа Енісейського і Красноярського Никона (який до війни був єпископом Кременецьким) під назвою «Орли і круки», написаний у червні 1915 р. Автор гостро критикував реакціонерів серед російського духовенства й адміністрації – «Чорних круків», які заповзятливо русифікували Галичину. У 1915–1916 рр. на адресу вищих російських урядовців і депутатів Державної думи було надіслано петиції відомих письменників і громадських діячів з вимогами надати свободу українському слову і друку, повернути із заслання всіх українців, засуджених за політичними справами, погодитися на надання Україні автономії.

З вимогою надати Україні національно-культурні права, у т. ч. права автономії, у грудні 1916 р. знову виступило Товариство українських поступовців. При цьому вкотре було оголошено про нейтралітет українців у світовій війні.

3. Українські молодіжні гуртки й організації

Помітно активізували в роки Першої світової війни свою діяльність українські молодіжні організації. На початку війни в їхньому середовищі панували такі ж настрої, що й серед дорослих політиків. У грудні 1914 р., в розпал російського наступу в Західній Україні, у Харкові ЦК Українського соціалістичного колективу, який представляв молодіжні організації, видав відозву, в якій однією з вимог була перебудова Росії в демократичну федеративну республіку. Передбачалося, що Україна в її етнографічних межах стане частиною цієї федерації.

З часом, у відповідь на антиукраїнську політику царизму, у молодіжному середовищі стали наростати радикальні настрої.

Поміркуйте

Які обставини викликали наростання радикальних настроїв серед молоді Наддніпрянщини?

У квітні 1915 р. у Харкові відбувся з'їзд представників української молоді Лівобережної України, на якому була заснована організація «Юнацька спілка». До неї увійшли головним чином студенти вищих навчальних закладів Харкова. Спілка стояла на позиціях автономії України, хоча деякі гуртки «Юнацької спілки» закликали до відкритої терористичної боротьби проти Росії і допомоги Німеччині та Австро-Угорщині. Так, полтавська організація «Юнацької спілки» у травні 1916 р. випустила прокламацію до селян, у якій містився заклик саботувати заходи царського уряду, спрямовані на продовження війни, домагатися перемоги Німеччини та Австро-Угорщини. «На випадок, коли Росія буде переможена в сій війні, – говорилося в листівці, – Україна одержить самостійність із рук прихильних нам культурних завойовників».

Нелегальні гуртки студентів і учнів для пропаганди українських ідей створювалися також у Києві та інших містах. У столиці Росії – Петрограді – активно діяли центральний орган українських студентів «Головна Рада» та «Інформаційне бюро», яке видавало студентський друкований орган «Український студент».

4. Союз визволення України

Союз визволення України (СВУ), утворений у Львові у серпні 1914 р. з метою сприяння поразці Російської імперії та відродженню незалежної Української держави, у ході війни розгорнув активну діяльність.

Контактуючи з правлячими колами Туреччини, Австро-Угорщини і Німеччини, СВУ планував в одному з районів північного Причорномор'я у 1915 р. десант українського підрозділу, сформованого із Січових стрільців і добровольців з військовополонених українців. Цю збройну акцію передбачалося узгодити з повстанням моряків Чорноморського флоту, переважна більшість яких були жителями України. Ініціатори цієї акції пам'ятали про революційні виступи на флоті 1905–1906 рр. і сподівалися на їх повторення в умовах війни. Для реалізації цієї мети організували спеціальний німецько-турецький комітет. Але воєнні невдачі Туреччини змусили відмовитися від цього проекту.

Членами СВУ була розгорнута широка інформаційна робота з метою ознайомлення європейської громадськості з історією України, її тогочасним становищем і законними вимогами українських політичних партій і організацій. Українською, німецькою і французькою мовами СВУ видавав періодичні інформаційні вісники, «Кобзар» Т. Шевченка, «Історію України» М. Грушевського, праці М. Костомарова, В. Антоновича, Ф. Вовка та ін. Зусиллями членів СВУ українська проблематика дедалі частіше висвітлювалася на сторінках німецьких, угорських, австрійських, турецьких, болгарських, румунських, шведських та італійських газет. Західний читач знайомився з цікавою інформацією, про яку ніколи не згадувалося: про географію розселення українців, їх чисельність, про видатних діячів української історії. Активісти Союзу виступали з лекціями з українського питання перед масовими аудиторіями в Німеччині та інших країнах Європи.

Члени товариства «Просвіта» в таборі полонених та інтернованих українців у м. Фрайштадт. Австро-Угорщина. 1916 р.

Велика робота проводилася членами СВУ в німецьких і австрійських таборах для військовополонених. У цих таборах були представники різних країн Антанти, а українців окремо не виділяли, звично вважаючи їх «росіянами». Одному з керівників СВУ О. Скоропису-Йолтуховському вдалося домогтися від властей Німеччини і Австрії переведення 80 тис. українців до трьох таборів і дозволу на опікування полоненими Союзу визволення України. Це сприяло поліпшенню матеріального становища військовополонених, їх психологічного самопочуття. СВУ організував у концтаборах десятки шкіл грамоти, бібліотеки, читальні, хори, оркестри, курси української історії та літератури. Було збудовано невеличкі церкви, створено кооперативні крамниці, відкрито чайні. У кожному таборі видавалася українська газета. Усе це сприяло зростанню національної свідомості українців.

5. Загострення українського питання в Австро-Угорщині

На відміну від російського уряду, уряд Австро-Угорщини в національному питанні здійснював значно гнучкішу політику. Але ця політика суттєво не поліпшувала становище українців. Навпаки, восени 1916 р. надії Головної Української Ради і всіх інших лояльних до Австро-Угорщини політичних сил Західної України на одержання автономії української частини Галичини й Буковини стали розвіюватися. **23 жовтня (4 листопада за н. ст.) 1916 р.** уряд Німеччини проголосив утворення «самостійного» Польського Королівства з 10 губерній Польщі, які до 1914 р. належали Російській імперії, а в ході воєнних дій були захоплені німецькими військами. Одночасно імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф I проголосив автономію Галичини без розподілу краю на східну та західну частини.

Поміркуйте

Чому вимоги українців було проігноровано?

Було проігноровано найважливішу вимогу західних українців, з якою вони зверталися до Відня десятки років: надати автономію Східній Галичині, населеній переважно українцями. Більше того, між урядами Німеччини й Австро-Угорщини відбувалися переговори щодо утворення в майбутньому з Польського Королівства й Галичини самостійної держави у формі конституційної монархії. Для Німеччини й Австро-Угорщини значно важливішим було мати в Європі союзних з ними поляків, ніж вирішувати «українське питання» в умовах, коли більша частина України перебувала під російським контролем.

Життя підказувало українцям, як західним, так і наддніпрянським, що їхнє визволення залежить передусім від них самих.

Підсумки й узагальнення

У ході війни наростала суспільно-політична активність населення України, особливо освіченої її частини. Окремі представники української інтелігенції включалися в діяльність громадських організацій, покликаних надавати допомогу жертвам війни, біженцям, пораненим, військовополоненим. Інші бачили своє покликання в активній політичній боротьбі за національні і соціальні права українців, працювали в підпільних організаціях, зокрема молодіжних гуртках. Серед українців росло переконання, що майбутнє залежить від їх боротьби, а не допомоги Російської, Австро-Угорської і Німецької імперій. Переконливим підтвердженням цього було антиукраїнське рішення Німеччини і Австро-Угорщини щодо Галичини.

Перевірте себе

1. Яку мету переслідувала українська інтелігенція, беручи участь в громадських організаціях допомоги жертвам війни?
2. У якому напрямі розвивався український національний рух у Наддніпрянській Україні в 1915–1916 рр.? Чим був зумовлений цей розвиток?
3. Які обставини викликали наростання українського молодіжного руху? У чому воно проявлялося?
4. Розкрийте основні напрями діяльності СВУ у 1915–1916 рр. і дайте оцінку цій діяльності.
5. Що означало для українців Галичини й Буковини рішення Німеччини про утворення Польського Королівства?
6. Чому українців не влаштував той варіант автономії Галичини, яку проголосив австрійський уряд?

Документи

Оцінка істориком І. Крип'якевичем рішення Австро-Угорщини про надання Галичині автономії

Актом «двох цісарів» з дня 23 жовтня (4 листопада н. ст.) 1916 р. проголошено повстання польської держави на території, [...] відвоєваної військами цен-

тральних держав від Росії. Нове Польське королівство, віддане в беззастережну сферу впливу Німеччини, не заімпонувало полякам і не витиснуло з них ні захоплення, ні рекрута, тим більше, що за його кордонами залишилася Познанщина й Галичина. Та тут пішов назустріч давнім польським вимогам австрійський уряд. Нехтуючи все те, що він говорив і до чого він був зобов'язаний супроти українців, він рішився на відокремлення Галичини від цілісності Австро-Угорщини. Відокремлення передбачувало такий уклад відносин, що віденський уряд і парламент не мали в майбутньому права вмішуватися у внутрішні відносини Галичини, через що українське населення було здане на польську ласку й правно-державне становище до Австрії, як новостворене Польське королівство до Німеччини.

В проводі галицької політики запанувала розгубленість, в масах обурення чергувалося з розчаруванням. Жертви крові, що їх поклала Галичина на побоевищах Австрії, видавалися даремні. [...]

Велика історія України. Видав Іван Тиктор. – Львів; Вінніпег, 1948. – С. 762.

Запитання і завдання

1. Узапропонованому вище фрагменті з «Великої історії України» І. Крип'якевича йдеться, що проголошення Польського Королівства не могло задовольнити поляків. Чому?
2. Чому, на вашу думку, австрійці вирішили надати автономію Галичині, не розділивши її на східну, населену переважно українцями, і західну – переважно поляками?
3. Яку реакцію серед українського населення і політиків Західної України викликало проголошення автономії Галичини? Чому?

§30. підсумково-узагальнюючий урок

1. Війна – загальноукраїнська трагедія

Перша світова війна стала важким випробуванням для жителів України. Через її територію проходила лінія фронту, яка, мов вогняний смерч, прокочувалася то на захід – по Галичині і Буковині, то на схід – по Волині і Поділля. І кожного разу обидві армії залишали після себе могили, руїни і страждання. Війна знизила моральну межу: люди тепер робили те, на що не наважувалися раніше, що вважалося неможливим через релігійні чи етичні міркування. Людське життя на фронті знецінилося до мізерної статистичної одиниці.

У тилу не вбивали, але читаючи солдатські листи, родичі ставали свідками жорстоких фронтових буднів. Переживаючи за долю земляків на війні, жителі тиллових регіонів Західної і Наддніпрянської України разом з тим мусили нести на собі важкий тягар постачання й розквартирування військ, лікування поранених, розміщення біженців і евакуйованих.

Особливого драматизму перебігу війни на території України надавала та обставина, що в арміях противників – Росії, з одного боку, і Австро-Угорщини, з іншого, – воювали українці. Отже, для України війна набула братовбивчого характеру. Вкотре за свою історію українці змушені були розраховуватися за своє бездержавне існування життями своїх співвітчизників.

2. Становище жінок, дітей, військовополонених, біженців

В умовах воєнного часу, коли чоловіків мобілізували в армію, утримання родин часто лягало на жіночі плечі. Це призводило до зміни статусу жінки в суспільстві, примусило її не тільки взяти на себе нові сімейні і громадські обов'язки, а й зайняти нові, закриті для жінок у довоєнні роки, ніші в суспільстві. Якщо історія попередніх війн поділялася на суто чоловічий досвід на полі бою та досвід жінки, що пасивно чекала свого чоловіка в тилу, то Перша світова війна змінила це співвідношення. У воєнні роки жінки не лише служили на фронті сестрами милосердя й санітарками, але й працювали на оборонних заводах, виконуючи важку, «нежіночу» роботу у сільському господарстві, промисловості, у сфері обслуговування, на транспорті.

Труднощі воєнного часу лягли важким тягарем на жінок, але разом з тим нові обов'язки вели до зміни у світогляді жіноцтва, додавали йому самоповаги і відчиняли двері у світ, що традиційно належав чоловікам. Врешті, це був один з важких кроків до встановлення рівноправності чоловіків і жінок, формування більш гармонійних відносин у суспільстві.

Під час війни змінилося життя дітей. Коли пішли в армію батьки і старші брати, дитинство для багатьох підлітків закінчилося: вони змушені були долучатися до виробничого процесу в селянських господарствах або йти на роботу по найму на заводи і фабрики, замінюючи там мобілізованих чоловіків.

Багатьом дітям, які втратили батьків на фронті, під час масових переміщень (біженства) та через інші обставини воєнного часу, довелося зазнати гіркої долі сирітства. Як правило, це стосувалося вихідців з бідних селянських і робітничих родин.

У тилкових районах України в роки війни з'явилася ще одна, незвична для мирного часу категорія людей – біженці.

Це були жителі Західної України, Білорусії, Польщі, країн Прибалтики, як правило, – жінки, діти, літні люди. Місцеві власті розміщували їх у невеликих містах і селах, де легше можна було розв'язати проблему працевлаштування і харчування.

Кількість військовополонених, які опинилися на території України в ході війни, також налічувала сотні тисяч осіб. Вони працювали на шахтах, підприємствах важкої промисловості, у поміщицьких маєтках і в господарствах заможних селян.

Спілкуючись із місцевим українським населенням, біженці й військовополонені стали додатковим джерелом інформації про незнайоме закордоння, про його людей, їхні звичаї. Це справляло певний вплив на зміну світосприйняття жителів тилкових регіонів України, розширення їх уявлень про світ.

3. Подолання ілюзій

На початку війни багато українців були переконані, що ціною допомоги одній з воюючих сторін – Росії чи Австро-Угорщині і Німеччині – можна буде домогтися поліпшення свого національно-культурного становища, а може, й автономії. Йдучи на війну, українці у своїй більшості ві-

рили, що воюють не лише за російського царя чи австрійського цісаря, але й за свою рідну землю. Та невдовзі виявилось, що ці надії не мають підстав. Охоче використовуючи людські й матеріальні ресурси України для ведення війни, Росія, Німеччина і Австро-Угорщина не надали їй навіть автономії. Більше того, окупація Галичини російськими військами в 1914 – на початку 1915 р. супроводжувалася таким розмахом антиукраїнської істерії і масштабами репресій проти українства, що це викликало обурення в усьому цивілізованому світі. Лише одне військове з'єднання – легіон Українських січових стрільців – воювало в цій війні під синьо-жовтим національним прапором з надією, що пролита його бійцями кров зміцнить фундамент майбутньої незалежної української держави. У ході війни дедалі більше українців, як членів українських національних партій, так і безпартійних громадян, переконувалися, що Російська і Австро-Угорська імперії жодним чином не враховують національних інтересів українців. У цих умовах національно-визвольний рух набував усе радикальніших форм, підходячи до вимог політичної незалежності України.

4. Війна і долучення українського населення до новітніх досягнень

Піднесення національно-визвольного руху було результатом тих важливих процесів, які викликала в українському суспільстві світова війна. Участь у воєнних діях мільйонів українських селян, мобілізованих до російської і австро-угорської армій, істотно змінила їх. Вони чи не вперше зіткнулися з новітніми досягненнями людської цивілізації. І хоча це була воєнна техніка, призначена для вбивства людей, уміння поводження з нею значно розширяло світогляд патріархального, малоосвіченого або неосвіченого взагалі селянства. Військова муштра, яку вони проходили, перш ніж піти в бій, а також участь в добре організованих операціях показали їм переваги організації і дисципліни. З іншого боку, вони стали свідками того, до яких втрат і катастроф призводить паніка й неорганізованість. У ході війни частина українців, зокрема тих, що мали якусь освіту, одержали навички військового керівництва, стали офіцерами. Особливо багато вихідців із сільського середовища вступили до офіцерських училищ і стали молодшими командирами в 1915–1916 рр., коли після поразок початкового періоду війни велика частина кадрових офіцерів загинула або перебувала в госпіталях.

5. Зростання національної свідомості

Процес долучення українців до досягнень цивілізації відбувався одночасно із зростанням їхньої національної свідомості. Цьому знов-таки своєрідним чином сприяла війна. Багато українських селян, особливо наддніпрянських, ідучи в бій під заклики «За віру, царя і вітчизну!», мало уявляли, що є тією вітчизною, за яку їм доведеться проливати кров, а може, й вмирати. На запитання «хто ви?» вони відповідали «православні», або «полтавці» чи «чернігівці» (чи якимось інакше, у залежності від регіону, де жили перед мобілізацією). Надзвичайно рідко говорили «українці», майже ніколи – «поляки» чи «росіяни». Але потрапивши в багато-національні за своїм складом військові з'єднання, спілкуючись щоденно

з представниками інших національностей, вони швидко усвідомлювали свою етнічну приналежність. Особливо коли у відносинах представників різних національностей з'являлося глузування чи відверта ворожнеча на національному ґрунті. У російській і австро-угорській арміях такі випадки були звичайним явищем.

Усвідомленню українськими солдатами себе як представників окремого народу сприяло їхнє спілкування з населенням завойованих територій, зокрема Західної України, де люди розмовляли зрозумілою для них мовою, співали однакові з ними пісні. На початку Першої світової війни в Наддніпрянській Україні різко збільшилася кількість українських книжок, які продавали або передавали з рук у руки. Ці книжки надходили з окупованої Галичини й Буковини. У перші дні окупації Львова один з його мешканців спостерігав картину, коли біля книжкового магазину Наукового товариства ім. Т. Шевченка утворилася черга кіннотників російської армії – українців за походженням. Солдати купували «Кобзар». «Того дня, – свідчить цей очевидець, – книгарня випродала весь наклад Шевченкового «Кобзаря». Але наступного дня російські власті книгарню закрили, а книги конфіскували, що викликало негативну реакцію не лише львів'ян, але й частини українців – солдатів російської армії».

Війна сприяла і поширенню соборницьких настроїв серед українців. Завдяки пресі жителі Наддніпрянщини отримували певну інформацію про Західну Україну. Зокрема, багато з них вперше із здивуванням дізналися, що там проживає «такий же точно народ, як у Подільській, Київській та Волинській губерніях», що в Галичині така ж, як у нас, українська мова, такі ж хати, таким же чином ведеться господарство і т. д. Ці враження підтвердилися, коли в підросійській Україні з'явилися тисячі інтернованих царськими властями з Галичини й Буковини та десятки тисяч біженців. І наддніпрянці, і західні українці дедалі більше стали відчувати себе представниками єдиної спільноти. Це був крок на шляху формування модерної української нації.

Таким чином, війна спричинила наслідки, що не відповідали тим, на які сподівалися уряди воюючих держав. Замість зміцнення їхньої імперської могутності, посилення контролю над народами залежних країн відбувалося протилежне. У ході війни ці держави, зокрема Російська й Австро-Угорська імперії, опинилися у стані гострої економічної і соціально-політичної кризи, а національно-визвольний рух поневолених народів піднявся на новий щабель розвитку. Незважаючи на великі людські й матеріальні втрати, Перша світова війна сприяла зростанню національної свідомості українського народу, прискорювала процес його перетворення на повноцінну модерну націю, готову до створення власної держави.

Перевірте себе

1. Розкрийте зміст терміна «українське питання» в роки Першої світової війни.
2. Яке місце займала Україна в планах воюючих у Першій світовій війні сторін? Порівняйте ці плани.
3. Охарактеризуйте позиції політичних партій Наддніпрянщини щодо Росії та Центральних держав.

4. Яким було ставлення до воюючих сторін представників політичних партій і народу Західної України?
5. З якою метою було утворено легіон Українських січових стрільців і який бойовий шлях він пройшов?
6. Чим було викликано погромницьку антиукраїнську політику російської і австро-угорської влади в Західній Україні наприкінці 1914 – на початку 1915 р.?
7. Якими мотивами керувалася українська інтелігенція, беручи участь у діяльності громадських товариств і комітетів з допомоги жертвам війни?
8. Що викликало посилення українського національно-визвольного руху на Наддніпрянщині в роки Першої світової війни?
9. Які цілі ставив перед собою Союз визволення України і як він їх досягав?
10. Охарактеризуйте наростання економічної і політичної кризи у воюючих країнах. Що її спричинило?
11. Чим було викликане проголошення автономії Галичини у складі Австро-Угорщини і які наслідки воно мало для українського населення?
12. Як Перша світова війна вплинула на стан національної свідомості українського народу?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 18 липня 1914 р. (1 серпня за н. ст.)** – початок Першої світової війни
Серпень 1914 р. – створення у Львові Союзу визволення України (СВУ)
Серпень 1914 р. – створення у Львові Головної Української Ради
1914 р. – створення легіону Українських січових стрільців
Березень 1915 р. – російські війська захопили Перемишль
19 квітня (2 травня за н. ст.) 1915 р. – німецько-австрійські війська в Галичині почали контрнаступ
Квітень 1915 р. – у Харкові засновано організацію «Юнацька спілка»
Травень 1915 р. – участь УСС у боях за гору Маківка
Осінь 1915 р. – зупинено німецько-австрійський контрнаступ на лінії Кам'янець-Подільський – Тернопіль – Кременець – Дубно
Січень 1916 р. – закриття катеринославської «Просвіти»
Весна–літо 1916 р. – Брусиловський прорив (наступальна операція російських військ)
Серпень–вересень 1916 р. – участь УСС у боях на горі Лисоня
23 жовтня (4 листопада за н. с.) 1916 р. – проголошення Польської держави і проголошення автономії Галичини без розподілу на Східну й Західну.

Умовні скорочення

- СВУ** – Союз визволення України
УСС, усуи – Українські січові стрільці

Тема 3. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (БЕРЕЗЕНЬ 1917–ПОЧАТОК 1918 р.)

Творче завдання до Теми:

У 1917 – на початку 1918 р. в Україні одночасно відбувалися дві революції: Українська і Російська. Обґрунтуйте свою точку зору щодо цього твердження.

§31–32. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Згадайте 1. Що свідчило про наростання гострої кризи в Російській імперії в роки Першої світової війни? 2. У чому полягала суть «українського питання» і яке було до нього ставлення в Росії та Австро-Угорщині? 3. Чим характеризувалося посилення національного руху в Наддніпрянській Україні в 1915–1916 рр.?

Творче завдання Які факти свідчать про початок у березні 1917 р. Української революції?

1. Лютнева революція і Україна

Наприкінці лютого 1917 р. в Росії перемогла демократична революція. Політична обстановка докорінно змінилася. Монархію було повалено. Влада в Російській державі перейшла до Тимчасового уряду. Він зобов'язувався передати свої повноваження Установчим зборам, скликання яких передбачалось у найближчому майбутньому. Ці збори мали визначити форму державного ладу і прийняти Конституцію країни. Очолив уряд голова Всеросійського союзу земств і міст князь Г. Львов. До складу уряду ввійшли кадети, октябристи, есери, безпартійні. Міністром юстиції став трудовик (політична група, близька до російських есерів) О. Керенський.

У великих містах України про події в Петрограді стало відомо вже 27 лютого – 1 березня. За кілька днів звістка про повалення царату поширилася по всій Україні. У містах і селах відбувалися багатотисячні мітинги й демонстрації, учасники яких вітали революцію в Петрограді й вимагали ліквідації в Україні старої адміністрації. Більшість представників царського режиму без опору передала свої повноваження новим властям.

Поміркуйте

На які соціальні верстви мав спиратися Тимчасовий уряд, будуючи свої владні структури на місцях?

Тимчасовий уряд прагнув зберегти контроль над усіма територіями імперії, у тому числі й над Україною. Як і в інших регіонах, тут він спирався на політично близькі йому елементи – членів губернських, міських і повітових управ, активістів місцевих організацій Земського союзу, Союзу міст, воєнно-промислових комітетів тощо. Як правило, це були промисловці, землевласники й урядовці, переважно кадетської орієнтації. Вони створювали місцеві комітети, громадські ради, що розглядалися як *представницькі органи місцевої влади*. Виконавчу владу на місцях Тимчасовий уряд передавав своїм *комісарам*, якими стали голови губернських і повітових земських управ. Здебільшого це були місцеві поміщики. Вони й заступили царських урядовців.

Новий уряд ліквідував обмеження на об'єднання громадян у партії та громадські організації, дозволив видавати газети різних напрямів, вільно проводити мітинги та демонстрації. Проте на глибокі соціально-економічні перетворення, яких вимагало життя (аграрної реформи, обмеження впливу монополій, контролю держави над виробництвом і регулювання цін в інтересах більшості, допомоги родинам фронтовиків, початку переговорів про мир і т.п.), він не міг зважитись. Ігнорувалося також прагнення пригноблених народів до національного самовизначення.

2. Виникнення рад

Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів, у період Лютневої революції (за прикладом революції 1905–1907 рр.) виникли ради робітничих і солдатських депутатів. Абсолютну більшість місць у радах одержали партії меншовиків та есерів, що відповідало реальному впливу цих партій серед населення на той час. Більшовиків у радах, особливо на початку весни 1917 р., було мало. Ради в Україні підтримувалися в основному представниками російськомовних національних меншин, і тому їх зазвичай називали *совета́ми*. Склад рад визначав їхню політичну лінію, ставлення до головних питань революції.

Поміркуйте

Чому меншовики та есери підтримували Тимчасовий уряд?

Мешканці Харкова на вулицях міста в перші дні Лютневої революції. *Лютий. 1917 р.*

Меншовики й есери в радах і поза ними підтримували Тимчасовий уряд та його політику, зокрема курс на продовження війни, погоджувалися з відкладенням до Установчих зборів інших важливих питань революції.

Ради вважалися тимчасовими органами, які існуватимуть до утворення конституційних органів влади і будуть служити гарантом успішного демократичного розвитку, збереження і поглиблення завоювань Лютневої революції. На практиці це нерідко призводило до втручання рад у владні повноваження Тимчасового уряду й дезорганізації суспільного життя. Уже наказ № 1 Петроградської ради, виданий 1 березня, передбачав обрання у військових частинах рад і солдатських комітетів, які брали на себе контроль над військами, залишаючи за офіцерами лише командування в бойових операціях. Цей наказ підривав дисципліну, сприяв розкладу армії.

3. Українські політичні партії в 1917 р.

Після Лютневої революції розгорнулася легальна політична діяльність українських національних партій, яких було три групи, – *соціалістичні, ліберальні й консервативні*.

Наймасовішою з соціалістичних була **Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР)**, членів якої називали українськими есерами. Визначним лідером цієї партії був М. Грушевський, що перейшов до УПСР від українських лібералів. Серед інших відомих діячів цієї партії виділялися В. Голубович, М. Ковалевський, О. Севрюк, П. Христюк та ін. Есери виступали за глибокі аграрні перетворення в інтересах селянства, ліквідацію поміщицького землеволодіння. У галузі національно-державних відносин обстоювали автономію України у складі Російської держави.

Другою за чисельністю і впливом політичною партією соціалістичного спрямування була **Українська соціал-демократична робітничча партія (УСДРП)**, яку ще називали партією українських есдеків. Її керівниками були В. Винниченко, І. Мазепа, С. Петлюра, М. Порш та ін.

УПСР і УСДРП виступали за демократичний розвиток України із соціалістичною перспективою, за її автономію у складі федеративної Росії. Вони відкидали однопартійність і диктатуру.

Поміркуйте

Чому українські ліберали під час революції не одержали масової підтримки населення?

Частина українського суспільства *ліберально-демократичного* спрямування об'єдналася в **Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ)**, або партію есефів. Із соціалізмом ця партія мала небагато спільного, а її назву прийняли з тактичних міркувань. Есефи виступали за глибоке реформування народного господарства й аграрну реформу при збереженні приватної власності, за парламентську республіку, за демократію. З Росією Україна мала будувати відносини на федеративних засадах. УПСФ була нечисленною партією, але до її складу входили такі авторитетні діячі українського національно-визвольного руху, як А. Ніковський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, С. Шелухин та ін.

В'ячеслав Липинський

Заможніші верстви (українські поміщики, багатоземельне селянство тощо) схилилися до *консервативної політичної течії*, яку представляла **Українська демократично-хліборобська партія (УДХП)**. На чолі УДХП стояли брати Сергій і Володимир Шемети та В. Липинський. УДХП спиралася на традиційні цінності українського суспільства – приватну власність і хуторянське селянське господарство. Демократи-хлібороби не обмежувалися автономією України і виступали за її незалежність. Щодо цього вони зближались з відкрито самостійницькою Українською народною партією (УНП), яка відновила свою діяльність після Лютневої революції.

Крім українських національних партій, в Україні діяли *загальноросійські партії*: конституційні демократи (кадети), соціалісти-революціонери (есери), соціал-демократи (більшовики і меншовики) та ін. Ця строката політична палітра доповнювалася філіями загальноросійських єврейських, польських та інших партій національних меншин.

Політичні партії були одним з важливих чинників революційного розвитку 1917 р.

4. Політичний курс більшовиків в Україні

Більшовицька партія належала до загальноросійських партій, керівні органи яких перебували в столиці Росії – Петрограді. Звідти надходили всі настанови й інструкції місцевим організаціям більшовиків в Україні.

«Жодної підтримки Тимчасовому уряду» – так сформулював лідер більшовиків В. Ленін ставлення його партії до нової влади. Майбутнє Росії він убачав у знищенні цієї влади, здійсненні соціалістичної революції та встановленні «диктатури пролетаріату».

Найбільш вдалою формою влади, яку легко можна було перетворити на «диктатуру пролетаріату», В. Ленін вважав Республіку Рад. Він кинув у маси гасло «Вся влада радам!» і обіцяв кожному робітникові, солдату,

селянину участь у державних справах. Насправді єдиновладдя рад створює ідеальні умови для необмеженої диктатури однієї партії, тієї, яка візьме контроль над радами. На роль саме такої партії претендували більшовики. Вони сподівалися швидко витіснити меншовиків та есерів з рад, завоювати в них більшість.

Курс на *єдиновладдя рад* суперечив накопиченому досвіду людства, яке в процесі суспільного розвитку виробило *принцип поділу влади* на законодавчу, виконавчу і судову як необхідну передумову демократії. Відкидаючи цей принцип, більшовики відмовлялися від демократії, вступали в конфлікт з більшістю населення, йшли до диктатури і підштовхували Росію до громадянської війни.

Після Лютневої революції більшовицька партія підтвердила свою позицію про право націй на самовизначення. Але, як і раніше, *революційно доцільним* вони вважали не відокремлення, а створення в межах колишньої царської Росії єдиної (унітарної) соціалістичної республіки. Цю позицію підтримували більшовики України.

Поміркуйте

Які чинники визначили позицію більшовиків України з національного питання?

Не останню роль у цьому відіграла й та обставина, що серед робітників України, як і серед членів більшовицької партії, чисельно переважали не українці, а росіяни, євреї, представники інших національностей, котрі не поділяли визвольних прагнень українського народу. «Основа пролетарської маси просто не розуміла, причому тут національне питання, навіть здавалась якась Україна... Політичні керівники її теж цього не розуміли, хоча і повторювали програмне гасло про самовизначення націй», – визнавав на початку 1920-х років В. Затонський.

5. Масові маніфестації українців

Перші післялютневі тижні 1917 р. яскраво продемонстрували прагнення українського народу до свободи, національного визволення. Усе було інакше, ніж під час першої російської революції 1905–1907 рр. Тоді українці довго не могли визначитися: виступати з власними політичними вимогами чи приєднуватися до загальноросійського руху. Тепер настрої були чіткими і недвозначними. **12 березня** у столиці Росії Петрограді відбулася масова **демонстрація українців**, у якій взяли участь тисячі солдатів і цивільних – представників досить численної української громади міста. Цей виступ під українськими прапорами справив великий вплив на російську громадськість.

Грандіозна **національна демонстрація**, у якій взяли участь до 100 тис. солдатів, робітників, службовців, представників студентства й учнівської молоді, відбулася **19 березня у Києві**. Над колонами демонстрантів майоріли сотні синьо-жовтих національних прапорів. Маніфестація закінчилася мітингом на Софійському майдані. Мітинг освятили представники православного духовенства. Подібного Київ ще не бачив. Багатотисячні українські маніфестації відбулися в Катеринославі, Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові й багатьох інших великих містах України.

Демонстранти висували різні гасла.

Поміркуйте

Як у гаслах демонстрантів відбивалися різні течії українського визвольного руху?

Переважали вимоги щодо автономії України: «Автономію Україні!», «Хай живе федеративна республіка!», «Вільна Україна у вільній Росії!». Разом з тим лунали рішучіші гасла, які вимагали самостійної України: «Хай живе самостійна Україна!», «Самостійна Україна з гетьманом на чолі!».

У перші ж дні революції відновлювалася чи легалізувалася діяльність українських організацій (культурно-освітніх, студентських, професійних та ін.), почали друкуватися українські газети.

Масовий характер національно-визвольного руху, участь у ньому різних соціальних верств, об'єднаних прагненням позбутись імперської залежності, відновити українську державність (автономію чи незалежність), утвердити демократичний лад, *свідчили про його переростання в національно-демократичну революцію.*

Правильно зреагувати на цей могутній спалах української національної активності російські урядовці і позаурядові політики виявилися не в змозі. Вони погоджувалися на самовизначення Фінляндії і Польщі, але відмовляли в цьому Україні.

На цій підставі між українськими політичними партіями і громадськими організаціями, з одного боку, та загальноросійськими партіями і громадськими об'єднаннями, які діяли в Україні й стояли на позиціях збереження централізованої держави, – з іншого, виникли глибокі суперечності. Російські демократи вважали, що вибух національних пристрастей послабить єдиний демократичний фронт, спричинить активізацію сил реакції. До того ж вони не вірили в можливість національного відродження в Україні, не сприймаючи всерйоз українців як відмінну від росіян етнічну групу.

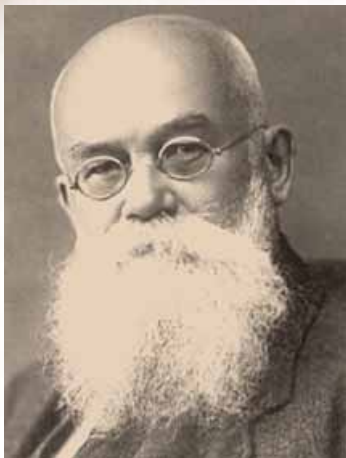
Демонстрація на Софійській площі в Києві. 19 березня 1917 р.

6. Утворення Української Центральної Ради

З перших днів національно-демократичної революції відбувалося згуртування національних сил, і це привело до виникнення загальноукраїнського громадсько-політичного центру, покликаного очолити масовий народний рух, – Української Центральної Ради.

Діяльність Ради була зосереджена, головним чином, на розв'язанні національного питання, досягненні автономії України.

До Центральної Ради увійшли представники всіх українських національних партій – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української народної партії (УНП), дрібних партій і громадсько-політичних груп.

М. Грушевський – голова
Української Центральної
Ради

Очолив Центральну Раду видатний український історик, активний діяч національного руху М. Грушевський. Важливу роль в її діяльності відіграли В. Винниченко, С. Єфремов, Б. Мартос, С. Петлюра, І. Стещенко, П. Христюк та інші.

Членами Центральної Ради стали майже всі відомі українські письменники, історики, юристи, діячі кооперації, інші представники інтелектуальної еліти. Більшість з них була соціалістами і автономістами-федералістами, самостійники в Раді становили меншість. Консервативна частина українського суспільства, зокрема Українська демократично-хліборобська партія, в Раді не була представлена, хоча й виявляла прагнення прилучитися до роботи в цьому загальнонаціональному органі і домогтися незалежності України.

Поміркуйте

Наскільки виправданим було рішення не включати до Ради представників українського консервативного табору?

Це була помилка соціалістичного керівництва Ради, адже під час революції багато поміщиків, підприємців, офіцерів російської армії, чиновників, журналістів, професорів університетів тощо згадали про своє українське походження і були готові служити справі відродження української державності. Їхні знання і досвід стали б у нагоді у складній і багатогранній справі державного будівництва.

Будинок педагогічного музею, де містилася Українська
Центральна Рада. Київ. Початок XX ст.

Резиденцією Центральної Ради став Педагогічний музей у Києві (тепер Будинок учителя). На місцях створювалися губернські, повітові й міські національні ради. Вони популяризували ідею української державності, організовували видання газет і брошур українською мовою, засновували культурно-освітні організації – «Просвіти», клуби, народні будинки, бібліотеки, читальні, драматичні гуртки, народні театри, хорові колективи тощо.

Розпочавши свою діяльність з нечисленної групи відомих діячів українського національно-визвольного руху, Українська Центральна Рада з часом перетворилася на справжній керівний осередок національно-демократичної революції, своєрідний український парламент. Визначальною подією в становленні Центральної Ради став **Всеукраїнський національний конгрес**, котрий зібрав **6–8 квітня** близько 1 тис. делегатів від українських національних партій, громадських організацій і об'єднань. Зі складу Конгресу обрали нову Центральну Раду в кількості 115 членів.

Поміркуйте

Чи є підстави вважати Центральну Раду представницьким органом українського народу, його речником?

Вплив Центральної Ради значно переважав вплив Рад робітничих і солдатських депутатів, які орієнтувалися, головним чином, на частину міського населення і неукраїнізовані підрозділи армії. Повний склад Ради восени 1917 р. становив 822 члени. Центральна Рада об'єднала більшість громадських установ, товариств і організацій, які діяли в Україні з дореволюційних часів. За цим об'єднанням стояла більшість народу України. Близько 30 % повного складу Центральної Ради становили представники національних меншин України: росіяни, поляки, євреї та інші. Усе це давало Українській Центральній Раді всі законні підстави виступати в ролі загальнонаціонального представницького органу, який очолив боротьбу за відродження автономії української державності.

7. Початок формування української армії

Національне піднесення в Україні навесні 1917 р. охопило й солдатські маси. У їхньому середовищі зростало прагнення до створення національних військових частин. Воно гостро посилювалося після того, як Тимчасовий уряд, дотримуючись імперського принципу «розділяй і владарюй», дозволив полякам формувати свої легіони в Україні, відмовивши в цьому українцям. У відповідь солдати-українці почали самочинну організацію національних частин.

Ініціатива утворення українських військових частин належить самостійникам.

Поміркуйте

Чому саме самостійники стали ініціаторами створення українських військових частин?

Ім так і не вдалося надати діяльності Центральної Ради самостійницького спрямування, бо вплив автономістів був переважаючим. За цих умов вони звернулися до солдатів-українців. Виходячи з того, що без національної армії не може бути державності, самостійники приділяли особливу ува-

гу роботі в армії. У цій діяльності вони спиралися здебільшого на молодих офіцерів, вихідців з українського села – у недавньому минулому вчителів, земських службовців, семінаристів та інших представників національної інтелігенції, яких з початком війни мобілізували до царської армії. Перша українізована військова частина сформувалася в тилу в середині квітня. На київському етапному пункті зібралося близько 3 тис. солдатів-українців, які вирішили не розчинятися в багатонаціональних військових формуваннях, а йти на фронт у складі українського полку, що дістав ім'я Богдана Хмельницького. Організацією полку імені Богдана Хмельницького займалася група офіцерів – «Український військовий клуб імені гетьмана Полуботка», очолюваний самостійником М. Міхновським.

Саме цього побоювалася більшість Української Центральної Ради, уникаючи конфлікту з Тимчасовим урядом і сподіваючись одержати з його рук автономію «цілком законно».

Намагаючись перехопити в самостійників ініціативу, лідери Центральної Ради М. Грушевський і В. Винниченко погодилися на скликання **5–8 травня** з'їзду представників усіх військових організацій, товариств і військових частин українського складу з фронту і тилу, який увійшов в історію як **I Всеукраїнський військовий з'їзд**. З'їзд закликав до «негайної українізації армії», для чого запропонував створити Генеральний український військовий комітет, який би працював у контакті з російським Генеральним штабом. С. Петлюра, рекомендований М. Грушевським і В. Винниченком, очолив Військовий комітет. Він був членом УСДРП і дотримувався тоді автономістських поглядів. Саме цього прагнуло керівництво Української Центральної Ради, ізолюючи українських солдатів від самостійників. М. Міхновського обрали до складу Генерального українського військового комітету одним з 18 членів.

Водночас із українізацією армії розгорнулася українізація флоту, який на Чорному морі на 75 % комплектувався із жителів України. У березні 1917 р. у Севастополі було утворено Чорноморську раду. У квітні майже на всіх кораблях Чорноморського флоту існували свої українські корабельні ради.

Прагнення до організації українських частин як запоруки успішного розвитку національної революції, збереження спокою в умовах наростання анархії проявилось в утворенні місцевої самооборони, яка ґрунтувалася на традиціях давнини й дістала назву Вільне козацтво. Перші підрозділи Вільного козацтва з'явилися на Звенигородщині (Київщина) вже навесні 1917 р. У квітні в Звенигороді відбувся повітовий з'їзд **Вільного козацтва**. Поступово вільнокозацький рух поширювався по всій Київщині, на Лівобережжі, Волині, Запорозжжі. У своїх постановках з'їзди Вільного козацтва зобов'язувалися «бути на варті волі та спокою в Україні».

Підсумки й узагальнення

Провідною тенденцією розвитку України після краху російського самодержавства був стрімкий злет національно-визвольного руху, який переріс у національно-демократичну революцію. Політичні сили, що виступали за Тимчасовий уряд, есєро-меншовицькі ради, а також більшовики широкої і стійкої підтримки в населення України не мали.

Українські партії і громадські об'єднання виступили з вимогами надання Україні державного суверенітету – у формі автономії чи повної незалежності. Ці вимоги мали масову політичну підтримку. Відбулися багатотисячні народні мітинги, на яких вимога відновлення української державності стала однією з основних. Український визвольний рух перейшов у стадію революції. Був утворений організаційний центр українських сил – Українська Центральна Рада. Почався процес формування української армії. Таким чином, українці у 1917 р. вирішили творити власну революцію, а не йти в руслі російської, як це було в 1905–1907 рр.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте повноваження Тимчасового уряду і рад після Лютневої революції.
2. Назвіть основні політичні партії, які діяли в 1917 р. в Україні, охарактеризуйте їхні програми.
3. У чому суть програми більшовиків з національного питання?
4. Про що свідчили масові демонстрації українців у березні 1917 р.? Чим пояснюється вибух національної активності українців у 1917 р.?
5. Чому не було єдності політичних партій і течій у національно-визвольному русі України? Обґрунтуйте свою думку.
6. Поясніть обставини та мету створення Української Центральної Ради. Розкажіть про її видатних діячів.
7. Охарактеризуйте початок «українізації» армії.
8. Поясніть відмінність у ставленні до воєнного питання керівників Центральної Ради і самостійників.
9. Охарактеризуйте політичний статус Української Центральної Ради.

Документи

1. 3 відозви Центральної Ради «До українського народу»

Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії. Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як 200-літнього сну.

Уперше, Український тридцятимільйонний народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш собі сам кращу долю кувати.

...Ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які Тобі природно належать і які Ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській землі...

Народе Український! Селяни, робітники, солдати, громадяни, духовенство і вся українська інтелігенція! Додержуйтеся спокою, не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад у житті, але разом, щиро і уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український Національний Фонд і вибирайте своїх Українських людей на всі місця...

Організуйтеся!

Українська Центральна Рада
9(22) березня 1917 р.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. –
Ужгород, 1932. – Т. І. Доба Центральної Ради. – С. 43.

2. 3 промови П. Мілюкова на VII з'їзді Партії народної свободи (кадетської) 10–11 травня 1917 р.

Партия народной свободы для настоящего момента *не считает правильным* разрешение национального вопроса в направлении создания национально-территориальной автономии.

Речь (Петроград). – 1917. – 12 мая.

Запитання і завдання

Документ № 1.

Яким уявляється майбутнє у відозві Центральної Ради до українського народу? Чому, на ваш погляд, тут чітко не вказано: автономія чи самостійність?

Документи № 1 і № 2.

Порівняйте ставлення Центральної Ради та кадетів до питання самовизначення України.

§33. ПРОГОЛОШЕННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ

Згадайте 1. Коли була утворена Українська Центральна Рада і хто входив до її складу? 2. Якою була мета діяльності Центральної Ради?

Творче завдання Чому Тимчасовий уряд і політичні партії Росії не погодилися на надання Україні автономії у складі Російської держави?

1. Політичні партії в боротьбі за вплив на населення

Розвиток революції в Україні залежав від того, за якою *політичною силою* підуть мільйони. Усвідомлюючи це, всі політичні партії та організації розгорнули вперту боротьбу за вплив на населення.

Найбільший вплив у суспільстві мали українські соціалістичні партії – *есерівська* (УПСР) і *соціал-демократична* (УСДРП). Вони висували гасла, які мали загальну підтримку населення: автономія України, аграрна реформа, загальна демократизація суспільного життя. Ці гасла переважали на численних мітингах, демонстраціях, з'їздах військових, селян, робітників, різних категорій інтелігенції, які відбулися навесні – влітку 1917 р.

Кадети, головна урядова партія, у березні 1917 р. проголосили своєю програмною метою «демократичну і парламентську республіку». Вони обіцяли соціально-економічні реформи, у тому числі й аграрну, свободу національно-культурного життя.

Поміркуйте

Чому це не вдалося?

Але сталося по-іншому. Реформи не відбувалися, їх відсували на майбутнє, до Всеросійських установчих зборів. В Україні, на території якої відбувалися воєнні дії Першої світової війни, знецінювалися гроші, розладнувалось економічне життя, поширювалося безробіття, наростали продовольчі труднощі. За таких умов вплив кадетської партії зменшувався. Усе негативне, що відбувалося в країні, пов'язували з її діяльністю.

Із цього прагнули скористатися *більшовики*. Спекулюючи на настроях змученого війною народу, вони обіцяли здійснення радикальних політичних змін, які принесуть солдатам мир, робітникам – заводи і фабрики, селянам – землю, народам – розв'язання національного питання. А для цього закликали до ліквідації Тимчасового уряду і встановлення Республіки Рад.

Поміркуйте

Наскільки реальними були ці обіцянки?

Але мало хто з прихильників більшовиків ставив перед собою питання: що, власне, криється за їхніми гаслами? Чого, наприклад, вартий мир на фронті, якщо для його досягнення слід розпочати громадянську війну в тилу? Як можна задовольнити прагнення селян, якщо відмовитися від поділу земель поміщиків, а на місці маєтків побудувати великі державні й колективні господарства, про що більшовики відкрито писали у програмі своєї партії та інших документах? Що означає гасло «Фабрики – робітникам!», коли прагнення робітників до колективної власності більшовики затаврували, а заводи передбачалося перетворити у державну власність? Нарешті, що залишається від гасла про «право націй на відокремлення», якщо революційно доцільним більшовики вважали створення унітарної соціалістичної держави? Усі ці питання висунулися на перший план пізніше, коли більшовики захопили владу.

Доля революції значною мірою залежала від позиції *армії і флоту*. Територією України проходили Південно-Західний і Румунський фронти, у складі яких було близько 3250 тис. солдатів і офіцерів. До 40 тис. моряків мав у своєму складі Чорноморський флот. На початку червня 1917 р. відбувся II Всеукраїнський військовий з'їзд, що зібрав понад 2000 делегатів, які представляли майже 1,8 млн солдатів і офіцерів фронту та тилкових частин. Це були послідовні прихильники Української революції.

Серед українського селянства незаперечний авторитет мали члени Української партії соціалістів-революціонерів і частково російських есерів. Обидві есерівські партії виступали за ліквідацію поміщицького землеволодіння і передачу землі в користування селянам.

2. Перший Універсал Центральної Ради і автономія України

Весна – початок літа 1917 р. ознаменувалися поглибленням Української революції. Тимчасовий уряд і політичні кола, які стояли за ним, не були зацікавлені у розв'язанні національного питання. Не мали такої зацікавленості ні меншовики, ні російські есери, котрі очолювали ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Що ж до більшовиків, то вони підтримували національний рух лише настільки, наскільки він спрямовувався проти Тимчасового уряду і розхищував його владу. Але більшовики не поділяли кінцевої мети цього руху – федеративної перебудови Росії і створення в її складі Української демократичної республіки. Вони продовжували обстоювати ідею єдиної (унітарної) соціалістичної республіки.

Важливою подією в історії національної революції був Всеукраїнський національний конгрес (6–8 квітня 1917 р), делегати якого доручили Центральній Раді *домогатися від Тимчасового уряду автономії України*.

16 травня 1917 р. Рада відрядила до Петрограда делегацію, очолювану одним з її керівників В. Винниченком. Делегація вручила Тимчасовому

Проголошення Першого Універсалу Центральної Ради. Київ. 10 червня 1917 р.

уряду вимогу погодитися на проголошення автономії України у складі федеративної Росії. Однак цю вимогу було відкинуто.

Поміркуйте

Яку реакцію викликала ця політика в Україні?

Такий крок дістав цілковиту підтримку і кадетів, і російських меншовиків та есерів, зокрема їхніх місцевих організацій в Україні.

Непоступлива політика Тимчасового уряду викликала обурення серед солдатів. Делегати II Всеукраїнського військового з'їзду зібралися на Софійському майдані на молебень і заприсяглися не повертатися до своїх частин без визнання автономії України.

Центральна Рада **10 червня** схвалила й урочисто проголосила на II Всеукраїнському військовому з'їзді Універсал «До українського народу на Україні й поза Україною сущого», названий пізніше Першим Універсалом. Універсал проголошував автономію України й закликав народ до організації нового політичного ладу в Україні. Об'єднання з новою Росією мало відбутися на федеративних засадах. Кожне село, волость, повітова й земська управи мали встановити зв'язки з Центральною Радою. Оголошувалося про відмову передавати податок до центральної казни і запровадження одноразового податку на «рідну справу». Українські організації повинні були об'єднати зусилля з демократично обраними організаціями інших національностей.

«Уся свідома й напівсвідома Україна за тих днів стала на коліна й молитовно, в захваті визволення, в запалі смілості, в високій, піднесеній готовності до боротьби, до творчості заспівала «Ще не вмерли України і слава, і воля» – так характеризував реакцію народу на проголошення Універсалу В. Винниченко.

3. Утворення Генерального Секретаріату

Через кілька днів, **15 червня**, було створено уряд самопроголошеної автономії – **Генеральний Секретаріат** Української Центральної Ради на чолі з видатним українським письменником, громадським діячем, членом УСДРП В. Винниченком. Генеральним писарем став П. Христюк (УПСР),

Перший Генеральний Секретаріат Центральної Ради. Сидять (зліва направо): І. Стещенко, Х. Барановський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра. Стоять: П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартос. Зверху – В. Садовський. *Київ. Червень, 1917 р.*

секретарем військових справ – С. Петлюра (УСДРП), секретарем міжнародних справ – С. Єфремов (УПСФ). Інші секретарства очолили також відомі діячі українського національно-визвольного руху: Х. Барановський (кооператор), Б. Мартос (УСДРП), В. Садовський (УСДРП), І. Стещенко (незалежний соціал-демократ), М. Стасюк (УПСР).

Підсумки й узагальнення

В умовах політичної свободи, яку забезпечила Лютнева революція, подальший розвиток подій в Україні залежав від того, яка політична лінія одержить масову підтримку населення. Весною 1917 р. було очевидно, що ініціатива на боці українських національних партій, об'єднаних у Центральній Раді. Її делегація виїхала в Петроград, щоб домогтися від Тимчасового уряду згоди на проголошення автономії. Але російські політики відмовилися. У відповідь під тиском населення, у тому числі українізованих частин армії, Центральна Рада своїм Першим Універсалом самочинно проголосила автономію України у складі Російської держави. Був утворений Генеральний Секретаріат – перший уряд автономної України. Українці зробили рішучий крок на шляху до створення власної держави.

Перевірте себе

1. Які політичні партії боролися за вплив на населення на початку Української революції? Яким був вплив цих партій?
2. Під впливом яких подій і обставин Центральна Рада прийняла Перший Універсал?

3. У чому полягає історичне значення Першого Універсалу Центральної Ради?
4. Що говорилося в Універсалі про майбутні відносини України з Росією?
5. Як був сприйнятий Універсал народом України?
6. Хто входив до складу першого уряду автономної України – Генерального Секретаріату Центральної Ради?

Документи

З Першого Універсалу Української Центральної Ради «До українського народу на Україні й поза Україною суцього»

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української землі.

...Хай Україна буде вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючись з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдським, рівним, прямим і тайним голосуванням ВСЕНАРОДНІ УКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ (Сейм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші УКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ.

Ті ж закони, що мають лад давати на всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

...Ми гадали, що Центральне Російське Правительство протягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі. Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу...

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Ухвалено:

Київ, року 1917, місяця червня (іюня) числа 10.

Конституційні акти України. 1917–1920.

Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 58–60.

Запитання і завдання

1. Які положення Першого Універсалу свідчать про автономний статус України як мету Центральної Ради?
2. Який порядок затвердження автономного статусу передбачав Універсал?

§34. ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Згадайте 1. Які сили сприяли проголошенню Центральною Радою Першого Універсалу? 2. Що головне в Першому Універсалі?

Творче завдання Як можна характеризувати Другий Універсал: успіх Центральної Ради чи її поразка?

1. Другий Універсал Центральної Ради

Проголошення автономії України викликало збурення в середовищі російського політикуму. Тимчасовий уряд, політичні кола Росії засудили Перший Універсал Центральної Ради і навіть оголосили його проявом «сепаратизму», «злочином» і «німецькою інтригою». Більшовики спробували

нажити на конфлікті уряду з Радою політичний капітал. Їхній лідер В. Ленін назвав вимоги щодо визнання Тимчасовим урядом автономії України «найскромнішими і найзаконнішими». Ця демагогічна заява, однак, не підкріплювалася конкретними діями. Лідер київських більшовиків Г. П'ятаков звинувачував Центральну Раду в «українському шовінізмі».

Незважаючи на негативне ставлення до національного руху, Тимчасовий уряд мусив шукати угоди з Центральною Радою. Але його дії сковувала політична криза, яка спалахнула після багатолюдних першотравневих демонстрацій, що відбулися 18 квітня (1 травня за н. ст.)* в Петрограді та інших містах. Посилив громадське незадоволення і невдалий червневий наступ на Південно-Західному фронті. За місяць боїв російська армія втратила 150 тис. чоловік і залишила Галичину.

В умовах наростання загальної нестабільності уряд прагнув домогтися від Центральної Ради хоча б мінімальних поступок.

Поміркуйте

На які поступки зміг би піти Тимчасовий уряд?

29 червня до Києва прибула делегація чотирьох міністрів Тимчасового уряду, яка після напружених переговорів зобов'язалася забезпечити схвалення урядом Генерального Секретаріату як «найвищого крайового органу управління на Україні». Склад Генерального Секретаріату затверджувався Тимчасовим урядом, а Центральна Рада поповнювалася представниками національних меншин в Україні, зокрема російськими кадетами, меншовиками, есерами. Рада зобов'язувалася відмовитися від самочинного введення автономії і погоджувалася чекати затвердження автономного устрою України Всеросійськими Установчими зборами. Тимчасовий уряд не відмовлявся від українізації військ, але за умови здійснення її під контролем російського командування і в межах, які воно буде вважати доцільними.

Підсумки компромісу були викладені в документі, що його Центральна Рада оформила як Другий Універсал. Цей документ датовано 3 липня 1917 р.

2. Липнева політична криза в Росії

Другий Універсал спричинив нову урядову кризу в Росії. На знак протесту проти поступок українцям міністри-кадети покинули уряд.

Урядова криза поклала початок загальній політичній кризі в Росії, викликаній поразками на фронті, погіршенням продовольчого становища, загостренням міжпартійної боротьби. 4 липня 1917 р. у Петрограді відбулася грандіозна півмільйонна демонстрація, яка почала переростати у збройне повстання проти Тимчасового уряду. Підтримавши з деяким запізненням повстання, лідери більшовиків очікували, що керівництво рад змушене буде оголосити про перехід влади до їхніх рук. Тим самим буде реалізовано гасло «Вся влада радам» з усіма наслідками, на які сподівався В. Ленін. Та цього не сталося.

*День міжнародної солідарності робітників в Росії відзначався синхронно з Західною Європою й Північною Америкою. У Європі це було 1 травня, у Росії, що жила за старим стилем, – 18 квітня.

Поміркуйте

Чому більшовикам не вдалося домогтися передачі влади радам (советам) у липні 1917 р.?

Уряду вдалося взяти ситуацію під контроль. Під час розгону демонстрації було відкрито вогонь і вбито десятки демонстрантів. Санкцію на застосування сили дав Центральний виконавчий комітет рад, друкований орган якого, газета «Известия» розцінив виступ робітників і частини гарнізону столиці як наслідок «безвідповідальної більшовицької агітації». Урядові сили перейшли в наступ. Видано розпорядження про арешт лідерів більшовиків.

У відповідь на більшовицьку атаку «зліва» меншовики й есери почали тісніше змикатися з ліберальними колами. Підконтрольні їм ради перестали бути органами, які раніше до певної міри протистояли Тимчасовому уряду, і стали узгоджувати з ним свою політику.

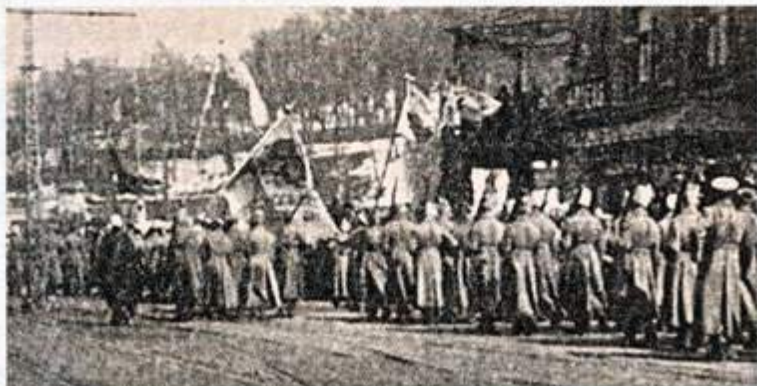
3. Збройний виступ самостійників

Якщо в Росії Другий Універсал засудили кадети, то в Україні проти нього рішуче виступили самостійники. На початку липня, коли тривали переговори між Центральною Радою і керівництвом Тимчасового уряду, самостійники здійснили відчайдушну спробу встановити контроль над Києвом і примусити Раду проголосити самостійність України. Виступ був підготовлений і спланований. Ударною силою повстання стали українізовані військові частини, розташовані в Києві, зокрема Другий український полк ім. Павла Полуботка. Їх мали підтримати в Одесі, Чернігові, Кременчуці, інших містах України.

Поміркуйте

Чи були в самостійників шанси перемогти сили Тимчасового уряду і примусити Центральну Раду проголосити незалежність України?

Самостійники сподівалися на підтримку Центральної Ради. У ніч з 4 на 5 липня вони прийшли до її приміщення на чолі 5 тис. озброєних українських вояків. Але Рада відмовилася підтримати самостійників. Це паралізувало волю полуботківців: виступити проти Центральної Ради, яку вважали законною українською владою, вони не наважились.

Полуботківці в Києві

Щодо Центральної Ради, то в питанні про необхідність придушення виступу самостійників її керівники не мали сумнівів. Військові частини, підпорядковані Тимчасовому уряду, зі згоди Центральної Ради розігнали полуботківців.

Після поразки самостійників усіх керівників повстання ув'язнили або відправили на фронт. На Румунському фронті опинився тодішній лідер самостійників і координатор дій повстанців М. Міхновський. Таким чином, напередодні доленосних подій найпоширеніших прихильників незалежної України було нейтралізовано. Після стрімкого злету, який завершився прийняттям Першого Універсалу і проголошенням автономії України, почався тимчасовий відступ. Його наслідком став Другий Універсал Центральної Ради і розгром повстання самостійників. Але такий перебіг подій не був закономірним, бо не впливав із співвідношення політичних сил. Перевага залишалася на користь українського національно-визвольного руху.

Підсумки й узагальнення

Тимчасовий уряд і російські політичні партії засудили проголошення Першим Універсалом автономії України. Почалися переговори представників Ради з міністрами російського уряду, у результаті яких було досягнуто компромісу (Другий Універсал): Центральна Рада оголошувалася «найвищим крайовим органом управління на Україні», а питання автономії переносилося на майбутнє.

Цей компроміс не прийняли в Росії, де він викликав кризу Тимчасового уряду. В Україні Другий Універсал був відкинтий самостійниками (полуботківцями), які вирішили силою зброї примусити Центральну Раду проголосити незалежність. І хоча їх виступ зазнав поразки, революційний процес в Україні не зупинився.

Перевірте себе

1. Чим було викликане прийняття Другого Універсалу?
2. Розкрийте зміст Другого Універсалу.
3. Яке значення мало включення до Центральної Ради представників національних громад?
4. Назвіть причини й наслідки липневої політичної кризи.
5. Охарактеризуйте виступ самостійників і сформулюйте причини його поразки.

Документи

З Другого Універсалу Української Центральної Ради

Громадяни землі Української!

...Временне правительство, стоячи на стороні завойованої народом волі, визнаючи за кожним народом право на самовизначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, – простягає руку представникам Української демократії – Центральній Раді – і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всій революційній Росії.

...Генеральний Секретаріат... буде представлений на затвердження Временного Правительства на Україні.

Вважаючи, що утворення краєвого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреби місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах, і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимося проти замірів самовільного здійснення автономії до Всеросійського Учредительного Собрания.

Що торкається комплектування військових частин, то для цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральним штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частей виключно українцями, оскільки таке комплектування, по определению Військового Міністра, буде являтися з технічного боку можливим без порушення боєздатності армії.

У Києві, 1917 р. липня 3-го дня.

Конституційні акти України. 1917–1920. – С. 61–62.

Запитання і завдання

Порівняйте зміст Першого і Другого Універсалів Центральної Ради. У чому полягав відступ Центральної Ради від умов Першого Універсалу і в яких пунктах Другого Універсалу він втілювався?

§35. ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ У ЛИПНІ–СЕРПНІ 1917 р.

Згадайте 1. Коли і в яких умовах прийнято Другий Універсал Центральної Ради? 2. Які наслідки мала поразка самостійників для розвитку Української революції?

Творче завдання Як впливали на перебіг Української революції у липні–серпні 1917 р. внутрішньоукраїнські і загальноросійські чинники?

1. Наступ антиукраїнських сил

Йдучи на поступки Тимчасовому уряду на переговорах щодо долі України та підписуючи Другий Універсал, керівники Центральної Ради сподівалися, що їхня поміркованість принесе Україні спокій і, зрештою, сприятиме перетворенню Росії на федеративну державу.

Проте липнева криза внесла істотні зміни в настрої основних політичних сил, підштовхувала їх до збройного протистояння.

Після подій 4–5 липня в Петрограді більшовицька партія відмовилася від спроб мирним шляхом прийти до влади. Тепер надія більшовиків покладалася на збройне повстання і насильницьку ліквідацію існуючого політичного ладу, тобто Тимчасового уряду і його органів на місцях.

В Україні тим часом урядові сили перейшли в наступ. Замість того щоб шукати компроміс з Центральною Радою в боротьбі проти спільного ворога – більшовиків, вони обрушилися передовсім на національно-визвольний рух. Почали відроджуватися чорносотенні організації, що відверто виступали проти прагнення українського народу до самовизначення. Стягнуті в Україну військові частини намагалися ізолювати вірні Центральній Раді війська, роззброїти їх, не зупиняючись перед застосуванням сили.

За цих обставин Тимчасовий уряд переглянув обіцянки, що їх дав Центральній Раді під час червневих переговорів. Зокрема, було відкинуто «Статут Генерального Секретаріату», розроблений Радою і представлений у Петроград для затвердження. Замість цього уряд затвердив 4 серпня документ з дивною назвою: «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». У документі йшлося вже не про автономію України, а про «місцеве врядування». Генеральний Секретаріат оголошувався органом Тимчасового уряду і затверджувався ним за поданням Ради. До того ж юрисдикція (розпорядження) Генерального Секретаріату поширювалася лише на 5 губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську (без деяких повітів). Харківська, Херсонська, Катеринославська губернії (включаючи Донбас) і Таврія, де переважна більшість населення була українцями (це засвідчили доступні всім статистичні і демографічні дослідження дореволюційного часу), залишалися під юрисдикцією Тимчасового уряду (див. карту на с. 162). Він же видав військовими, продовольчими, судовими справами, шляхами сполучення, транспортом і зв'язком в Україні.

2. Наростання загальнонаціонального опору.

Незадоволення антиукраїнським курсом Тимчасового уряду

Обговорення рішення Тимчасового уряду щодо України в Центральній Раді проходило бурхливо. Один з виступаючих заявив: *«Не знаю, за яким підручником вчили вони історію, бо учні ще з 1-го класу знають, що Запоріжжя було на Катеринославщині і що це теж Україна...»*. Нечисленна група самостійників, які залишалися в Центральній Раді, пропонувала взагалі відкинути інструкцію Тимчасового уряду. Але більшість Ради 9 серпня взяла до відома цей документ. Разом з тим це рішення вона вважала тимчасовим. Того ж 9 серпня Центральна Рада ухвалила про «якнайскоріше скликання Установчих зборів етнографічної України», *тобто і регіонів, які вилучені Тимчасовим урядом з меж автономної України*.

Поміркуйте

Як населення сприйняло рішення Тимчасового уряду щодо обмеження суверенітету України?

Однак ці рішення Ради не заспокоїли громадську думку. Демонстративне ігнорування петроградськими міністрами національних інтересів українського народу множило число незадоволених політикою центру, загострювало політичну обстановку. У серпні 1917 р. на адресу Центральної Ради з усіх губерній України прийшли сотні телеграм з резолюціями з'їздів, зборів і мітингів з участю селян, робітників, солдатів, представників інтелігенції, які засуджували політику Тимчасового уряду та його Інструкцію. Характерно, що серед незадоволених були не лише етнічні українці. Так, на загальних зборах представників копалень Криворізького району, що відбулися 20 серпня 1917 р., було прийнято резолюцію з приводу ставлення до автономної України та Інструкції Генеральному Секретаріату, у якій зазначалося: *«Ми робітники українці і не українці висловлюємо рішучий протест проти Інструкції до розділу України...»*.

Робітники вимагали від Центральної Ради рішучості у відстоюванні національних інтересів України.

Реакція українського населення на дії Тимчасового уряду свідчила про зростання його національної свідомості, зокрема розуміння ідеї єдності, соборності України. «Розбурхане національне чуття, – писав В. Винниченко, – стало кристалізуватися і формуватися у виразні змагання. Інструкція прислужилася до зміцнення й об'єднання національної свідомості краще, ніж сотні агітаторів».

3. Корніловський заколот і Україна

Антиукраїнський наступ Тимчасового уряду відбувався в умовах подальшого наростання економічного розвалу, дезорганізації тилу, невдач на фронтах. Це значно активізувало крайні політичні елементи – як контрреволюційні, так і радикально-революційні.

За цих обставин у консервативних колах Росії посилювалося прагнення до встановлення відкритої військової диктатури.

У серпні 1917 р., спалахнув контрреволюційний заколот, очолений Верховним Головнокомандувачем генералом Л. Корніловим. Але заколот не дістав відчутної підтримки в Україні.

Поміркуйте

Чому заколот Л. Корнілова не підтримали в Україні?

Загроза завоюванням революції, перспектива кривавої генеральської диктатури викликали швидке зростання політичної активності. У містах створювалися революційні комітети, комітети порятунку революції, комітети дій, інші органи для боротьби із заколотниками. Вони блокували штаби реакційного офіцерства, брали під контроль найважливіші залізничні вузли, затримували ешелони з вірними реакції військами. Проти заколотників виступила більшість особового складу Південно-Західного і Румунського фронтів. У Бердичеві 28 серпня солдати заарештували командувача Південно-Західного фронту А. Денікіна, начальника штабу Маркова та багатьох штабних офіцерів. У Житомирі, де перебувала частина установ фронту, солдати взяли під свій контроль ключові об'єкти міста і заарештували групу генералів та офіцерів.

Лавр Корнілов – російський генерал, очолив заколот проти Тимчасового уряду

Підсумки й узагальнення

Надії керівництва Центральної Ради домогтися з допомогою Другого Універсалу підтвердження автономії України у складі Російської держави не виправдалися. У липні розгорнувся наступ антиукраїнських сил, які підтримував уряд, а на початку серпня була опублікована «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні», яка зводила нанівець права Центральної Ради. Але це рішення викликало хвилю обурення українського народу, сприяло зростанню його національної свідомості, поширенню в його середовищі ідеї соборності України. У цій складній ситуації Рада прагнула залишатися на чолі Української революції, хоча її політика не в усьому відповідала потребам часу.

Великим іспитом для революційних сил всієї Росії був заколот Л. Корнілова, який закінчився крахом. Поразка реакції відкрила перспективи для подальшого поступального розвитку Української революції.

Перевірте себе

1. Яким було становище в Україні після липневої кризи Тимчасового уряду?
2. Чим було викликано наступ антиукраїнських сил і які він мав наслідки?
3. Розкрийте зміст Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріату.
4. Чим було викликане прагнення Тимчасового уряду виключити з меж автономної України економічно розвинуті регіони України?
5. У чому ви вбачаєте прорахунки Центральної Ради? Відповідь обґрунтуйте.
6. Чому в Україні заколот генерала Л. Корнілова не дістав підтримки?

Документи

В. Винниченко про розробку російськими професорами Інструкції Тимчасового уряду

Вимірюючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулися Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від однієї уяви, що донецький і херсонський вугіль, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься у них, вони до того захвилювалися, що забули про професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі збори, почали вимахувати руками, розхристалися і виявили всю суть свою гладкого, жадного націоналізму. О, ні, ні в якому разі вони не могли признати автономії. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, хай уже й Чернігівщину, це вони могли ще визнати українським. Але Одеса з Чорним морем, з портом, зі шляхом знаменитих Дарданелл, до Європи. Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це – Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Та і населення в більшості не українське, то, словом, – руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуценя, одшпугнули від себе ногою, коли вона підбігла до них зі своєю статистикою, з посвідченням Російської Академії Наук. Яка там, в лихій годині, Академія Наук, коли однімаються Дарданелли, вугіль, залізо, сіль?..

Винниченко В. Відродження нації. – Київ; Відень, 1920.
(Репринтне відтворення видання 1920 р.). –
К., 1990. – С. 167–168.

Запитання і завдання

1. Прокоментуйте мотиви, якими керувалися російські політики, розробляючи Інструкцію. Наскільки вона відповідала історичним і етно-політичним реаліям?
2. Як характеризує політику Росії щодо України Інструкція Тимчасового уряду?

§36. НАРОСТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ У ВЕРЕСНІ–ЖОВТНІ 1917 р.

Згадайте 1. Які події спричинили корніловський заколот? 2. Які сили виступили проти заколоту?

Творче завдання Чому Тимчасовий уряд і Центральна Рада не знайшли спільної мови в боротьбі з більшовизмом?

1. Демократична нарада і позиція Центральної Ради

Крах генеральської контрреволюції надав нового імпульсу Українській революції. Діяльність українських партій, спрямована на досягнення автономії України, стає послідовнішою, а позиція щодо гострих соціально-економічних питань – радикальнішою. Коли наприкінці вересня 1917 р. у Петрограді було скликано Демократичну нараду – зібрання політичних партій Росії і національних регіонів, що мало обрати Раду республіки (передпарламент), Центральна Рада чітко визначила платформу своєї делегації. Вона містила ряд вимог, на які Центральна Рада раніше не наважувалася: «Передача всіх поміщицьких, монастирських і церковних земель у заведення земельних комітетів; заведення контролю державного й крайово-

го над продукцією й розподіленням; оподаткування великого капіталу й майна та конфіскація військових прибутків на користь окремих країв і цілої держави; призначення рішучих заходів щодо укладення миру, для чого негайно випередити союзників у справі відкриття мирних переговорів; скликання Установчих зборів у призначений час без дальших зволікань». Крім цих, наказ делегації включав традиційні для Центральної Ради вимоги: *«Признання за всіма націями права на нічим не обмежене самовизначення; скликання кожною нацією та краєм, які того домагаються, національно-крайових суверенних Установчих зборів; передача всієї повноти влади на Україні в руки Української Центральної Ради та її Генерального Секретаріату...»*.

Поміркуйте

Чи могла погодитися на задоволення таких вимог Демократична нарада, більшість якої представляли російські політичні партії?

На такі рішучі кроки Демократична нарада, яка репрезентувала, головним чином, російську демократію, погодитися не могла. Щодо Центральної Ради, то в неї ще не вистачало рішучості взятися за їх реалізацію самотужки, спираючись на народні маси України. Вона продовжувала озиратися на Петроград, чекаючи виборів до Всеросійських Установчих зборів.

У результаті Центральна Рада так і не зуміла налагодити ефективне керівництво в Україні, забезпечити міста продовольством, домогтися порядку й законності. Не пішла вона назустріч прагненням селянства негайно розпочати аграрну реформу. Це негативно позначилося на її авторитеті, бо затягування поділу землі селянство дедалі більше пов'язувало не з петроградським Тимчасовим урядом, а з київською Центральною Радою.

Фатальні наслідки мали прорахунки Центральної Ради у воєнній політиці. Улітку 1917 р. сотні тисяч солдатів-українців, організованих в українізовані військові частини, готові були запрягтися на вірність Центральній Раді й виконувати її накази. Багато з цих частин відзначалося високою дисципліною і могло стати надійною силою в розбудові національної держави. Таким, наприклад, був 40-тисячний армійський корпус під командуванням Павла Скоропадського, який восени 1917 р. в умовах розвалу російської армії оголосив про своє підпорядкування Раді. Однак соціалістичні лідери Української Центральної Ради з недовір'ям ставилися до військових, особливо до офіцерів. По-перше, вони боялися, що в середовищі українських військових виросте новий Бонапарт, який здійснить реакційний переворот. По-друге, українські соціалісти перебували в полоні ілюзій, що революція охопить всю Європу і необхідність тримати регулярну армію зникне. Достатньо буде міліції. Відтак у вирішальний час Рада втратила масову підтримку військ.

У результаті обстановка в суспільстві дедалі більше загострювалася.

2. Наростання анархії в Україні

Була паралізована насамперед сфера промислового виробництва. Підприємці вдалися до саботажу, зупиняючи фабрики й заводи, викидаючи на вулицю десятки тисяч робітників. На початку осені на Донбасі не працювало 200 шахт. Ціни на промислові та продовольчі товари безперервно

Повернення солдатів з фронту. Київ. 1917 р.

зростали. Привид голоду насувався на міста і робітничі селища. Усе це викликало незадоволення серед робітників. Страйки майже не припинялися, перекидаючись з однієї галузі на іншу. Інколи вони супроводжувалися встановленням робітничого контролю, вигнанням адміністрації, повною дезорганізацією роботи підприємств.

Почав набирати масового характеру селянський рух. Почастішали випадки розгромів поміщицьких маєтків і насильства над їхніми власниками. Поміщики зі своїми сім'ями тікали в міста.

На фронті, особливо після червнево-липневої поразки, наростали безладдя й анархія. Більшовики цілеспрямовано розкладали армію, закликаючи до припинення воєнних дій. Солдати відмовлялися йти на передову, браталися з німецькими вояками. Розвал російського фронту в Галичині спричинив безладдя й анархію в усій Україні, більша частина якої стала на той час безпосереднім тилом Південно-Західного та Румунського фронтів. Десятки тисяч озлоблених, деморалізованих солдатів, серед яких були озброєні дезертири, заповнили міста й села України, тероризуючи населення.

Поміркуйте

Які політичні партії мали більше шансів розширити свій вплив під час анархії?

Цією ситуацією скористалися більшовики. Упевненіше лунали їхні голоси в радах: деякі з них ухвалювали запропоновані більшовиками резолюції. Цей процес дістав назву «більшовизація совєтів». В Україні він відбувався повільніше, ніж у центрі Росії. Ради деяких робітничих центрів України, прийнявши декілька більшовицьких резолюцій, у цілому залишилися під контролем поміркованих соціалістів – меншовиків та есерів. Винятком становили ради робітничих селищ і міст Донбасу, які більшовизувалися швидше і ґрунтовніше.

За таких умов В. Ленін знову висунув гасло «Вся влада радам!», яке тепер, за визначенням вождя більшовиків, було «рівнозначне закликів до повстання». Не маючи за собою більшості навіть у центрі Росії, не кажучи вже про Україну, більшовики всіма доступними їм методами (закликами

до страйків і встановленням робітничого контролю над виробництвом, підбурюванням солдатів на виступи проти офіцерів, селян – проти поміщиків і місцевих властей) дестабілізували політичну обстановку в країні й готувалися до збройного захоплення влади.

3. Загострення конфлікту Центральної Ради з Тимчасовим урядом

Такий розвиток подій спонукав Центральну Раду до рішучих кроків у боротьбі за автономію України. За ініціативою Ради в Києві **8–15 вересня 1917 р.** відбувся **З'їзд народів**, на якому були представлені делегати від різних національних груп Росії.

Поміркуйте

Про що свідчив факт скликання в Києві З'їзду народів?

З'їзд закликав до федеративної перебудови Росії, до розв'язання найважливіших питань соціально-економічного розвитку з урахуванням місцевої специфіки. У національних регіонах Росії піднялися сили, які виступали за національне самовизначення. Їхня боротьба сприяла зміцненню національної свідомості, готувала передумови утворення суверенних держав.

Наприкінці вересня Рада оголосила про поширення своєї компетенції на всі сфери життя України і на всі дев'ять її губерній (без Криму). Це рішення підтримали не тільки українські, а й після деяких вагань неукраїнські демократичні партії. Лише кадети не погодилися з позицією Центральної Ради і вийшли з її складу.

Тимчасовий уряд не визнав цього рішення Ради. Київські судові власті одержали з Петрограда наказ розпочати проти Генерального Секретаріату судовий процес. Водночас (очевидно, не сподіваючись на оперативну реакцію київських судів) до Петрограда викликали членів Генерального Секретаріату буцімто для переговорів. У російській столиці їх чекали тюремні камери. Від ув'язнення українських міністрів врятувало падіння Тимчасового уряду.

Підсумки й узагальнення

Найбільше з розгрому корніловського заклоту скористалися ліво-радикальні політичні сили Росії, зокрема більшовики, які взяли курс на збройне захоплення влади в усій Росії. Щоб утримати ініціативу, Тимчасовому уряду необхідно було йти курсом глибоких соціально-економічних реформ, але на це він виявився нездатним. Зокрема, уряд не погодився на оголошення аграрної реформи, на федеративну перебудову Російської держави. У результаті соціально-політичні суперечності поглиблювалися, і фронт, і тил охоплювала анархія. Разом з тим загострювався конфлікт між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Дійшло до спроби арешту міністрів Центральної Ради.

Перевірте себе

1. Як корніловський заклот вплинув:
 - а) на розстановку політичних сил в Україні;
 - б) на економічне становище;

- в) на робітничий і селянський рух;
 - г) на становище на фронті?
2. Чи була платформа Центральної Ради на Демократичній нараді спрямована на розвиток Української революції? Свою думку аргументуйте.
 3. Які причини викликали наростання в Україні у вересні–жовтні 1917 р. безладдя і анархії?
 4. Проаналізуйте характер взаємовідносин Центральної Ради і Тимчасового уряду в липні–жовтні 1917 р.

Документи

Постанова З'їзду народів Росії «Про федеративний устрій Російської держави».

15 вересня 1917 р.

З'їзд народів, скликаний в Києві Центральною Радою, обміркувавши справу майбутнього Російської держави, спинився після спеціальних докладів та обговорення на наступуючих тезах:

Головною метою державного устрою Росії, як при старому ладі, так і після революції, є надмірне зосереджування законодавчої та виконавчої влади...

Теперішнє безладдя як на фронті, так і в тилу, по всіх ділянках державного життя має своїм джерелом централістичний лад...

Республіканський лад може міцно стояти тільки в федеративній державі...

Через те що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну самосвідомість, різноманітну національну культуру, історичне минуле, і в економічному відношенні вони складають окремі своєрідні кола, то єдино придатною формою федерації є така, котра оснований на національній підставі...

Зважаючи на згадані міркування, З'їзд народів, скликаний Центральною Радою, визнає, що Росія повинна бути федеративною демократичною республікою.

Українська Центральна Рада.

Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. I. – С. 307–308.

Запитання і завдання

1. Наскільки переконливі, на ваш погляд, аргументи З'їзду народів Росії на користь перебудови Російської держави на федеративних засадах?
2. Чому на З'їзд не прибули представники найбільшого народу Російської держави – російського?
3. Згадайте, з яких позицій у національному питанні виступали найбільші російські партії? Чим визначалися ці позиції?

§37. ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Згадайте 1. У чому полягали прорахунки в політиці Центральної Ради у липні–жовтні 1917 р.? 2. Розкрийте суть конфлікту Центральної Ради і Тимчасового уряду. 3. Що спричинило наростання анархії в Україні восени 1917 р.?

Творче завдання Чому Центральна Рада не проголосила в Третньому Універсалі повну незалежність Української Народної Республіки?

1. Більшовицька революція в Росії

Відмовившись від проведення глибоких соціально-економічних реформ і вступивши в гострий конфлікт з визвольним рухом пригноблених народів, у тому числі українського, Тимчасовий уряд програв небезпеку в себе під боком. 25 жовтня (7 листопада за н. ст.) у столиці Росії Петрограді під керівництвом більшовицької партії відбувся переворот, унаслідок якого владу Тимчасового уряду було повалено. II Всеросійський з'їзд рад проголосив Росію Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. На з'їзді за доповіддю В. Леніна було ухвалено декрети про мир і землю. Сформувався перший радянський уряд Росії – Рада Народних Комісарів (РНК), що спочатку складався виключно із членів більшовицької партії, головою якого став керівник повстання В. Ленін.

Серед найважливіших заходів більшовиків був Декрет про землю.

Поміркуйте

Які перетворення передбачала аграрна програма більшовиків?

В основу Декрету покладено принцип зрівняльного землекористування. Поміщицькі маєтки підлягали поділу між селянами. Цей принцип суперечив аграрній програмі більшовицької партії, яка орієнтувалася на створення замість поміщицьких великих державних господарств. Це означало, що більшовики сприйняли есерівську аграрну програму, відмовившись від власної. Перехопивши есерівські гасла, більшовики прагнули перетягти на свій бік прихильників есерів, а це – більшість селянства Росії.

Однак відмова ця була тимчасовою, тактичною, спрямованою на завоювання підтримки селянства. У доповіді на II Всеросійському з'їзді рад В. Ленін говорив про це досить ясно: у вогні життя, застосовуючи закон на практиці, селяни самі зрозуміють, *«де правда»*. Більшовики обіцяли селянам *«допомогти»* усвідомити переваги саме великого господарства.

Інший важливий пропагандистський крок більшовиків – Декрет про мир. Мир пропонувалося встановлювати солдатам, ігноруючи позиції урядів. Фактично, більшовики закликали до громадянської війни в усіх воюючих країнах.

Поміркуйте

Чому населення Росії і України не сприйняло більшовицький переворот?

Перші декрети не виправдали надій більшовиків. На виборах до Всеросійських Установчих зборів, які відбувалися вже після перевороту в Петрограді, вони одержали лише четверту частину голосів виборців. В Україні за більшовиків проголосувало ще менше – 10 %. Переважну більшість тут одержали українські соціалістичні партії. Це означало, що суспільство відмовлялося визнавати більшовицький переворот. За таких умов нав'язати свою волю країні можна було лише шляхом брутального насильства. На нього більшовики пішли без вагань. Короткий період демократії в Росії закінчувався. На підконтрольних їм територіях почалися переслідування вільної преси, арешти і вбивства політичних противників. 7 грудня постановою Раднаркому було створено *Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією та саботажем (ВЧК)*, головою якої було призначено Ф. Дзержинського. ВЧК у своїй діяльності керувалася не правовими норма-

ми, а принципом так званої «революційної доцільності». Це відкривало дорогу для свавілля, аж до оголошення терору як методу державної політики.

Не обмежувалася ВЧК й нормами загальнолюдської моралі, адже «моральним» більшовики вважали все, що служить справі встановлення комуністичного режиму.

На такому політичному тлі відбувалася боротьба більшовиків з силами Центральної Ради за контроль над Україною.

2. Встановлення влади Центральної Ради в Україні

Зазвичай у спробах захопити владу більшовики спиралися на ради робітничих і солдатських депутатів. Але навіть у радах великих міст України, зокрема Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава, не кажучи вже про містечка і села, вони не мали більшості. Більшовики відбивали настрої невеликої частини населення України, до того ж переважно неукраїнської.

Лише в головних містах Донбасу – Луганську, Кадіївці, Макіївці, Щербинівці – більшовики взяли владу без збройної боротьби. В усіх інших місцевостях України встановлення більшовицької влади було можливе лише збройним шляхом.

Особливо жорстокою стала боротьба в Києві. Тут збільшовизованим військовим частинам і червоногвардійським загонам протистояли війська Тимчасового уряду. Запеклі бої точилися три дні – **29–31 жовтня**.

Спочатку Центральна Рада зайняла позицію доброзичливого нейтралітету щодо більшовиків, вважаючи «контрреволюційний Тимчасовий уряд» своїм головним противником.

Поміркуйте

Що це було: тактичний хід Центральної Ради чи її помилка?

Але коли стало зрозуміло, що розгромом сил Тимчасового уряду більшовики не обмежаться і домагатимуться всієї повноти влади в Україні, Центральна Рада відмежувалася від петроградського жовтневого перевороту і спроб поширити його в Україну. Генеральний Секретаріат виступив з відозвою «До всіх громадян України!», яка негативно оцінювала переворот у Петрограді й попереджала, що Рада рішуче боротиметься з будь-якими спробами підтримати петроградське повстання в Україні.

В умовах, коли сили більшовиків і Тимчасового уряду знекровлювалися, війська Центральної Ради зберегли високу боєздатність і взяли під контроль у Києві всі ключові пункти, у тому числі пошту та телеграф. Влада в столиці України перейшла до рук Центральної Ради. Це стало визначальною подією в боротьбі Ради за контроль над Україною в цілому.

3. Третій Універсал і проголошення УНР

7 листопада (20 листопада за н. ст.) 1917 р. Українська Центральна Рада виступила зі своїм Третім Універсалом, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) як автономної державної одиниці Російської Республіки. Але про Росію під владою більшовиків не йшлося. УНР планувала вступити у федеративні відносини з тими державами, які сформуються на руїнах імперії і, звичайно, без більшовицьких урядів.

Поміркуйте

Чому Центральна Рада оголосила свою юрисдикцію лише на дев'ять українських губерній (без Криму) і не поширила її на інші землі, населені українцями?

Юрисдикція УНР поширювалася на дев'ять українських губерній, включаючи Донбас, Харківщину, Південь, у т. ч. Таврію (без Криму). Що ж до приєднання до УНР як *«частини Курицини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське»*, то Універсал відкладав це питання на майбутнє і передавав *«зорованій волі народів»*. Центральна Рада сподівалася, що і в майбутньому на цих територіях будуть проведені опитування населення (референдуми), у ході яких населення визначиться, чи залишатися йому у складі Росії, Білорусії, Польщі, чи вливатися до складу України. Але події склалися так, що референдум не було проведено.

Поміркуйте

Яке історичне значення мало проголошення УНР?

Проголошення УНР стало видатною подією в житті українського народу. Це був черговий успіх Української революції. Рішення Центральної Ради відбивало настрої більшості населення України. Основна частина українських селян, солдатів-українців, національної інтелігенції, службовців підтримувала Центральну Раду та українські національні партії, що входили до її складу. На виборах до Всеросійських Установчих зборів, які відбулися в Україні в листопаді 1917 р., українські національні партії одержали *абсолютну більшість голосів*.

Отже, наприкінці жовтня – на початку листопада 1917 р. в Україні, за винятком хіба що деяких районів Донбасу, співвідношення сил було на користь Центральної Ради, яка, відповідно до пануючих серед населення настроїв, проголосила утворення Української Народної Республіки.

Проголошення Третього Універсалу Центральної Ради на Софійському майдані в м. Київ (у центрі С. Петлюра, В. Винниченко, М. Грушевський). Листопад, 1917 р.

Підсумки й узагальнення

Жовтневий переворот у Петрограді знаменував початок встановлення на території колишньої Російської імперії більшовицької влади. При цьому В. Ленін і його партія широко використовували методи політичної демагогії і насильства. Декрет про землю і Декрет про мир покликані були забезпечити прихильність більшості народу. Але очікуваного ефекту вони не дали. Навіть у центральних регіонах Росії більшовиків підтримувала меншість населення. Що ж стосується України, то тут їх вплив обмежувався частиною військових загонів, заводів і шахт. У цих умовах вони зробили спробу захопити владу в Україні збройним шляхом, але зустріли відсіч. Центральна Рада проголосила своїм Третім Універсалом утворення Української Народної Республіки. УНР оголошувалася частиною федеративної держави, яку буде сформовано в результаті об'єднання самостійних держав, що виникнуть на руїнах колишньої Російської імперії. А оскільки цієї федерації ще не було, Україна після Третього Універсалу фактично стала незалежною державою.

Перевірте себе

1. Чому більшовики погодилися на зрівняльний поділ землі?
2. Охарактеризуйте соціальну базу більшовиків в Україні в жовтні 1917 р., виходячи зі змісту документа.
3. Чому спроби більшовиків установити свою владу в Україні в жовтні-листопаді 1917 р. зазнали невдачі?
4. Розкрийте непослідовність політики Центральної Ради щодо більшовиків на початку жовтневих боїв за владу в Києві.
5. Чи справді проголошення УНР було продовженням розвитку Української національно-демократичної революції і відповідало волі більшості народу України?
6. Порівняйте Перший, Другий і Третій Універсали Центральної Ради і зробіть висновок щодо наростання державотворчих процесів в Україні.
7. На які адміністративно-територіальні одиниці колишньої Російської імперії поширювалася юрисдикція УНР?

Документи

М.О. Скрипник про вплив на населення України національних партій

Взагалі інтелігенція, особливо селянська дрібна інтелігенція, а також селянство і міщанство й досить широкі верстви навіть робочих – вся ця більшість місцевого населення України з перших же кроків революції була під всезростаючим впливом різних партій соціал-патріотизму української фарби... Національне пригнічення, проведене жорстокою політикою царату, сприяло тому, щоб боротьба класів на Україні на перших же кроках одяглася в шати національного питання, приймала лозунги національної культури, національної автономії і навіть національної незалежності. Попередня довголітня вперта праця прихильників українського національного руху виробила досить значну і міцну кількість представників цього руху, захопивши національним питанням досить широкі верстви населення.

Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні // Червоний шлях. – 1923. – № 1. – С. 91.

Запитання і завдання

Чому, знаючи про переважаючий вплив в Україні національних партій, більшовики в жовтні 1917 р. пішли на спробу збройного захоплення влади?

§38. ПОЛІТИЧНИЙ КУРС УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Згадайте У яких умовах проголошено утворення Української Народної Республіки?

Творче завдання У чому полягали переваги і недоліки політики Центральної Ради у порівнянні з політикою більшовиків?

1. Програма діяльності Центральної Ради

Після Третього Універсалу Україна (де-факто) стала незалежною, хоча юридично (де-юре) все ще залишалася частиною Російської держави. Тепер вона одержала більше свободи у визначенні своєї внутрішньої і зовнішньої політики і могла не зважати на Росію, над якою утверджували свою владу більшовики.

Поміркуйте

Чи Центральна Рада використала цей історичний шанс?

Оголосивши 7 листопада 1917 р. днем утворення УНР, Центральна Рада у Третьому Універсалі оприлюднила *основні принципи своєї політики*.

Значну увагу в Універсалі приділено розв'язанню аграрного питання – найпекучішого для селянства. Скасовувалося право приватної власності на «землі поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення». Ці землі мали перейти в руки селян без викупу. Для реалізації цього положення Універсалу Центральна Рада доручила Генеральному Секретаріату земельних справ розробити закон про те, як користуватися цими землями до остаточного визначення їхньої долі на Українських Установчих зборах.

У Третьому Універсалі декларувалася необхідність «доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання й кращої організації праці». Із цією метою Центральна Рада доручила Генеральному Секретаріату праці спільно з представниками робітників «установити державний контроль над продукцією на Україні». Проголошувалося введення восьмигодинного робочого дня.

Центральна Рада обіцяла забезпечити «всі свободи, здобуті всеросійською революцією»: слова, друку, совісті, зборів, спілок, страйків, недоторканності особи й житла. Скасовувалася також смертна кара й оголошувалась амністія для всіх політичних в'язнів.

Важливе місце в Третьому Універсалі відводилося правам національних меншин в Україні. «...Народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні, – зазначалося в Універсалі, – признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самовряду-

вання в справах їх національного життя». Для багатонаціональної України це рішення мало особливе значення.

Поміркуйте

У чому відмінність у підході більшовиків і Центральної Ради у питанні про мир?

У Третньому Універсалі Центральна Рада сформулювала своє ставлення до війни. Рада зобов'язалася вжити рішучих заходів, «щоб через Центральне Правительство примусити й співників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори». Це був курс на загальний, а не сепаратний, мир який мав повністю врахувати права українського народу.

Третій Універсал призначив на 27 грудня 1917 р. вибори до Українських Установчих зборів, котрі мали узаконити нові державні форми в Українській Народній Республіці, підсумувати результати національно-демократичних перетворень.

2. Внутрішня політика Центральної Ради

Проголосивши в Третньому Універсалі програму перебудови суспільства на демократичних засадах, програму, яка відповідала інтересам більшості населення України, уряд УНР не виявив послідовності й рішучості в її реалізації. Він припустився тих помилок, які у свій час призвели до краху Тимчасового уряду.

Так, розробляючи закон про організацію державного апарату, Генеральний Секретаріат юстиції передбачав збереження урядових установ, які перебували на території України до 7 листопада. Закони і розпорядження, видані свого часу Тимчасовим урядом, залишалися в силі. Не випадково кадетська партія, котра ще недавно відкрито виступала проти Центральної Ради, тепер висловила підтримку Генеральному Секретаріату як «єдиному легальному органу влади», утвореному відповідно до інструкції Тимчасового уряду.

Усупереч положенням Третього Універсалу поступово Рада відмовилася від негайного розв'язання аграрного питання. 10 листопада на нараді представників поміщицьких організацій, київських цукрозаводчиків і банкірів голова Генерального Секретаріату УНР В. Винниченко заспокоїв поміщиків, заявивши, що питання про землю буде розв'язане на Українських Установчих зборах.

Було оголошено також, що в землевласників, які мають менше 40 десятин, землі не відбиратимуть. Не підлягали поділу також площі під виноградниками, хмелем та господарства з високою агрокультурою виробництва.

Поміркуйте

Якими мотивами керувалася Центральна Рада, установлюючи 40-десятинну норму? Як могло відреагувати на це рішення бідніше селянство?

Наміри Центральної Ради спрямовувалися на збереження продуктивності сільського господарства. Добре відомо, що дрібні господарства мають низьку економічну ефективність і нерідко працюють лише на себе. Однак прагнення до запровадження в Україні високопродуктивного фермерського господарства, яке відповідало б інтересам більшості членів суспільства, суперечило намірам безземельних і малоземельних верств села, котрі

Державний кредитовий білет 100 карбованців. 1917 р.

прагнули до зрівняльного поділу. Селяни, і навіть члени Центральної Ради, заявляли, що вони перестануть підтримувати українську владу, якщо та наважиться на збереження 40-десятинної норми. «Поняття "Україна", – з гіркотою відзначив пізніше активний учасник тих подій історик В. Липинський, – підмінювалося питанням "десятина землі...". Врешті від цього законопроекту довелося відмовитись і узялися до розробки закону, більш прийняттого для найбіднішого селянства.

У свою чергу більшовицький курс на негайну експропріацію майна поміщиків і капіталістів, обіцянки соціалістичного суспільства приваблювали міську й сільську бідноту. При загальному розброді в українському суспільстві найбідніша його частина виявилася найактивнішою і достатньо згуртованою. З її середовища формувалися бойові дружини Червоної гвардії. Однак ця група населення залишалася у меншості і власними силами нав'язати своє бачення майбутнього України всьому суспільству була не в змозі.

3. Зовнішня політика Центральної Ради

В умовах формування нової державності надзвичайно важливе значення мають відносини з іноземними державами, близькими і далекими сусідами. Враховуючи це, керівники Центральної Ради домагалися офіційного визнання УНР Антантою, яка в цей час воювала з Німеччиною та її союзниками.

Поміркуйте

Наскільки виправданими були надії Центральної Ради на визнання УНР державами Антанти?

Однак Антанта щодо України вела двоїсту політику. Її симпатії були на боці великоруської контрреволюції. Західні держави сподівалися на те, що влада більшовиків в Росії тимчасова. Разом з тим, прагнучи утримати УНР від переговорів з Німеччиною, Франція і Велика Британія в грудні 1917 р. визнали уряд УНР. Та реальну допомогу від цих держав Україна в складних умовах світової війни так і не отримала.

Рада недооцінила можливостей більшовиків, вважаючи, що вони приречені на швидку поразку. Тому її лідери звернулися до крайових урядів Кубані, Дону, Сибіру, Криму, Молдавії з пропозицією вступити в перегово-

ри з метою утворення федерації. Це привело б до формування нового демократичного уряду федеративної Росії. Однак ці надії не виправдалися: більшовики швидко посилювали свій контроль над окраїнами Росії.

Підсумки й узагальнення

У своєму Третньому Універсалі Центральна Рада проголосила основні принципи своєї внутрішньої і зовнішньої політики новоствореної Української Народної Республіки. На відміну від більшовиків, які пропонували революційні методи зміни соціально-економічного ладу з метою створення комуністичного ладу, Центральна Рада пропонувала еволюційний, реформаторський курс, у результаті якого *ринкові відносини і державне регулювання* взаємодоповнювалися б. Такий підхід обіцяв зберегти від подальшого розвалу економіку, послабити продовольчу кризу, але вимагав соціального компромісу в суспільстві, до чого Рада й закликала. Для реалізації реформаторського курсу необхідні були сприятливі зовнішні умови – мир з сусідами, а також внутрішній спокій і готовність соціальних груп суспільства до компромісу. Але всього цього виявилось в Україні недостатньо.

Перевірте себе

1. Виходячи з положень Третього Універсалу, охарактеризуйте основні принципи політики Центральної Ради.
2. Який соціально-політичний і економічний лад планувала встановити в Україні Центральна Рада?
3. Порівняйте перші декрети радянської влади і Третій Універсал. Зробіть висновки.
4. У чому ви бачаєте прогресивність діяльності Центральної Ради, а в чому – її прорахунки?
5. Охарактеризуйте прорахунки Центральної Ради в зовнішній політиці.

Документи

Український вчений і громадський діяч В. Липинський про необхідність національної єдності в умовах революції

Внутрішня боротьба українська тільки тоді могла би бути не руйнуючою, а творчою, коли б велась вона во ім'я повної волі й повної – державної й культурної – незалежності цілої без винятку української нації. Не існує ні одної європейської нації без спільної ідеї національної незалежності і без спільної боротьби за цю незалежність. І тільки коли існує об'єднуюча спільна ідея української національної незалежності, можемо говорити про існування української нації.

Тільки тоді кожна українська група, вносячи у внутрішню боротьбу свої індивідуальні ідейні програми, що на її думку **краще й повніше** визволять цілу націю, допоможе **наростанню** загальних, для цілої нації спільних, національних вартостей. В противному разі, коли спільної боротьби за спільну ідею незалежності немає... то така внутрішня боротьба мусить перемінитись у боротьбу за чужі національні впливи на Україну й принести для нас той самий занепад, який принесла була під час першої «Руїни» внутрішня боротьба українців...

Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 4.

Запитання і завдання

Враховуючи матеріали, наведені в даному і попередніх параграфах, прокоментуйте думку В. Липинського про необхідність національної єдності в умовах революції.

§39–40. ПОЧАТОК УСТАНОВЛЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Згадайте 1. Яким було ставлення більшовиків до Центральної Ради на різних етапах революції? 2. Наскільки широкою була соціальна база більшовизму в Україні?

Творче завдання Чи можна характеризувати дії більшовиків в Україні наприкінці 1917 – на початку 1918 р. як експорт революції?

1. Провал спроб збройного захоплення влади більшовиками у листопаді 1917 р.

Проголосивши Третій Універсал, Центральна Рада продекларувала свій намір будувати демократичну Україну. Саме тому вона дозволила діяльність навіть тих політичних партій і політичних сил, які ставилися вороже до української державності. Найбільшою з цих сил були більшовики.

Поміркуйте

На які сили спиралися більшовики в Києві?

З позаминулого параграфа ви знаєте, що спроба більшовиків наприкінці жовтня захопити владу в Києві не вдалася. Столицю України взяли під свій контроль війська Центральної Ради. Але ніяких репресивних заходів проти більшовиків Центральна Рада не застосовувала. Вони продовжували видавати свої газети, друкувати і поширювати листівки, відкрито вести антиукраїнську агітацію.

Найбільшу загрозу УНР у цей час становили збільшовизовані частини російської армії, які дислокувалися на Південно-Західному фронті і у великих містах України. Саме з їх допомогою в листопаді 1917 р. більшовики спробували захопити Київ.

Одна з тилкових частин Південно-Західного фронту – 2-й гвардійський корпус під впливом агітації більшовиків на чолі з Євгенією Бош повернув з району Бар–Жмеринка на Київ. Поява цього корпусу в Києві означала кінець Центральної Ради. Але поблизу Вінниці корпус перехопили сили 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського.

У цей час у самому Києві майже відкрито йшла підготовка збройного повстання, очолюваного утвореним більшовиками військово-революційним комітетом. Повстання було зірване військами Центральної Ради, які 30 листопада оточили казарми збільшовизованих частин, роззброїли їх і під вартою в ешелонах відправили на батьківщину, до Росії.

Київ, вул. Хрещатик. Початок XX ст.

Зазнавши поразки у спробах захопити Київ військовою силою, більшовики перейшли до нової тактики. Вони взяли курс на скликання Всеукраїнського з'їзду рад, спроможного об'єднати незадоволених політикою Центральної Ради і здійснити внутрішній переворот – проголосити на терені УНР більшовицьку владу. З'їзд запланували на початок грудня.

2. Ультиматум Раднаркомом Радянської Росії Центральній Раді

Дії київських більшовиків координувалися і підтримувалися з Петрограда. 4 грудня було опубліковано «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», підписаний В. Леніним і Л. Троцьким, тодішніми вождями більшовицької Росії. У ньому робилася спроба обґрунтувати свої претензії на владу в Україні. Цей документ – зразок більшовицького крутіїства, демагогії і відвертого обману.

Євгенія Бош – одна з лідерів
більшовиків Києва

У Маніфесті містилося принципової ваги положення: «...Ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо Народну Українську Республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними». Здавалося, це великий прогрес. Однак виявилось, що Раднарком визнавав *не реально існуючу УНР*, якою керувала Центральна Рада. Центральну Раду Раднарком визнати відмовився. Причина в тому, що Рада, виявляється, ігнорує «радянську владу в Україні». У цьому і полягає суть ультиматуму: Раднарком визнавав *Українську Народну Республіку без Центральної Ради*. Щоб виконати ультиматум, Центральна Рада повинна саморозпуститися і передати владу більшовикам.

Це була директива місцевим більшовикам на проведення перевороту в Києві шляхом усунення Центральної Ради і заміни її радянським урядом, обраним на Всеукраїнському з'їзді рад. Після цього мала з'явитися та сама УНР (більшовицька), яку радянський уряд Росії готовий був негайно визнати.

Поміркуйте

Чи мала змогу Центральна Рада урегулювати конфлікт з радянською Росією мирним шляхом?

У разі невиконання ультиматуму протягом двох діб, попереджував Раднарком, він вважатиме Центральну Раду в стані відкритої війни «з радянською владою в Росії і на Україні». Рада відмовилася виконати вимоги уряду Росії, цілком справедливо оголосивши їх грубим втручанням у внутрішні справи УНР.

3. Рішення про війну з Центральною Радою

У цей час – 3–5 грудня 1917 р. – у Києві працювала обласна нарада більшовиків Південно-Західного краю. Ультиматум Раднаркомучасники наради сприйняли як сигнал до початку перевороту з допомогою з'їзду рад.

Але надії на Всеукраїнський з'їзд рад, який саме зібрався в Києві, не виправдалися. Більшість його делегатів становили селяни, що перебували під впливом українських есерів. Вони відмовилися підтримувати авантюру більшовиків. За цих умов більшовики залишили з'їзд.

Таким чином, провалилася спроба здійснити мирний переворот, обрати новий, підконтрольний більшовикам орган, який би замінив Українську Центральну Раду і проголосив в УНР більшовицьку владу.

Ще не були відомі результати Всеукраїнського з'їзду рад, а Раднарком Росії своїм рішенням, прийнятим наступного дня після ультиматуму, 5 грудня 1917 р. ухвалив «вважати Раду в стані війни з нами». Напевно, більшовицьке керівництво Росії розуміло, що їх однопартійці в Україні без допомоги іззовні Центральну Раду не скинуть. Для загального керівництва діями було створено комісію Раднаркомучасності В. Леніна, Л. Троцького і Й. Сталіна. Командувачем військ Раднаркомучасності в війні з УНР затвердили наркома військових справ Росії В. Антонова-Овсієнка. У Гомелі, Брянську і Белгороді для стрімкого наступу в Україну з півночі готувалися загони солдатів, моряків, червоногвардійців. Уранці 8 грудня озброєні артилерією і підтримані бронепоездами російські червоні війська раптовим ударом з Белгорода захопили Харків, який перетворився на головний більшовицький центр в Україні. Тут було створено штаб, начальником якого В. Ленін і В. Антонов-Овсієнко призначили підполковника М. Муравйова. Бойові дії планувалося вести за всіма правилами воєнного мистецтва: при штабі діяли артилерійський, продовольчий відділи, служби зв'язку, розвідки, охорони та інші.

Володимир Антонов-Овсієнко – нарком військових справ радянської Росії

4. З'їзд рад у Харкові

Федір Сергєєв (Артем) – засновник Донецько-Криворізької республіки

Плануючи вторгнення в Україну, більшовики особливого значення надавали Харкову. Це місто було стратегічно важливе як центр консолідації більшовицьких сил і як місце створення тут більшовицького уряду України на противагу Генеральному Секретаріату Центральної Ради. Створення більшовицького уряду надало б війні з Радою видимості допомоги Росії народу України.

Наступного дня після захоплення Харкова, 9 грудня, тут розпочався з'їзд рад Донецького та Криворізького басейнів. До делегатів цього з'їзду і приєдналися більшовики, які прибули з Києва після невдалої спроби організувати там переворот і усунути від влади Центральну Раду. Разом вони проголосили себе «Всеукраїнським» з'їздом рад.

Поміркуйте

Чи існували підстави називати харківський з'їзд «Всеукраїнським»?

Ніяких підстав для оголошення себе «Всеукраїнським» з'їздом учасники харківського зібрання не мали. Адже на харківському з'їзді були присутні представники лише 82 рад, головним чином лівобережних, а загальна кількість делегатів не перевищувала 300. Майже не було нікого від селян. Не було представлених Правобережжя. Таким чином, харківський з'їзд рад не мав ніяких повноважень для розв'язання питання про владу в Україні. Всупереч цьому, **12 грудня (25 грудня за н. ст.) 1917 р.** цей з'їзд проголосив Україну республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Але за Україною, як і передбачалося в ультиматумі Раднаркому Центральній Раді, поки що залишилася стара назва – Українська Народна Республіка.

5. Відносини України і Росії.

Початок розчленування України

Другим важливим рішенням з'їзду було проголошення УНР «федеративною частиною Російської Республіки». Але це був обман. Ніякого федеративного уряду в той час не було створено. Україною керував уряд більшовицької Росії через місцевих членів РСДРП(б). Щоправда, на початку 1918 р. було введено посаду Народного секретаря Української Народної Республіки при уряді Росії, на яку призначено В. Затонського. Проте ніяких особливих повноважень він не мав і тому впливати на формування політики російського уряду щодо України не міг.

Оцінюючи політику Раднаркому Росії щодо України, Голова Центральної Ради М. Грушевський зазначав, що в основу так званого федералізму В. Леніна і Л. Троцького покладено найгірший прояв централізму. «Старий московський централізм виступає тут ще раз перед нами під маскою більшовизму», – відзначав він.

Харків. Початок XX ст.

Поміркуйте

Чи відповідали дії більшовиків національним інтересам України?

В Україні наміри більшовиків мали відверто антинаціональну спрямованість. Вони цілком свідомо пішли на розчленування країни, проголосивши на Харківському з'їзді рад про свій план вилучити зі складу УНР найрозвинутіший регіон Донецько-Криворізький басейн і ввести його як єдине ціле «до складу Російської Радянської Республіки». Цим було покладено початок формування на території басейну окремого радянського утворення, підпорядкованого безпосередньо більшовицькому Петрограду, – *Донецько-Криворізької республіки*.

6. Перший радянський уряд України

На Харківському з'їзді обрано Центральний Виконавчий Комітет рад (ЦВК) України, який оголошувався вищою державною владою в республіці в період між з'їздами рад.

ЦВК створив уряд УНР – Народний Секретаріат. Керувала урядом Євгенія Бош.

Поміркуйте

Чому була залишена стара назва України – УНР, а уряд назвали Народним Секретаріатом, а не Раднаркомом (як у Росії)?

Уряд був більшовицький. Лише один його член – Є. Терлецький був лівим есером. Він очолював Народний Секретаріат земельних справ.

Новостворений уряд не відбивав інтересів населення України і не мав авторитету. Г. Лапчинський описав у 1928 р. розмову з народним секретарем військових справ В. Шахраєм, під час якої той визнав: «Що це за уряд український, що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не мають жодного впливу на українське суспільство, але воно навіть й не чуло раніше їхніх прізвищ? Що я за «військовий мі-

ністр», коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо не хочуть іти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться, як на вороже, контрреволюційне?».

Підсумки й узагальнення

Після невдалої спроби проголосити радянську владу в Україні на з'їзді рад в Києві і ультиматуму Центральній Раді військові з'єднання більшовиків Росії ударом з Белгорода 8 грудня взяли під свій контроль Харків. Під їх охороною на свій з'їзд тут зібралися представники місцевих більшовицьких організацій і рад. Ці політичні сили представляли лише невелику частину населення східних і південних регіонів України, але вони оголосили Україну республікою рад. Одночасно на цьому з'їзді було прийнято рішення про утворення Донецько-Криворізької республіки як складової частини радянської Росії.

Апробований в Україні у грудні–січні 1917–1918 рр. сценарій, згідно з яким *встановленню радянської влади передують захоплення більшовицькими військами території незалежного державного утворення (або його частини), неодноразово використовувався для утвердження більшовицької диктатури в інших національних регіонах колишньої царської Росії. Військовій агресії надавалася видимість «братньої допомоги поневоленим народам», які прагнуть визволитися.*

Перевірте себе

1. Які події передували ультиматуму Раднаркому Росії Центральній Раді?
2. Розкрийте зміст ультиматуму Центральній Раді.
3. Охарактеризуйте відповідь Центральної Ради на ультиматум Раднаркому.
4. Який сценарій встановлення радянської влади в Україні обрали більшовики після провалу спроби внутрішнього перевороту в УНР?
5. Чому Харків стає головним більшовицьким центром в Україні у грудні 1917 – січні 1918 р.? Чому цим центром не став Київ чи, наприклад, Катеринослав?
6. Зверніть увагу на склад першого уряду Радянської України. Чиї інтереси, на вашу думку, він відбивав? Обґрунтуйте свою відповідь.
7. Чому харківські більшовики пішли на відрив Донецько-Криворізького басейну від України?
8. Порівняйте політику щодо України Тимчасового Уряду і більшовиків. Визначте спільне і відмінне.

Документи

1. 3 «Відповіді Генерального Секретаріату Ради на ультиматум РНК»

Генеральный Секретариат в заявлении Народных Комиссаров о признании ими Украинской Республики усматривает либо неискренность, либо противоречие самим себе.

Нельзя одновременно признавать право на самоопределение вплоть до отделения и в то же время грубо покушаться на это право навязыванием своих форм политического устройства самоопределившихся государств, как это

делает Совет Народных Комиссаров по отношению к Народной Украинской Республике. Генеральный Секретариат решительно отвергает всякие попытки вмешательства Народных Комиссаров в дело устройства государственной и политической жизни в Народной Украинской Республике. Претензии Народных Комиссаров на руководство украинской демократией тем не менее могут иметь какое-либо оправдание, что навязываемые Украине формы политического правления дали на территории самих Народных Комиссаров результаты, отнюдь не вызывающие зависть. Пока в Великороссии развивается анархия, экономический, политический и хозяйственный развал, пока там царят грубый произвол и попрание всех свобод, завоеванных у царизма революцией, – Генеральный Секретариат не находит нужным повторять этот печальный опыт на территории украинского народа.

...Генеральный Секретариат считает необходимым образование Центральной власти всей Российской Республики, но для этого он предлагает иные методы, нежели те, которые употребляются Советами Народных Комиссаров, а именно: добровольное соглашение всех областей и народов Великороссии, Сибири, Кавказа, Кубани, Дона, Крыма и др. на следующих условиях:

Правительство должно быть однородно социалистическим – от большевиков до народных социалистов включительно;

Должно быть федералистическим.

Председатель Генерального Секретариата Винниченко
Генеральный секретарь Петлюра

Архів Радянської України. – 1932. – № 1–2. – С. 10–11.

2. Є. Бош про ставлення більшовиків Донецько-Криворізького басейну до питання про єдність України

В верхах Донецько-Криворізької та Харківської парторганізацій утвердився погляд, що між промисловою Донецько-Криворізькою областю та Крестьянською Україною немає і не може бути жодних загальних інтересів. Товариші бачили економічну зв'язь Донецько-Криворізької області з Росією, а національне єдинство України ними розглядалось як пережиток старого, збережений в умах націоналістів. І якщо з великою натяжкою погоджувались визнати Україну як автономне державство, що входить до РСФСР, то вже ні в якому разі не включаючи Донецько-Криворізьку область до території України: Україна, по їхньому, це українська Київська область – Правобережжя. Українська мова їм здалась цілком чужою народній масі...

Бош Є. Год боротьби. – К., 1990. – С. 164.

Запитання і завдання

Документ № 1.

1. Наскільки відповідає дійсності теза про те, що ультиматум Раднаркому свідчить про нещирість його авторів?
2. Порівняйте аргументи ультиматуму Раднаркому і відповіді Ради. Зробіть висновки.
3. Що означала пропозиція Центральної Ради створити «однорідно соціалістичний уряд» та перебудувати Росію на принципах федерації?

Документ № 2.

Чим пояснюється негативне ставлення більшовиків до ідеї створення Української Радянської Республіки на всіх територіях переважно з українським населенням, у тому числі в Донецько-Криворізькому басейні?

§41. ВІЙНА РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ З УНР І ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Згадайте 1. За яких обставин у Харкові проголосили радянську владу? 2. Хто входив до складу першого радянського уряду України?

Творче завдання Чому Центральна Рада, незважаючи на стан війни Радянської Росії з УНР, довго не проголошувала незалежність України?

1. Вторгнення російських радянських військ в УНР

Захоплення Харкова і проголошення там радянської влади було прелюдією війни радянської Росії з УНР.

Загальна чисельність військ, які прибули з Росії в Україну у грудні 1917 – січні 1918 р., становила близько 60 тисяч. Це були частини регулярної російської армії, що перейшли на бік більшовиків, червоногвардійці Москви, Петрограда та інших міст Росії, загони моряків. Допомогу їм надавали місцеві більшовики, які спиралися на загони Червоної гвардії. Зосереджувалися вони, головним чином, на Донбасі, Катеринославщині, у великих містах Лівобережжя і Півдня.

Більшовицькі війська діяли у складі кількох армійських груп – П. Єгорова, Р. Берзіна, А. Знаменського.

Керівне ядро більшовицького центру в Україні складали В. Антонов-Овсієнко, М. Муравйов і С. Орджонікідзе, який прибув до Харкова в другій половині грудня 1917 р.

Поміркуйте

У чому полягала перевага більшовицьких військ над підрозділами Центральної Ради?

Напередодні наступу більшовиків Центральна Рада перебувала у скрутному становищі. Більшість тилових зукраїнізованих військових частин, що свого часу заявили про підтримку Ради, повернулися додому або, демо-

Є. Коновалець і його ад'ютанти в автомобілі команди Січових стрільців. Київ. 1917 р.

ралізовані досить успішною більшовицькою агітацією, дотримувалися нейтральної позиції. Головні сили, підпорядковані Центральній Раді, зосереджувалися на Правобережжі, де стримували наступ на Київ фронтових збільшовизованих частин колишньої російської армії. Ось чому головною опорою Ради на Лівобережжі стали підрозділи Вільного козацтва і добровольчі формування, які створювалися вже в ході війни. Найголовнішими з них були: Гайдамацький кіш Слобідської України під командуванням С. Петлюри, Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців під командуванням Є. Коновальця, підрозділи генералів Удовиченка, Прісовського, сотника Ковенка та ін.

За чисельністю війська УНР напередодні вирішальних боїв не поступалися червоним. Але частини, вірні Центральній Раді, були розпорошені по всій Україні, у той час як більшовицькі війська діяли на головних стратегічних напрямках.

2. Загальний наступ більшовицьких військ

Червоне командування планувало встановити контроль насамперед над Харківською і Катеринославською губерніями – найрозвинутішими регіонами України. Тут зосереджувалося до 15 тис. солдатів вірних УНР частин. Цих сил було цілком достатньо для нейтралізації місцевих більшовиків, але не для боротьби з регулярними військами з Росії. У середині грудня ударом з Харкова більшовики захопили важливі залізничні вузли і станції Лозову, Павлоград, Синельникове і підійшли до Катеринослава. 26 грудня 1917 р. у цьому місті під керівництвом більшовицького ревкому почалося повстання, підтримане загонами з Москви, Петрограда й Донбасу.

Поміркуйте

Який вплив на хід воєнних дій справили повстання більшовиків у тилу військ Центральної Ради?

З Катеринослава червоні війська розгорнули наступ на Олександрівськ і після тривалих боїв, які йшли з перервами від 2 до 10 січня 1918 р., установили контроль над містом.

У другій декаді січня збільшовизовані солдати і робітничі червоногвардійські частини встановили владу рад у Миколаєві (14 січня), Одесі (14–17 січня), Херсоні (17–18 січня).

6 січня червоні війська з Харкова і Лозової розгорнули наступ у північно-західному напрямку, на Полтаву–Київ. На столицю спрямовувалося також вістря наступальних операцій армійських груп з півночі. Було забезпечено вирішальну перевагу в силах і засобах. Більшовицькі війська діяли рішуче і нещадно, прагнучи деморалізувати противника. Перед захопленням Полтави М. Муравйов оголосив: «Я дав наказ вирізати всіх оборонців місцевої буржуазії».

Поміркуйте

Як вплинув більшовицький терор на хід воєнних дій в Україні?

Чим ближче підходили червоні до Києва, тим жорстокішими ставали методи ведення війни.

У поході на Київ наступали в основному російські червоні загони. Участь у поході кількох дрібних українських частин і Ю. Коцюбинського, який

був призначений «головнокомандувачем усіх військ УНР», хоча жодного впливу на прийняття рішень не мав, повинна була засвідчити, що на Київ наступають українські радянські сили, а не російські війська. Наступ просувався досить швидко, і за допомогою місцевих більшовиків були поспідовно захоплені Полтава, Костянтиноград, Ромодан, Лубни, Лохвиця, Гребінка (див. карту на с. 162).

3. Бій під Крутами

У цей час «московський загін особливого призначення» під командуванням А. Знаменського зайняв Глухів і Кролевець, а частини Р. Берзіна – Бахмач і Конотоп. У Бахмачі всі три армійські групи – Берзіна, Знаменського і Єгорова з'єдналися під загальним командуванням М. Муравйова. Залізничний шлях зв'язував Бахмач із Києвом. Саме вздовж цього шляху і розвинули наступ об'єднані більшовицькі сили. Зупинити їх було нікому. Лише під станцією Крути на прогоні Бахмач–Ніжин нашвидкуруч зібраний загін під командуванням сотника Омельченка, який складався з 500 студентів, гімназистів-старшокласників і військових курсантів, спробував перепинити шлях більшовицьким військам. Відбувся кривавий бій. Більшість оборонців загинула. Ті, кому вдалося вціліти, розібрали колію і зуміли на декілька днів затримати наступ. Сталося це **16 січня 1918 р. (29 січня 1918 р. за н. ст.)**.

Перемозі над силами Центральної Ради сприяло тоді повстання робітників Києва. Центром повстання, що розпочалося 16 січня 1918 р., став завод «Арсенал», робітники якого перебували під впливом більшовиків. Протягом шести днів близько тисячі робітників стримували атаки загонів Центральної Ради. Лише 22 січня військам Ради вдалося зламати їхній опір. Для цього їм довелося зняти частину військ з фронту.

Перепоховання оборонців станції Крути
Південно-Західної залізниці. Київ. 17 березня 1918 р.

17 березня 1918 р., коли більшовики залишили Київ, а в столицю знову повернулася Центральна Рада, тіла 27 юнаків, які загинули в бою під Крутами, перевезли до Києва і перепоховали на Аскольдовій могилі.

Поміркуйте

Чому порівняно незначна військова операція – бій під Крутами – одержала широкий суспільний розголос?

Молодий поет Павло Тичина тоді ж гаряче відгукнувся на цю трагічну подію віршем «Пам'яті тридцяти»:

*На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...*

*На Аскольдовій могилі
Український цвіт –
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ...*

Крути ввійшли в історію України як символ національної честі.

4. Проголошення незалежності УНР

Напередодні вирішальних боїв за Київ **9 січня 1918 р. (22 січня за н. ст.)** Центральна Рада ухвалила свій **Четвертий Універсал** яким Українська Народна Республіка *проголошувалася цілком незалежною державою*. Оголошено Четвертий Універсал було **12 січня (25 січня за н. ст.)**. Це історичне рішення Центральної Ради символізувало остаточний розрив з імперським центром.

Характерно, що 9 січня (22 січня за н. ст.) 1918 р. Центральна Рада видала також закон *про національно-персональну автономію національних меншин України*. Це був прояв доброї волі української більшості до меншості. Національні громади України – російська, єврейська, польська та інші – одержали право на самостійне влаштування свого національного життя.

Одним з останніх рішень Центральної Ради в Києві було прийняття закону *про ліквідацію приватної власності на землю*. Цим запізнiliм кроком Рада сподівалася відповісти на запити малоземельного селянства і нейтралізувати більшовицьку агітацію.

Поміркуйте

Чи могли ці рішення змінити воєнно-політичну ситуацію?

Однак ці рішення не врятували УНР. Сили були надто нерівні. Більшовицькі війська під Києвом мали 20-кратну перевагу в живій силі й 40-кратну – в озброєнні.

26 січня 1918 р. більшовики ввійшли до Києва. Центральна Рада та її установи переїхали до Житомира. Організовано залишили Київ і війська УНР. Воєнні дії перекинулися на Волинь і Поділля (див. карту на с. 162).

Підсумки й узагальнення

Наступ військ радянської Росії на Українську Народну Республіку здійснювався продумано, за всіма правилами воєнної науки. Війська УНР, розпорошені по всій території України, у вирішальний момент

виявилися не в змозі зупинити радянські війська, які діяли узгоджено з місцевими більшовиками та піднімали повстання в тилу. Цей період в історії УНР відзначений безпорадністю її керівництва і героїзмом окремих самовідданих захисників України, які ціною власного життя прагнули зупинити більшовицьке вторгнення. Врешті, більшовицький наступ примусив Центральну Раду зробити крок, на який її нерішуча більшість довго не наважувалася, – у Четвертому Універсалі проголосити незалежність України (незалежність де-юре).

Незалежний статус України відкривав перспективу пошуку союзників за кордоном і укладання з ними угоди про союз і взаємодопомогу.

Перевірте себе

- Порівняйте:
 - дії Раднаркому Росії та Центральної Ради в Україні;
 - співвідношення збройних сил Раднаркому і Ради. Які наслідки це мало для подальшого розвитку подій?
- Проаналізуйте, використовуючи карту на с. 162, воєнні операції радянських військ проти УНР.
- Підготуйте доповідь «Бій під Крутами», використавши додаткові джерела та літературу.
- Порівняйте усі Універсали Центральної Ради. Який з них, на вашу думку, мав найбільше значення в державотворенні для України. Доведіть свою позицію.
- Яку роль відіграло повстання на заводі «Арсенал» в боротьбі за Київ?
- Коли і за яких умов Центральна Рада прийняла свій Четвертий Універсал?

Документи

3 Четвертого Універсалу Української Центральної Ради

Народе України!

... Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як-от: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки.

Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів.

...Що ж до так званих «більшовиків» та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо Правительству Української Народної Республіки твердо й рішуче взятися за боротьбу засланих з Петрограда найманих насильників, що топчуть права Української Республіки.

Українська Центральна Рада.

У Києві. 9 січня 1918 р.

Конституційні акти України. 1917–1920. – С. 70–71.

Запитання і завдання

- Що сказано в Універсалі про принципи зовнішньої і внутрішньої політики незалежної України?
- Виходячи з тексту документа, зробіть висновок, як змінилося ставлення до більшовиків з боку Центральної Ради. Чому так сталося?

§42. ПЕРША СПРОБА РАДЯНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Згадайте 1. Які обставини сприяли успішному наступу радянських військ в Україні? 2. Коли Центральна Рада ухвалила свій Четвертий Універсал? 3. У чому полягає історичне значення Четвертого Універсалу?

Творче завдання Порівняйте політичні гасла більшовиків, з якими вони виступали в 1917 р., з їх політикою в Україні під час першої спроби її радянзації.

1. Червоний терор

Перші кроки нової влади в Україні ознаменувалися жорстоким терором. Напередодні вступу до Києва М. Муравйов видав такий наказ: «Військам обох армій, Єгорова і Берзіна, наказую нещадно знищити в Києві всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Цей заклик впав на добре підготовлений ґрунт. Розправи з противниками більшовицької влади, а часто і зовсім випадковими громадянами, набули масового характеру. Число жертв «червоного терору» на початку 1918 р. у Києві становило, за оцінками різних істориків, від 2 до 5 тис. чол.

Поміркуйте

Хто став об'єктом червоного терору?

Розстрілювали офіцерів, юнкерів, прихильників Центральної Ради, причому підставою для розправи нерідко було українське посвідчення чи відповідь на запитання муравйовців українською мовою. У Маріїнському парку розстріляли 200 учнів гімназій і училищ лише за те, що вони були в списках української військово-спортивної організації. Справжня вакханалія насильства вибухнула по всіх захоплених більшовицькими військами селах і містах України. Вона мала яскраво виражений антиукраїнський характер. В. Затонський у своїх споминах 1926 р. писав, що більшовицький комісар міста Дубно на Волині заборонив п'єсу «Сватання на Гончарівці», яка без перепон ставилася в царські часи українською мовою. «Грати дозволяю, – говорив комісар, – тільки не на контрреволюційній мові».

Цей шовіністичний розгул справив негативне враження на українське населення, посилюючи в ньому антибільшовицькі та антиросійські настрої.

2. Формування органів більшовицької влади в УНР

Через деякий час після захоплення Києва сюди з Харкова переїхали члени більшовицького уряду. М. Муравйов звітував голові РНК Росії В. Леніну: «Всю владу, встановлену багнетами, я передав Советові України». Водночас на Україну була поширена чинність усіх тогочасних декретів РСФРР. Однак гасло «Вся влада радам!» в Україні наприкінці 1917 – на початку 1918 р. так і не було втілене в життя.

Поміркуйте

Чому більшовики не передали владу радам?

Більшість рад перебувала під контролем меншовиків, есерів і бундівців і не могла бути опорою нового режиму. Після взяття будь-якого населеного

пункту командування червоних залишало тут свого комісара з військами або створювало революційний комітет (ревком) чи воєнно-революційний комітет (воєнревком). Цим, по суті, окупаційним органам і передавалася вся повнота влади. Місцеві ради розпускались або підпорядковувалися новоствореному більшовицькому ревкому чи воєнревкому. Ліквідації підлягали також усі судові установи. Їх заступили новостворювані народні суди, робітничі й селянські трибунали. Оголошувалося про розпуск старої міліції, обов'язки якої передавали Червоній гвардії.

3. Інші більшовицькі територіальні утворення на землях України

Свій номінальний контроль Народний Секретаріат УНР здійснював лише над територією, яка свого часу була окреслена «Тимчасовою інструкцією Тимчасового уряду», тобто на території «чотирьох з половиною» губерній України замість дев'яти – Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Чернігівської (не повністю).

Поміркуйте

Чому влада більшовицького уряду УНР поширювалася фактично лише на «чотири з половиною» губернії?

Крім *Донецько-Криворізької республіки*, оформлення якої остаточно відбулося в січні 1918 р. на IV з'їзді рад Донецько-Криворізького басейну, на території України було утворено ще *Таврійську (Тавриду, в Криму) і Одеську республіки*, що відрізали Україну від Чорного й Азовського морів (див. карту на с. 162). П'ятою радянською республікою, до складу якої увійшла частина українських земель, була *Донська*.

Політика розчленування України яскраво свідчила про чітку орієнтацію більшовиків на російський імперський центр, який тепер виступав у новій, більшовицькій оболонці.

4. Політика в галузі фінансів і промисловості

Вирішивши шляхом жорстокого насильства питання про владу в Україні на свою користь, більшовики почали докорінний злам всіх соціально-економічних відносин, прагнучи нав'язати її народу ті порядки, які утверджувалися в Росії.

Передусім під контроль бралися фінанси. Фінансове господарство в Україні підпорядковувалося фінансовим органам Радянської Росії. Безпорадний і неавторитетний Народний Секретаріат фінансів УНР навіть не робив спроби вести самостійну фінансову політику. По суті, він був однією з місцевих установ центральних фінансових органів РСФРР в Україні, яку інколи допускали до розподілу грошових сум, перерахованих з центру. Ці кошти необхідні були для утримання військових частин і Червоної гвардії, видачі зарплати робітникам, багато з яких тривалий час страйкували або брали участь у повстаннях проти Центральної Ради.

З Росії прийшов й інший, суто більшовицький, спосіб «ліквідації» фінансової кризи – контрибуції, реквізиції, конфіскації, об'єктами яких стали не тільки заможні верстви населення, яких більшовики сприймали як «буржуїв». Здійснювали ці акції як місцеві ради, ревкоми, так і різноманітні війсь-

кові команди, що заповнили Україну і діяли за принципом «грабуї награвоване». Відносини *окупанти–окуповані* запанували й у фінансовій сфері.

Поряд з підпорядкуванням новим властям фінансів України відбувалось одержавлення її промисловості. Цим процесом керувала Вища рада народного господарства Росії (ВРНГ), утворена 1 грудня 1917 р. В Україні були сформовані філії ВРНГ, які не мали жодної автономії.

Так, постановою ВРНГ від 22 січня 1918 р. державною власністю Російської Федерації оголошено акціонерні товариства «Продамет» і «Кровля». Було націоналізовано великі металургійні заводи та шахти України. У державну власність перейшли суднобудівні заводи Півдня, ряд підприємств Харкова, Катеринослава та інших міст Лівобережжя. Націоналізація великих підприємств не внесла позитивних змін в їхню роботу. Не маючи кваліфікованого керівництва, вони опинилися перед загрозою зупинки. Господарська розруха в Україні стала поглиблюватися катастрофічними темпами.

5. Аграрна революція

На селі розгорталася аграрна революція. Поміщики повністю втратили підтримку властей, а селянство без вагань ішло на розгром маєтків, розправляючись з їхніми власниками, змушуючи їх тікати в міста.

У свій час спроби Центральної Ради і Генерального Секретаріату захистити законність і правопорядок, здійснити аграрну реформу мирними, цивілізованими методами сприймалися найбільш селянством як захист поміщиків і куркулів. Ці настрої підтримували більшовики, метою яких була руйнація старого аграрного ладу і створення в майбутньому на його руїнах великих господарств-комун. На деякий час інтереси більшовиків і селянської бідноти співпали.

Поміркуйте

До чого призвів цей збіг інтересів і чи мав він перспективу?

У деяких повітах Волинської губернії, де сконцентрувалися фронтові частини, що підпали під вплив більшовиків, під час стихійних розгромів було знищено 50–60 % маєтків. Селяни розподіляли землю, майно, худобу. Інколи більшовики намагалися нав'язувати селянам комуни, але майже все українське селянство виступало за індивідуальне господарювання.

6. Відновлення вивозу хліба в Росію

Одним з найважливіших для більшовиків в Україні було питання про хліб. Значною мірою їхня політика диктувалася прагненням одержати продовольство для великих промислових міст Росії і забезпечити центр сировиною. Центральна Рада після ультиматуму Раднаркомом припинила транспортування хліба на Північ.

Поміркуйте

Чому одним з перших рішень більшовиків в окупованій Україні було рішення про відновлення вивозу в Росію хліба?

Після проголошення радянської влади в Харкові це рішення негайно скасували, а ешелони з українським хлібом попрямували до Центральної Росії.

Вилучаючи хліб, більшовицька влада не гребувала реквізиціями, розправами над селянством, прямим насильством. 24 лютого Народний Секретаріат звернувся до рад «проявити всю рішучість у боротьбі із спекуляцією і з приховуванням, не зупиняючись перед застосуванням в необхідних випадках збройної сили».

7. Наростання антибільшовицького опору в Україні

Відмова від демократії, червоний терор, переслідування української культури, реквізиції продовольства на селі, товарів в міських крамницях, контрибуції і конфіскації – усе це викликало хвилю незадоволення сільського й міського населення більшовицькою владою. У деяких містах і селах утворені М. Муравйовим і В. Антоновим-Овсієнком органи влади були знищені через кілька днів після їх появи. Вільне козацтво Звенигородського та інших повітів Київської і Херсонської губерній не тільки відбило наступ червоних, а й перейшло в контрнаступ. Перелом на користь Центральної Ради назрівав у тилу Південно-Західного фронту на Волині й Поділлі, де частина українських військ зберегла боєздатність і в боротьбі з більшовицькими з'єднаннями взяла під свій контроль прифронтову смугу. Установлений шляхом обману, насильства, прямого втручання ззовні більшовицький режим в Україні зустрів загальнонаціональний опір.

Підсумки й узагальнення

Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. на більшій частині України вперше було встановлено більшовицьку владу. Перші її кроки супроводжувалися жорстоким терором, жертвами якого стали багато тисяч жителів України всіх національностей. Разом з тим уже тоді яскраво проявився антиукраїнський характер цієї влади. Україна була розчленована на декілька радянських утворень, кожне з яких підпорядковувалося більшовицькому центру в Петрограді.

Захопивши владу, більшовики почали докорінний злам всіх соціально-економічних відносин в Україні, прагнучи нав'язати її народу ті порядки, які утверджувалися в Росії. Це викликало незадоволення сільського й міського населення більшовицькою владою, яке піднімалося на боротьбу за відновлення УНР.

Перевірте себе

1. З чим пов'язане розгортання в Україні червоного терору? Проти кого він спрямовувався?
2. Спробуйте довести або спростувати вислів «Більшовицька влада в Україні була встановлена шляхом жорстокого насильства», використовуючи текст параграфа.
3. Охарактеризуйте соціально-економічні перетворення більшовиків в Україні.
4. Чи планували більшовики реалізувати в Україні на початку 1918 р. гасло «Вся влада радам!»?
5. Чому більшовики пішли на поділ України?
6. Яке місце в політиці більшовиків займала «хлібна проблема»?
7. У чому проявлялося наростання антибільшовицького опору в Україні?

Документи

1. З декларації ЦВК рад України від 7 березня 1918 р.

Мы никогда не рассматривали Украинскую советскую республику как национальную республику, а исключительно как Советскую Республику на территории Украины.

Мы никогда не стояли на точке зрения полной независимости УНР, рассматривая ее как более или менее самостоятельное целое, связанное с общероссийской рабоче-крестьянской республикой федеративными узами.

Одновременно мы не возражали против образования различных советских объединений, оставляя решение вопроса о взаимоотношениях их как с краевой, так и с центральной общефедеративной Советской властью до более подходящего времени.

Вестник УНР. – 1918. – 9 марта.

2. З телеграми В. Леніна В. Антонову-Овсієнку і С. Орджонікідзе від 15 січня 1918 р.

В Харьков Антонову и Сергею

Ради бога, принимайте самые энергичные революционные меры для посылки хлеба, хлеба и хлеба!!! Иначе Питер может околеть. Особые поезда и отряды. Сбор и ссылка. Провожать поезда. Извещать ежедневно. Ради бога!

Ленин.

Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т. 50. – С. 30.

Запитання і завдання

Документ № 1.

1. Чому більшовики розглядали Українську радянську республіку як виключно територіальне, а не національне утворення?
2. Як зміст декларації ЦВК рад України співвідноситься з гаслами більшовиків про «право націй на самовизначення, аж до відокремлення»?
3. До чого на практиці призвела згода ЦВК рад України на утворення «различных советских объединений»?

Документ № 2.

Які наслідки для українського селянства мала ця телеграма?

§43. НАШ КРАЙ У БЕРЕЗНІ 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 р.

Творче завдання Як події в Києві і в губернському місті вплинули на революційний процес у краї?

Як на території краю зустріли Лютневу революцію? Які загальноросійські і українські політичні партії діяли в краї? Що відомо про реакцію населення на Перший і Другий Універсали Центральної Ради? Чи торкнувся заколот Корнілова краю? Які газети почали виходити в краї в 1917 р.? Охарактеризуйте їх зміст. Як населення сприйняло Третій і Четвертий Універсали?

Складіть синхронну таблицю, в яку будуть включені події, що відбувалися в рідному селі (місті), губернському центрі, Києві і Петрограді. Використайте додаткову літературу і матеріали музею.

Підготуйте усну чи письмову розповідь про відомих політичних діячів краю, які брали участь у революції. Як в експозиції вашого краєзнавчого музею відображено події березня 1917 – січня 1918 рр.?

§44. ПІДСУМКОВО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ УРОК

1. Початок Української революції

У лютому 1917 р. в Російській імперії відбулася демократична революція. Царизм було знищено. Росія одержала шанс позбавитися ганебного тавра «тюрми народів», яке висіло на ній сотні років. Користуючись ослабленістю центральної влади, пригнічені народи імперії, серед яких український був найбільшим, почали брати свою долю у власні руки.

У березні 1917 р. в Україні розгорнулася національна революція. У всіх великих населених пунктах України і столиці Росії Петрограді відбулися масові демонстрації, які засвідчили прагнення широких мас українського населення до національного і соціального визволення. Відновили діяльність національні партії і громадські організації. У цих умовах розгорнувся державотворчий процес, який очолила Центральна Рада. Жителі України стали відчувати пробудження національної свідомості, придушеної століттями перебування у складі Російської імперії. Була утворена Українська Центральна Рада – організаційний центр українського державотворення.

2. Відродження української державності

Тимчасовий уряд і політичні сили, які стояли за ним, не були налаштовані на надання народам колишньої Російської імперії національно-державних прав. Не прагнула до цього і більшовицька партія, хоча у своїй діяльності вона широко використовувала гасло права націй на самовизначення, аж до відокремлення. Коли Тимчасовий уряд відмовився від переговорів про проголошення автономії України, Центральна Рада, відповідно до волі українського народу, у своєму Першому Універсалі самочинно оголосила Україну автономною територією Російської держави. Почався складний і суперечливий процес сходження українського народу до державної незалежності. Якщо Перший Універсал Центральної Ради, який проголосив автономію України, став першим впевненим кроком на цьому шляху, то Другий Універсал – вимушеним відступом, Третій – знаменував проголошення Української Народної Республіки у складі федеративної Росії, то Четвертий Універсал проголошував Україну самостійною, ні від кого не залежною державою.

3. Труднощі державотворення

Але перша у XX ст. спроба українського народу створити власну демократичну державу наштовхнулася на могутні зовнішні й внутрішні перепони. У грудні 1917 – лютому 1918 р. Центральна Рада втратила контроль над більшою частиною України. Скоординовані дії російських радянських військ і місцевих більшовиків поставили Українську революцію перед загрозою поразки.

Невдачі Української революції були викликані багатьма об'єктивними та суб'єктивними причинами.

Серед найголовніших слід назвати недостатню міцну базу державотворення, на яку спиралися керівники національно-демократичної революції. Століття національного гноблення спотворили соціальну структуру українського населення, позбавили його тих елементів, які в сусідніх європейських країнах були організуючою силою державотворення: старої земельної аристократії і власної буржуазії. Серед прибічників української державності було недостатньо кваліфікованих чиновників, офіцерів, особливо вищих, юристів, журналістів, викладачів вищих навчальних закладів, інженерів тощо. Ці соціальні групи виявилися зрусифікованими і втратили симпатії до ідеї національного визволення. Найдіяльнішою верствою населення, котра стала на чолі національно-визвольної боротьби, була українська національна інтелігенція, головним чином гуманітарна (українські письменники і вчені – історики й філологи) та сільська (вчителі, агрономи, лікарі та ін.). Але ця порівняно нечисленна група досить повільно усвідомлювала необхідність проголошення незалежності України. Тривалий час в її середовищі панували автономістсько-федералістичні ілюзії, необґрунтовані надії на російську демократію.

Український негативний вплив на перебіг подій справила також недооцінка необхідності створення міцної національної армії, здатної захистити народ від зовнішніх антиукраїнських сил і ліквідувати внутрішню анархію. Коли наприкінці 1917 р. на Україну почали наступати російські більшовицькі війська, дати їм належну відсіч не вдалося. Байдужих і «нейтральних» у ті дні було більше, ніж рішучих і самовідданих.

Центральна Рада не зуміла належним чином розв'язати пекучі соціально-економічні питання, особливо аграрне. У вирішальний момент Української революції, наприкінці 1917 – на початку 1918 р., селянська біднота виявилася схильною до погромно-анархістських методів ліквідації поміщицького землеволодіння, відкинувши пропозиції Центральної Ради провести аграрну реформу в рамках законності й правопорядку. Ця обставина згубно позначилася на боєздатності українізованих частин армії, особливо тилкових. Вони відмовлялися захищати Українську Народну Республіку, підозрюючи її в симпатіях до поміщиків і заможного селянства.

У кінцевому підсумку невдачі Української Центральної Ради були зумовлені недостатнім розвитком національного руху, нездатністю його керівників повести за собою мільйонні маси населення України. Полум'яне Шевченкове «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля» ще не стало твердим переконанням більшості українців. Після довгих століть русифікації вони не спромоглися збагнути, що державна незалежність є неодмінною передумовою розв'язання накопичених століттями соціально-економічних і політичних проблем.

4. Позитивні результати Української революції

Однак в одному дуже важливому для народу аспекті події Української революції знаменували безсумнівний прогрес. Ці події переконливо засвідчили, що в 1917 – на початку 1918 р. національна свідомість українського народу піднялася на якісно новий рівень. Мільйони й мільйони

селян, представники інших соціальних груп вперше відчули себе українцями й цілком свідомо підтримували українське державотворення, голосуючи за українські національні партії на виборах до Всеросійських і Українських Установчих зборів, беручи участь у численних з'їздах, конференціях, сходах і вічах, включаючись у діяльність Вільного козацтва, українізованих частин російської армії.

Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. Українська революція не закінчилася. Її потенціал ще не вичерпався. Попереду були важкі битви за збереження проголошеної в Четвертому Універсалі Центральної Ради державної незалежності України.

Перевірте себе

1. Дайте оцінку ставленню різних політичних сил до ідеї самовизначення України в перші тижні революції.
2. Коли і за яких обставин було утворено Українську Центральну Раду? Хто увійшов до її складу?
3. Розкрийте зміст і значення Першого Універсалу.
4. Охарактеризуйте відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом у березні–жовтні 1917 р.
5. У чому полягає суть і значення Другого Універсалу?
6. Чим було викликане видання «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»?
7. Чи був неминучим конфлікт між Центральною Радою і більшовицьким Раднаркомом?
8. Розкрийте зміст і значення Третього Універсалу.
9. Які причини й наслідки війни між Українською Народною Республікою і Радянською Росією? Назвіть основні її події.
10. Розкрийте зміст та історичне значення Четвертого Універсалу.
11. Які етапи в розвитку Української революції можна виділити?
12. Чи справді наприкінці 1917 – на початку 1918 р. Українська революція не зазнала остаточної поразки і її потенціал ще не вичерпався? Обґрунтуйте свою думку.
13. Які факти свідчили про якісне зростання національної свідомості українців у ході національно-демократичної революції?

Розв'яжіть творче завдання до Теми 3

У 1917 – на початку 1918 р. в Україні одночасно відбувалися дві революції: Українська і Російська. Обґрунтуйте свою точку зору щодо цього твердження.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

Лютий 1917 р. – демократична революція в Росії

3–4 березня 1917 р. – утворення Української Центральної Ради

12 березня 1917 р. – у Петрограді відбулася масова демонстрація українців

19 березня 1917 р. – у Києві відбулася 100-тисячна національна демонстрація

6–8 квітня 1917 р. – Всеукраїнський національний конгрес

Квітень 1917 р. – у Звенигороді відбувся повітовий з'їзд Вільного козацтва

5–8 травня 1917 р. – I Всеукраїнський військовий з'їзд

- 16 травня 1917 р. – Рада відрядила до Петрограда делегацію до Тимчасового уряду
- 10 червня 1917 р. – Перший Універсал Центральної Ради, проголошення автономії України
- 15 червня 1917 р. – утворення Генерального Секретаріату Центральної Ради
- 29 червня 1917 р. – до Києва прибула делегація Тимчасового уряду
- 3 липня 1917 р. – Другий Універсал Центральної Ради
- 4–5 липня 1917 р. – збройний виступ самостійників
- 4 серпня 1917 р. – «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»
- 25–30 серпня 1917 р. – корніловський заколот
- 25 жовтня (7 листопада за н. ст.) 1917 р. – у Петрограді під керівництвом більшовицької партії відбулося збройне повстання
- 29–31 жовтня 1917 р. – збройна боротьба за владу в Києві
- 7 листопада (20 листопада за н. ст.) 1917 р. – Третій Універсал, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР)
- 4 грудня 1917 р. – опубліковано більшовицький «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»
- 5 грудня 1917 р. – початок війни між Україною та Радянською Росією
- 8–10 грудня 1917 р. – встановлення більшовицької влади в Києві
- 12 грудня (25 грудня за н. ст.) 1917 р. – з'їзд рад у Харкові проголосив Україну республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів
- 9 січня (22 січня за н. ст.) 1918 р. – Четвертий Універсал Центральної Ради, проголошення незалежності УНР
- 16 січня 1918 р. (29 січня за н. ст.) – бій під Крутами
- 26 січня 1918 р. – більшовицькі війська ввійшли до Києва
- Грудень 1917 р. – січень 1918 р. – на більшій частині України вперше було встановлено більшовицьку владу

Умовні скорочення

- Воєнревком – воєнно-революційний комітет
- ВРНГ – Вища рада народного господарства Росії
- Ревком – революційний комітет
- РНК, Раднарком – Рада Народних Комісарів
- УДХП – Українська демократично-хліборобська партія
- УНР – Українська Народна Республіка
- УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів (українські есери)
- УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів (есефи)
- УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
- ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет

Тема 4. УКРАЇНА В БОРОТЬБІ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1918–1920)

Творче завдання до Темі:

Охарактеризуйте
співвідношення
національного і
соціального чинників
у подіях України
в 1918–1920 рр.

45–46. ВІД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ДО ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Згадайте 1. Як відбувалася радянізація України наприкінці 1917 – на початку 1918 р.? 2. Як сприйняло населення України встановлення більшовицького режиму?

Творче завдання Чи можна вважати падіння Центральної Ради і прихід до влади П. Скоропадського завершенням Української революції, чи йдеться про закінчення одного її етапу і початок наступного?

1. Зміна умов боротьби за незалежність

Поразка національно-демократичних сил наприкінці 1917 – на початку 1918 р. не була ні повною, ні остаточною. Втративши столицю, вони *не втратили державу*. Центральна Рада і підзвітний їй уряд разом з військами відступили з Києва, але не покинули територію України, не були знищені чи розпущені. На Правобережжі точилися бої, в ході яких війська УНР, поповнені загонами Вільного козацтва, українізованими частинами Південно-Західного фронту і добровольцями, посилювали опір. Поступово на російсько-українському фронті намітився злам на користь української сторони.

Центральна Рада продовжувала діяльність, спрямовану на збереження незалежної української держави. Прийнято закони про нову грошову систему: *шаги, гривні, карбованці*; про державний герб УНР (*тризуб*). Ухвалено також рішення про перехід від юліанського на *модерний григоріанський стиль літочислення*, яким давно користувалися в Європі.

Але за нових умов доля УНР дедалі більше залежала від зовнішньополітичних обставин.

2. Брестський мирний договір

Ще 9 грудня 1917 р. з ініціативи більшовиків розпочалися переговори між Росією і Німеччиною та її союзниками в Бресті (Бресті-Литовському). Ці переговори поставили Центральну Раду в складну ситуацію. Спочатку серед членів Ради переважала проантантівська орієнтація. Та надії на допомогу Антанти були марні. Водночас воєнна небезпека з боку Радянської Росії швидко зростала. Крім того, існувала реальна загроза окупації України арміями Німеччини та Австро-Угорщини. Ці держави мали всі шанси дістати згоду на її окупацію у ході переговорів з делегацією радянської Росії. Ніким не визнана Україна могла стати звичайним трофеєм переможців з необмеженим правом поділяти її і управляти нею як колонією.

За цих обставин уряд УНР звернувся до всіх воюючих і нейтральних держав з нотою, в якій заявив, що не визнає права Раднаркому виступати на переговорах від імені народів усієї Росії і буде вести переговори з Німеччиною та її союзниками самостійно.

Представники німецького командування схвально сприйняли цю заяву і разом із союзниками – Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною – повідомили Центральну Раду, що чекають її делегацію у Бресті-Литовському.

Поміркуйте

Чому Німеччина та її союзники охоче пішли на переговори про мир з Центральною Радою?

Делегація УНР прибула в Брест-Литовський.

30 грудня 1917 р. на пленарному засіданні міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін від імені союзних держав визнав повноправним учасником переговорів присутню делегацію України. Керівник делегації радянської Росії на переговорах Л. Троцький також визнав право делегації Центральної Ради виступати від імені УНР як самостійної держави.

У січні 1918 р. делегація Росії зробила спробу замінити на переговорах представників Центральної Ради делегатами радянського уряду України. Підставою для цього стало те, що більша частина території УНР опинилася під контролем більшовиків. Але спроба російської делегації була відкинута як представниками Центральної Ради, так і дипломатами Німеччини та її союзників. Виконувач обов'язків голови делегації УНР

Прапор Української Народної Республіки. 1918 р.

О. Севрюк ознайомив учасників переговорів з прийнятим на цей час Четвертим Універсалом, згідно з яким УНР оголошувала про своє відокремлення від Росії. Беручи це до уваги, держави німецько-австрійського блоку визнали очолювану Центральною Радою Українську Народну Республіку незалежною державою, правомочною вступати в міжнародні відносини.

27 січня (9 лютого) між УНР і Німеччиною та її союзниками було підписано мирний договір. Стан війни між державами німецько-австрійського блоку і Україною припинився. Німеччина й Австро-Угорщина, ставши союзниками УНР, зобов'язалися допомогти їй відновити контроль над усією територією держави. Зі свого боку, уряд УНР взяв зобов'язання поставити до Німеччини й Австро-Угорщини 60 млн пудів хліба, 2 млн 750 тис. пудів худоби живою вагою, багато картоплі, цукру, сала, іншої сільськогосподарської продукції. У Німеччині цей мир не випадково називався «хлібним». У свою чергу, Німеччина й Австро-Угорщина пообіцяли надати Україні сільськогосподарські машини, вугілля, сіль та інші дефіцитні на території УНР товари.

Брестський договір поклав початок міжнародно-правовому визнанню України як незалежної держави. Було очевидно, що така незалежність буде обмеженою. Але чи був за тих умов інший вихід? Не підписувати мирний договір з Німеччиною означало залишатись у стані війни з нею і готуватися до наступу її добре озброєних і дисциплінованих військ. Якщо натиск червоних частин війська УНР ще якось стримували, то в разі наступу німецько-австрійських армій вони, опинившись між двома фронтами, були б розчавлені за кілька днів.

Таким чином, альтернативою Брестському договору була не Українська Радянська Республіка, у чому більшовики намагалися переконати населення, а перетворена на колонію Німеччини та Австро-Угорщини розшматована Україна. Це добре розуміли лідери Центральної Ради, погоджуючись на нерівноправний мир.

Підписання українською делегацією в складі М. Левицького, О. Севрюка та М. Любинського Брестського мирного договору між УНР і країнами Четверного союзу. Брест-Литовський, 1918 р.

3. Падіння радянської влади

Брестський договір визначив долю радянської влади в Україні. 18 лютого розпочався загальний наступ німецько-австрійських військ на Східному фронті від Балтійського моря до Чорного. На території України ці війська наступали як союзні Українській Центральній Раді (див. карту на с. 162).

Військові підрозділи УНР, чисельність і боездатність яких швидко зростали, наступали в авангарді, першими входили в залишені більшовиками міста й села. Без бою більшовики залишили Київ і переїхали до Полтави. 2 березня у столицю ввійшли підрозділи Армії УНР, а на день пізніше – німецькі війська. Воєнні дії перекинулися на Лівобережжя. Легітимний уряд Центральної Ради повернувся в Київ 7 березня.

3 березня 1918 р. було укладено Брестський мир між РСФРР і Німеччиною та союзниками. Росія зобов'язувалася визнати мирну угоду між Центральною Радою і Німеччиною та, зі свого боку, підписати мирний договір з УНР. Один з пунктів договору між Росією і Німеччиною передбачав: «Росія укладає негайно мир з Українською Народною Республікою. Україна і Фінляндія негайно очищаються від російських військ і Червоної гвардії». З'їзд рад України, який відбувся 17–19 березня 1918 р. у Катеринославі, у резолюції про державний устрій зазначив, що мирний договір, нав'язаний німецьким імперіалізмом Радянській Росії, формально припиняє федеративні зв'язки України з Росією. З'їзд оголосив Україну самостійною радянською республікою.

Поміркуйте

Чи можна було сподіватися, що після Брестського миру між Німеччиною і її союзниками, з одного боку, і радянською Росією, з іншого, більшовики залишать Україну?

Але РСФРР, всупереч обмеженням Брестського миру, не припиняла допомогу більшовицьким силам в Україні, прагнучи використати регіональні радянські об'єднання – Донецько-Криворізьку, Одеську, Кримську і Донську радянські республіки. ЦК РКП(б) намагався узгодити їх дії і створити

Петро Болбочан – відомий український військовий діяч, полковник Армії УНР

ві царському генералу М. Сулькевичу, уряд якого негативно поставився до УНР.

єдиний фронт. Однак Німеччина не визнала тих штучних утворень, виходячи з того, що це українські землі, які підлягають юрисдикції Центральної Ради. І тут виявилось, що більшовики не мають стійкої підтримки навіть у робітничих центрах. Так, пролетаріат Харкова зірвав спробу більшовиків демонтувати і вивезти до Росії обладнання заводів і фабрик. Більшовицький уряд України – Народний Секретаріат змушений був на своєму засіданні в Катеринославі 16 березня 1918 р. констатувати, що в Україні *«радянська влада на сучасний момент не має під собою ніякого ґрунту»*.

У квітні радянські війська були витіснені з Донбасу і Півдня України. У Криму військові дії вела 1-ша Запорізька дивізія УНР на чолі з отаманом П. Болбочаном. Більшовики були розбиті. Але німці передали владу на півострові

4. Останні дні Центральної Ради

Деякий час після повернення до влади Центральної Ради зберігалася республіканська форма правління: усі державні акти підписувалися від імені Української Народної Республіки. Але її авторитет серед населення України падав.

Поміркуйте

Чому в нових умовах Центральна Рада стрімко втрачала вплив у суспільстві?

Заможні верстви дратувала соціалістична фразеологія Ради, проголошення нею націоналізації великої земельної власності, безпорадність у налагодженні роботи промисловості. Зі свого боку, селянська біднота відчувала, що після повернення поміщиків обіцянки Ради наділити її землею перетворилися на пустопорожні декларації. Міське населення потерпало від безробіття і продовольчої кризи.

Водночас почали загострюватися відносини між окупаційним командуванням і урядом УНР. Рада виявилася неспроможною забезпечити вивезення до Німеччини продовольства: її можливості в цьому питанні, зазначав представник німецького командування, «не йшли далі сили німецького багнета». За такої ситуації кайзерівські чиновники, всупереч своїм обіцянкам, почали дедалі активніше втручатися у внутрішні справи УНР. Дійшло до того, що 25 квітня 1918 р. було оголошено про утворення військово-польових судів над українськими громадянами. Центральна Рада висловила протест. Поступово складалися передумови усунення Центральної Ради з політичної арени.

Українські політичні групи консервативного спрямування й офіцери Вільного козацтва пішли на закулісні переговори з німецьким командуванням. Для останнього встановлення в Україні твердої влади було гарантією успішного вивезення продовольства.

5. Гетьманський переворот

29 квітня 1918 р. загін німецьких військ зайняв приміщення, де засідала Центральна Рада. Останнім рішенням Ради було прийняття демократичної конституції УНР і обрання Президентом України М. Грушевського. Того ж дня Всеукраїнський з'їзд землевласників вирішив встановити монархічну форму державного правління і проголосити Гетьманат. Гетьманом України обрали одного з найвідоміших організаторів українізованих військових частин, почесного отамана Вільного козацтва генерала **Павла Скоропадського**, нащадка лівобережного гетьмана України початку XVIII ст. Серед перших рішень гетьмана було встановлення Української Держави замість Української Народної Республіки, проголошеної Центральною Радою.

Захистити Раду було нікому.

Поміркуйте

Чому у вирішальний момент Центральна Рада не мала військової підтримки?

Німецькі війська на Думському майдані. Київ. 1918 р.

Напередодні перевороту німці роззброїли Першу дивізію синьожупаників, дислоковану в Києві, інші частини, лояльні до республіканського режиму. Під час перевороту було розформовано також Галицький курінь Січових стрільців, що охороняв приміщення Центральної Ради і намагався дати відсіч німецьким частинам.

Підсумки й узагальнення

Після підписання Брестського мирного договору радянська влада в Україні була приречена на поразку. Об'єднані війська УНР та її нових союзників – Німеччини і Австро-Угорщини швидко витіснили більшовиків з України. Центральна Рада повернулася в Київ. Але в Україні швидко наростала опозиція курсу Центральної Ради, яка виявилася неспроможною налагодити нормальне економічне життя, встановити правопорядок, запровадити нормальні стосунки з окупаційною владою. На передній план вийшли великі землевласники, які здійснили державний переворот і привели до влади генерала П. Скоропадського, якого оголосили гетьманом України.

Синьожупаники в Україні. 1918 р.

Перевірте себе

1. Якими були зовнішньополітичні орієнтири УНР у жовтні 1917 – січні 1918 р.?
2. За яких умов розпочалися переговори між УНР і державами німецько-австрійського блоку?
3. Чому в Німеччині мирний договір між УНР і державами німецько-австрійського блоку називали «хлібним»?
4. Назвіть обставини падіння радянської влади в Україні на початку 1918 р.
5. Яку роль у боротьбі з більшовицькими силами в Україні відіграли війська Центральної Ради?
6. Який характер відносин між Росією і Україною передбачався Брестським миром?
7. Що стало причиною конфлікту між німецько-австрійською адміністрацією, консервативними колами України, з одного боку, і Центральною Радою – з іншого?
8. Розкрийте суть останніх рішень Центральної Ради.
9. Як був організований і здійснений гетьманський переворот?
10. Чому Центральна Рада під час перевороту не мала підтримки у військах і в народних масах?

Документи

1. 3 телеграми В. Леніна С. Орджонікідзе від 14 березня 1918 р.

Товарищ Серго!

...Немедленная эвакуация хлеба и металлов на восток, организация подрывных групп, создание единого фронта обороны от Крыма до Великороссии с вовлечением в дело крестьян, решительная и безоговорочная перелицовка имеющихся на Украине наших частей на украинский лад – такова теперь задача. Нужно запретить Антонову называть себя Антоновым-Овсеенко, – он должен называться просто Овсеенко...

Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т. 50. – С. 49–51.

2. П. Скоропадський про обставини, які спричинили переворот 29 квітня 1918 р.

Багато людей критикують мій крок і злим оком дивляться на возстановлення Гетьманства. Зовсім зрозуміло, чому так відносяться до цього факту вороги української державності. Оправдувати відновлення і зміцнення державної української традиції не можуть ті, що хочуть, аби не було Української держави. Відповідати їм на роблені мені закиди – безцільно. Але тим, що звуть себе українцями, мені хочеться поки що сказати лише одне: пам'ятайте, що коли б не було мого виступу, німці, кілька днів пізніше, завели б на Україні звичайне генерал-губернаторство. Воно було б оперте на загальних основах окупації і нічого спільного з українством, розуміється, не було б. Тим самим не було б Української держави, яка реально появилась на світовій арені хоч в цьому короткому періоді Гетьманства. А це значить, що ідея української державності в очах чужих і своїх здавалася б і досі нездійсненою утопією. Від часів Гетьманства 1918 р. державність українська стала фактом, з яким світ рахувався і буде рахуватись...

Писано у березні–травні 1919 р. в Лозанні.

Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. – К., 1992. – С. 111–112.

Запитання і завдання

Документ № 1.

Чим продиктована вимога В. Леніна «перелицювати» російські війська в Україні на «український лад» і рекомендація В. Антонову-Овсієнку називатися «просто Овсієнком»?

Документ № 2.

Наскільки переконливими вважаєте ви аргументи П. Скоропадського на користь необхідності державного перевороту, ліквідації Центральної Ради та утвердження Гетьманату? Крім документа № 2, при підготовці відповіді використайте текст параграфа.

§47-48. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА П. СКОРОПАДСЬКОГО

Згадайте 1. Які причини зумовили гетьманський переворот? 2. Які політичні сили брали участь у підготовці та здійсненні гетьманського перевороту? Яку мету вони переслідували?

Творче завдання Порівняйте режими Центральної Ради і П. Скоропадського і зробіть висновок, який з них більше відповідав конкретно-політичній ситуації свого часу.

1. Зміцнення державної влади

Орієнтація П. Скоропадського на кваліфікованих чиновників досить швидко дала свої результати: в Україні запрацював адміністративний апарат, що взявся жорстокими методами навести в суспільстві елементарний порядок, подолати безладдя. Україною прокотилася хвиля арештів і розстрілів тих, хто ще недавно на чолі місцевих рад і ревкомів конфіскував поміщицьку власність, розподіляв землю і майно великих землевласників. Хоча було зміцнено судову систему, проведено адміністративну реформу на місцях, але замість законності й правопорядку, які обіцяв гетьман, його урядовці досить часто чинили сваволю і беззаконня, залякування і терор. Такі методи давали тимчасовий ефект, адже вони не зменшували число невдоволених: заарештовували, а часто й страчували не лише активних революціонерів, селянських активістів, але й їхніх родичів. Ще не розвіяв вітер попіл на згарищах поміщицьких маєтків, як запалили селянські хати. Але посилення апарату за рахунок службовців старої генерації несло загрозу Українській Державі, бо саме вони стали сильною опозицією національно-державному курсу уряду. Багато хто з урядовців вважав Українську Державу лише етапом до неминучого відновлення «єдиної і неподільної Росії». Очевидець подій В. Андрієвський писав: «В установах знов почулася скрізь московська мова. До української мови чимдалі, то все більш іронічно ставилися “українські” урядовці, без огляду на те, що її офіційно було проголошено мовою урядовою».

Були спроби переформувати військові частини, організовані ще в період Центральної Ради. Найбоездатнішими підрозділами були Окрема запорізька дивізія, Сердюцька дивізія, переформований після перевороту

Гетьман Павло Скоропадський разом з німецьким генерал-фельдмаршалом Г. Фон Ейхгорном, послами Німеччини та Австро-Угорщини. Київ. 1918 р.

галицький полк Січових стрільців, Сірожупанна дивізія та інші з'єднання. Функції поліції і державної безпеки виконувала Державна варта.

Гетьман зробив спробу відродити українське козацтво як окремий стан суспільства і резерв національної армії. 16 жовтня 1918 р. окремим Універсалом П. Скоропадський відновив козацтво в Чернігівській, Полтавській губерніях та на Слобожанщині. До козацтва записувалися не лише нащадки козаків, але й селяни, які взяли на себе зобов'язання щодо захисту прикордонних губерній України. Козаки кожної губернії складали Кіш з кошовим отаманом, який підпорядковувався безпосередньо гетьману. У кожному Коші повинно було бути декілька полків. Однак ці полки не встигли сформувати.

За гетьмана Україна продовжувала розширювати міжнародні контакти. Вона мала дипломатичні відносини з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Швейцарією, Туреччиною, Польщею, Фінляндією, Скандинавськими кра-

Гетьман П. Скоропадський приймає Сірожупанну дивізію у Києві. Серпень, 1918 р.

Німецький патруль на вулицях Києва. 1918 р

їнами, Кримом, а з осені 1918 р. – з Францією, Англією, Румунією. Дипломатичні відносини підтримувалися також з радянською Росією, Доном і Кубанню, які проголосили суверенітет.

Відносного спокою в Україні гетьманський режим домігся, але орієнтація уряду на великих землевласників і буржуазію поступово відштовхувала від нього селянство, національну інтелігенцію, робітництво. Необхідного компромісу між різними соціальними групами гетьману досягти не вдалося.

2. Аграрна політика П. Скоропадського

Аграрне питання було каменем спотикання для всіх режимів, які утверджувалися в Україні в умовах революції. Таким воно стало й для режиму П. Скоропадського.

Відразу після ліквідації в Україні радянської влади великі землевласники за допомогою німецьких і австрійських військ почали спішно відновлювати свою власність на землю і майно: на їхні вимоги власті примушували селян не лише повертати землю й реманент, а й відшкодовувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. При цьому, «стягуючи за збитки», вони нерідко вимагали значно більше, ніж втратили. Особливо великим було свавілля поміщиків у перші тижні окупації. Їхнє повернення в маєтки нерідко супроводжувалося масовими насильствами. Німецькі й австрійські воєнні власті охоче надавали в розпорядження поміщиків озброєні загони, а деякі землевласники формували з кримінальних злочинців власні каральні групи.

Поміркуйте

Чому гетьман наважився на розробку основ аграрної реформи?

Разом з тим гетьманський уряд пішов на розробку аграрного законодавства й опублікував у липні 1918 р. «Проект загальних основ земельної реформи». Передбачалося збільшити кількість землевласників за рахунок наділення селян державними, удільними, а також викупленими у великих власників приватними землями. Землею за викуп наділялися «справжні хлібороби, які мали власні господарства» з робочою худобою і реманентом. Щодо лісових угідь, земельних ділянок у 140–200 дес. (а в деяких випад-

ках і значно більше), то вони залишалися за власниками. Ця аграрна реформа відкидалася більшістю селянства. Негативно її сприйняли і великі землевласники. Необхідного компромісу між поміщиками й малоземельними селянами досягти не вдалося. Зі свого боку гетьманський уряд нічого реального щодо впровадження в життя проголошеного проекту реформ зробити не встиг. Для цього не вистачило часу, політичної і соціальної стабільності.

3. Становище у фінансах, на транспорті, у промисловості

Деякі заходи в галузі економіки були добре продуманими й вдалими. Успішно формувалася власна банківська система. Введена Центральною Радою національна грошова одиниця – гривня – виявилася досить стабільною. Відновився залізничний рух, для чого відремонтовувалися локомотиви, залізничні та мости.

Певна стабілізація відбувалася і в промисловості. Але тут, як і в сільському господарстві, давалася взнаки непоступливість фабрикантів і заводчиків, яким власті повертали націоналізовані підприємства. Прикриваючись інтересами народного господарства, власники відкидали всі ті зміни у взаєминах з робітниками, які відбулися після Лютневої революції. В Україні була обмежена свобода профспілкової діяльності, хазяї на свій розсуд визначали рівень заробітної плати. Відновлювалося дореволюційне законодавство про покарання за участь у страйках. Швидко збільшувалося безробіття, яке в липні 1918 р. досягло 200 тис. чол. Соціальна напруга в місті не спадала.

4. Утворення Комуністичної партії (більшовиків) України

Докорінні зміни в Україні поставили в нові умови політичні партії, які мусили чітко визначити свою стратегію і тактичну лінію на найближчий час.

Більшовики, відступаючи з України, вирішили створити всеукраїнський партійний центр. 19–20 квітня 1918 р. вони провели в Таганрозі партійну нараду. У ній не брали участі їхні колеги з Харкова й Донбасу. Вони не бачили необхідності працювати спільно з більшовиками інших частин України, орієнтуючись на власну Донецько-Криворізьку республіку, яку колись планували відновити.

Поміркуйте

Наскільки важливим є питання про статус комуністичної організації в Україні?

Е. Квіринг, представник катеринославських більшовиків, які брали участь в нараді, запропонував утворити в Україні компартію, яка була б обласною організацією Російської комуністичної партії. Але на нараді перемогла точка зору М. Скрипника: заснувати цілком самостійну Комуністичну партію (більшовиків) України, зв'язки якої з РКП(б) планувалося здійснювати через Комуністичний Інтернаціонал – міжнародну організацію комуністичних партій, створення якої вже готувалося. Таким чином, після таганрозької наради комуністичні організації України були формально незалежними від РКП(б).

Це становище змінилося після I з'їзду Компартії більшовиків України, що відбувся 5–12 липня 1918 р. у Москві. У питанні про статус КП(б)У єдності серед делегатів, як і раніше, не було. Частина з них, очолювана М. Скрип-

Микола Скрипник

ником, і далі виступала за створення окремої, організаційно самостійної Компартії України. Але з'їзд не підтримав М. Скрипника. Після напружених дебатів було вирішено створити автономну в місцевих питаннях КП(б)У зі своїм ЦК і своїми з'їздами. Але ця партія оголошувалася невід'ємною складовою частиною РКП(б) з підпорядкуванням у програмних питаннях з'їздам РКП(б), а в питаннях загальнополітичних – ЦК РКП(б). Рішення I з'їзду КП(б)У визначило становище компартії України як обласної організації Російської комуністичної партії на майбутні десятиліття.

Першим секретарем ЦК КП(б)У на з'їзді було обрано Г. П'ятакова.

5. Розмежування в середовищі українських національних партій

Проголошення Української Держави й утвердження в ній консервативних порядків викликали незадоволення серед членів українських національних партій. Бурхливі дискусії точилися серед українських соціалістів, перш за все есерів і соціал-демократів, які свого часу становили більшість у Центральній Раді. Одні схилилися до радикальніших методів боротьби, інші залишалися на поміркованих засадах. У результаті в УСДРП і УПСР посилювалося розмежування. У травні 1918 р. стався розкол в УПСР. Ліва її частина утворила партію, котра за назвою друкованого органу новоствореної партії газети «Боротьба» дістала назву УПСР-боротьбистів. Її лідерами були В. Блакитний (Елланський), Г. Гринько, О. Любченко, І. Михайличенко, О. Шумський. Боротьбисти виступали за відновлення радянської влади в Україні і, таким чином, також зближались з КП(б)У. Однак між більшовиками і боротьбистами існували глибокі розбіжності щодо національного самовизначення України. Боротьбисти домагались утворення незалежної від Росії радянської України, яка б перебувала з РСФРР у дружніх стосунках.

У березні 1918 р. внаслідок об'єднання місцевих організацій загально-російської партії лівих есерів виникла Українська партія лівих соціалістів-революціонерів. Лідерами партії були В. Качинський, Є. Терлецький, Б. Камков.

6. Український національний союз

Восени 1918 р. в умовах кризи гетьманського режиму в Україні активізувалися політичні партії і групи, які виступали за відновлення Української Народної Республіки і усунення від влади консервативних елементів. Ще в серпні 1918 р. в Києві було створено Український національний союз (УНС).

Поміркуйте

Які політичні сили мали увійти до УНС?

До його складу увійшли українські есери, есефи, есдеки, ряд дрібних громадсько-політичних організацій. Головою УНС було обрано В. Винни-

чення. Союз стояв в опозиції до гетьманського режиму та його союзників в Україні.

Українська партія демократів-хліборобів, яку відносили до партій правої орієнтації (консервативних), до УНС не увійшла. Вона стояла за реформування, а не знищення гетьманського режиму, надання йому виразнішого українського національного характеру.

7. Боротьба проти гетьманського режиму

В умовах наростання боротьби проти гетьманського режиму соціалістичні партії радикалізувалися.

3 весни 1918 р. Україною прокотилася хвиля робітничих страйків. У середині липня 1918 р. розпочався загальноукраїнський страйк залізничників, у якому взяло участь понад 200 тис. чоловік.

Улітку 1918 р. широко розгорнулася селянська боротьба в Звенигородському і Таращанському повітах на Київщині, де повстання охопило десятки тисяч селян.

Поміркуйте

Що викликало виступи селянства проти гетьманського режиму?

На боротьбу проти повстанців були кинуті великі сили, під тиском яких селянські загони частково перейшли до партизанської боротьби на Київщині, а частково, переправившись через Дніпро, з боями пройшли Лівобережну Україну і зупинилися у «нейтральній зоні» (прикордонна територія з Росією по лінії Сураж–Унеча–Стародуб–Новгород-Сіверський–Глухів–Рильськ–Суджа–Куп'янськ), на якій згідно з умовами Брестського миру не мали права розташовуватися більшовицькі й німецькі війська. Тут на їхній основі з допомогою радянської Росії почалося формування Богунського і Таращанського революційних полків.

На Катеринославщині й у Північній Таврії повстанський рух набрав виразного анархістського забарвлення. Він розпочався в районі Гуляйполя Олександрівського повіту Катеринославської губернії. На чолі його став **Нестор Махно**, який себе й своїх соратників називав анархістами-комуністами. Вони виступали за відновлення влади рад, але їхнє розуміння рад було особливе: ці органи в усьому мали бути підзвітні місцевому населенню й повністю визначати політику на місцях без будь-якого впливу центру. Перші збройні напади махновців на представників гетьманської влади, на військові загони й місцевих поміщиків відбулися наприкінці вересня 1918 р. А в ніч на 16 жовтня повстанці захопили Гуляйполе. Це був перший значний успіх махновців. Проти них кинули регулярні військові частини. Та повстанці уникали боїв з переважними силами, завдаючи в той же час дошкульних ударів дрібним з'єднанням, винищуючи поміщиків і гетьманських урядовців.

Нестор Махно

У листопаді 1918 р. махновці стали значною військовою силою, на яку гетьманські власті й німецьке командування змушені були серйозно зважати.

8. Початок нового наступу військ РСФРР в Україну

На початку листопада 1918 р. в Німеччині перемогла революція, яка справила величезний вплив на події в Україні. 13 листопада РСФРР анулювала Брестський мир, зокрема в тих його пунктах, що стосувались українсько-російських відносин, визнання незалежності України.

Поміркуйте

Які наслідки мало анулювання Росією Брестського миру для України?

Тим самим РСФРР зняла з себе зобов'язання не втручатись у внутрішні справи України. Г. П'ятаков і В. Антонов-Овсієнко звернулися до В. Леніна з проханням погодитися на широкий наступ російських радянських військ в Україну. Після деяких вагань керівництво Росії дало згоду. 17 листопада 1918 р. Раднарком РСФРР і ЦК РКП(б) ухвалили рішення створити Реввійськрату Групи військ Курського напрямку, на яку покладалося завдання керувати військовими операціями в Україні. Так було започатковано створення Українського фронту. Як і рік тому, радянська влада йшла в Україну з півночі, з Росії. Наприкінці листопада 1918 р. було створено маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який керівництво більшовицької партії розглядало не як орган влади незалежної держави, а як «обласну» адміністрацію, керовану ЦК РКП(б). 29 листопада уряд опублікував у Суджі (прикордонне з Україною місто в Росії), де він на той час перебував, маніфест, у якому оголосив про відновлення влади рад і закликав до боротьби «проти контрреволюції».

Наприкінці листопада 1918 р. розпочався наступ в Україну більшовицьких військ під командуванням В. Антонова-Овсієнка. В Україну перекидалися частини Московської робітничої дивізії, 2-ї Орловської кавалерійської дивізії, інші загони та з'єднання із центральних районів Росії. У складі новостворюваного фронту діяли й організовані в «нейтральній зоні» більшовиками партизанські з'єднання, які в надії на успішні мобілізації називали Першою і Другою українськими дивізіями. Перша українська дивізія просувалась у напрямку на Київ, Друга – на Харків і Катеринослав. Як і рік тому, у північно-східних районах України радянські війська під прямим керівництвом з Москви почали встановлювати більшовицьку владу. Прикриттям їхніх дій був маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим.

Підсумки й узагальнення

Прийшовши до влади, П. Скоропадський на деякий час вгамував пристрасті в суспільстві. Але стабільність була нетривкою. Орієнтація на консервативні сили викликала масове незадоволення. Українські соціалістичні партії, що входили до складу Центральної Ради, стали в опозицію. Їх метою було відновлення республіканського ладу. Серед них наростало прагнення до встановлення незалежної від Росії, але радянської за державним устроєм України.

Проти гетьманського режиму вели боротьбу анархісти на чолі з Н. Махном, більшовики, які створили у всьому залежну від російського центру маріонеткову Комуністичну партію України.

Радянська Росія, яка після підписання Брестського миру мусила погодитися на невтручання у внутрішні справи України, після поразки Німеччини і її союзників відмовилася від Брестського миру і розпочала нове вторгнення в Україну.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте соціальну базу гетьманського режиму.
2. Що було зроблено для формування української армії?
3. Проаналізуйте зовнішню політику гетьманського уряду.
4. Назвіть слабкі і сильні сторони в аграрній політиці П. Скоропадського.
5. Чому більшовики вирішили створити свою загальноукраїнську організацію лише в 1918 р.?
6. Який статус мала Компартія України:
а) до I з'їзду КП(б)У;
б) після I з'їзду КП(б)У?
7. Що спричинило розмежування серед членів українських національних партій, які свого часу підтримували Центральну Раду?
8. Чому більшовики та боротьбисти по-різному розуміли національне самовизначення України?
9. Коли був утворений і що мав на меті Український національний союз (УНС)?
10. Проаналізуйте розгортання антигетьманської боротьби селянства в 1918 р.
11. Як особливості мав селянський рух під проводом Н. Махна?
12. Як поразка Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні вплинула на становище гетьманського режиму?
13. За яких обставин розпочалося нове вторгнення військ РСФРР в Україну?

Документи

1. З грамоти П. Скоропадського «До всього українського народу» ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ!

Всім Вам, козаки та громадяни України, відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову і знову відродившася Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслась вона, дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротись за цілість і спокій України.

При такій піддержці у всіх зародилась надія, що почнеться відбудовання порядку в Державі й економічне життя України вийде, врешті, в нормальне русло.

Але ці надії не справдились.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети і анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробітниця збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду.

...Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Права приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського уряду, а рівно Тимчасового уряду російського, відмінюються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по купівлі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівнозначно будуть твердо забезпечені права робітничого класу.
В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й від-
чиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи...
Гетьман Всієї України Павло Скоропадський.
Отаман Ради Міністрів М. Устимович
29 квітня 1918 р. м. Київ

Державний вісник. – 1918. – 16 травня.

2. З телеграми В. Леніна головнокомандувачу Й. Вацетісу від 29 листопада 1918 р.

С продвижением наших войск на Запад и на Украину создаются областные временные Советские правительства, призванные укрепить Советы на местах. Это обстоятельство имеет ту хорошую сторону, что отнимает возможность у шовинистов Украины, Литвы, Латвии, Эстляндии рассматривать движение наших частей как оккупацию и создает благоприятную атмосферу для дальнейшего продвижения наших войск. Без этого обстоятельства наши войска были бы поставлены в оккупированных областях в невозможное положение, и население не встречало бы их, как освободителей.

Ленин В. Полное собрание сочинений. –
Т. 37. – С. 234.

Запитання і завдання

Документ № 1.

1. Якими аргументами П. Скоропадський обґрунтовує необхідність гетьманського перевороту? Наскільки переконливі ці аргументи?
2. На яких принципах обіцяв будувати гетьман П. Скоропадський економічне і соціально-політичне життя України?

Документ № 2.

Яким, на ваш погляд, терміном слід характеризувати ленінську директиву: за-
клик до визволення України; інтервенція; експорт революції?

§49–50. ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. ДИРЕКТОРІЯ УНР

Згадайте 1. Які політичні сили виступали проти гетьманського режиму? 2. Якою була їхня мета?

Творче завдання Повстання проти гетьмана ряд істориків вважає апогеєм Української революції. Яка ваша точка зору з цього приводу?

1. Утворення Директорії УНР і ліквідація гетьманського режиму

Час працював на противників гетьманського режиму. Розвиток подій – революція в Німеччині, розклад окупаційного режиму, наростання повстанського руху – викликали зміну політичної орієнтації в урядових колах. 14 листопада гетьман опублікував грамоту про федерацію України з небільшовицькою Росією. Був призначений новий уряд, у якому перева-

Гетьман Павло Скоропадський оглядає озброєння українських піхотинців. 1918 р.

жали політики проросійської орієнтації. У Києві та інших містах почалося формування російських офіцерських загонів.

Поміркуйте

Чи означала грамота про федерацію ліквідацію Української Держави?

В істориків не склалось одностайної оцінки цього кроку гетьмана. Дехто вважає його суто тактичним, спрямованим на узгодження дій України з антибільшовицькими силами Дону і Кубані, які також прагнули федеративної перебудови Росії. Керівна роль України в боротьбі з більшовизмом, на думку цих авторів, забезпечила б їй самостійне існування після ліквідації радянської влади в Росії.

Інші історики вважають, що грамота про федерацію знаменувала перехід гетьмана П. Скоропадського до табору великодержавної контрреволюції і зраду ідеї самостійності України.

Саме так сприйняв цей крок П. Скоропадського Український національний союз (УНС), який у відповідь на грамоту розпочав організацію антигетьманського повстання задля відновлення Українського Народної Республіки. У ніч з 13 на 14 листопада на засіданні УНС для керівництва збройною боротьбою з гетьманом був утворений надзвичайний орган управління **Директорія**, до складу якої увійшли В. Винниченко (голова, член УСДРП), С. Петлюра (член УСДРП), Ф. Швець (Селянська спілка), А. Макаренко (представник Об'єднаної ради залізничників України), О. Андрієвський (член Української партії самостійників соціалістів).

Володимир Винниченко

Поміркуйте

Чи були шанси у Директорії завоювати масову підтримку населення?

Директорії вдалося завоювати масову підтримку селянства, яке стихійно піднімалося на антигетьманську боротьбу. У ході повстання відбувалася кристалізація його національної свідомості. Адже проти гетьмана селяни виступали не лише тому, що його урядування пов'язувалося з поміщицькою реставрацією, але й тому, що він оголосив про федерацію з Росією. Саме з національно-патріотичних мотивів на бік Директорії перейшла певна частина гетьманських військ, у тому числі добре навчений і дисциплінований полк Січових стрільців, яким командував Є. Коновалець.

Під селом Мотовилівка (за 40 км від Києва) 18 листопада гетьманські війська, до складу яких входила *елітна Сірожупанна дивізія і російські офіцерські дружини*, були вщент розбиті. 20 листопада повстанські війська підійшли до столиці і почали її облогу. Через три тижні становище гетьмана стало безнадійним. 14 грудня П. Скоропадський зрікся влади. Гетьманський режим перестав існувати. Рада Міністрів передала владу Директорії. 18 грудня 1918 р. Директорія УНР урочисто вступила до Києва. Отаманом республіканських військ було обрано С. Петлюру.

2. Політичний курс Директорії

Директорія представляла соціалістичне крило українського політикуму, яке опиралося на селянство. У початковий період існування Директорії у виробленні її політичної лінії активну роль відіграв В. Винниченко, який належав до лівого крила УСДРП. Призначений Головою Ради Міністрів В. Чехівський також був лівим українським соціал-демократом. С. Петлюра, представник поміркованих кіл УСДРП, один із найавторитетніших членів Директорії, на той час повністю поринув у роботу в армії і помітного впливу на курс УНР не мав. Не були допущені до участі у формуванні нового режиму члени УПСФ і УДХП, не говорячи вже про селянсько-поміщицькі організації хліборобів-власників, які свого часу привели до влади гетьмана.

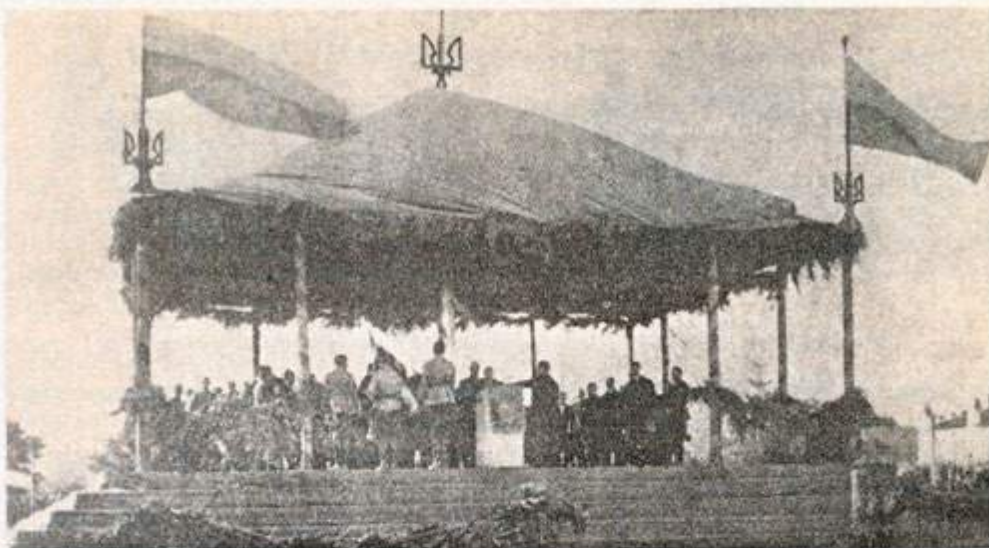
Зайнявши Київ, Директорія оприлюднила ряд відозв, спрямованих проти поміщиків і буржуазії. Було прийнято постанову про звільнення всіх призначених при гетьмані чиновників. Частина з них притягнули до судової відповідальності. Оголошено про намір ліквідувати нетрудові господарства в селі, монастирське, церковне і казенне землевладіння. Уряд планував позбавити промислову й аграрну буржуазію виборчих прав та установити в Україні національний варіант радянської влади, тим самим, як він вважав, вибивши з рук більшовиків один з їхніх найважливіших пропагандистських козирів.

С. Петлюра під час параду військ Директорії на Софійському майдані. Київ. 1918 р.

Поміркуйте

Як можна оцінювати політику Директорії щодо «поміщиків і капіталістів» – як досягнення чи помилку?

Січові стрільці присягають на вірність Директорії. Кам'янець-Подільський. 1919 р.

Владу на місцях передбачалося передати Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції. Законодавча влада в УНР належала *Трудовому конгресові*, який обирало населення без участі «поміщиків і капіталістів». Причому до «поміщиків і капіталістів» зараховували навіть національну інтелігенцію: адвокатів, лікарів, професуру, учителів тощо.

3. Аграрна реформа Директорії

Від Директорії селяни чекали перш за все землі. Саме в надії на одержання поміщицьких земель селяни піднялися на антигетьманське повстання і привели Директорію до влади. Тому аграрна реформа в політиці нової влади займала центральне місце. Але, розробляючи аграрну реформу, Директорія, як свого часу Центральна Рада, мусила одночасно розв'язувати два питання: по перше, задовольнити *запити селян на землю*, по-друге, зберегти *високотоварний характер* сільського господарства. Адже і після аграрної реформи село, як і до революції, покликане було годувати місто, армію, поставляти зерно на експорт. Вирішити одночасно ці питання виявилось неможливим. Розподіл усіх приватновласницьких земель між мільйонами селян перетворював сільське господарство у відсталу малопродуктивну галузь, яка працювала виключно на себе. Щоб зберегти його товарність, необхідно було забезпечити село технікою, високоврожайним насінням, навчити селян сучасній агротехніці і тим самим зробити їх господарства високотоварними. Але для цього був необхідний час. Тому Директорія мусила йти на компроміс.

Поміркуйте

Як можна було зберегти товарний характер сільського господарства?

У результаті не підлягали конфіскації землі заможних селян площею до 15 дес. землі. Було також оголошено про недоторканність земель промислових підприємств і цукрових заводів, що належали промисловцям і

Знак Державної скарбниці. 25 карбованців УНР. Аверс і реверс. 1919 р.

поміщикам-цукрозаводчикам. Зовнішньополітичні міркування диктували відмову від конфіскації земель іноземних підданих.

Ці заходи були цілком обґрунтованими. Але вони вимагали розуміння як з боку бідноти, так і з боку великих землевласників, *компромісу між ними*. Але як і в 1917 – на початку 1918 р., цього не відбулося. Більшість селянської бідноти заходи Директорії в аграрній сфері розцінювала як прокуркульські та пропоміщицькі й з обуренням відкидала. Селяни вирішили, що їх укотре обдурили, і самочинно, на свій розсуд, «вирішували» аграрне питання силою.

Поміщики й буржуазія в Україні також були незадоволені політикою Директорії, яка відверто ігнорувала їхні інтереси. Аграрна реформа остаточно розколола українське суспільство і позбавила Директорію підтримки з боку більшості селянства.

4. Пошук зовнішньополітичних орієнтирів

Директорії вдалося домогтися розширення міжнародних зв'язків УНР. Україну визнали Угорщина, Чехо-Словаччина, Голландія, Ватикан, Італія і ряд інших держав. Але вона не змогла налагодити нормальних відносин з країнами, від яких залежала доля УНР: радянською Росією і державами Антанти.

Поміркуйте

Чому саме від радянської Росії, держав Антанти і Польщі значною мірою залежала доля УНР?

Наприкінці листопада, тобто в розпал боротьби між військами Директорії та Гетьманату за Київ, військові частини з РСФРР розгорнули наступ на Україну з нейтральної зони. Фактично із самого початку свого існування Директорія перебувала в стані війни з радянською Росією. У радіограмі на адресу РНК РСФРР 31 грудня 1918 р. Директорія запропонувала переговори про мир. Росія погодилася, але під час переговорів відкинула звинувачення у веденні неоголошеної війни, лицемірно заявивши, що ніяких регулярних російських військ в Україні немає. Це була відверта неправда. Зі свого боку, Директорія не погодилася на пропозицію РНК об'єднатися з маріонетковим тимчасовим робітничо-селянським урядом України, бо це означало самоліквідацію УНР і встановлення в Україні більшовицького режиму. Невдачі переговорів з РСФРР активізували проантантівські елементи Директорії, які сподівалися на підтримку

Франції, військові кораблі якої наприкінці листопада 1918 р. з'явилися на рейді Севастополя та Одеси. Висаджений десант розпочав наступ в глиб української території.

На північно-західному напрямку війська Антанти дійшли до Тирасполя й залізничної станції Бірзула, на півночі – до Вознесенська і Нового Бугу, на північному сході – до Олешок і Берислава включно. Загальна кількість антантівських військ на Півдні України і в Криму становила 60 тис. чоловік. Саме на підтримку цих військ і сподівалися емісари Директорії, розпочавши переговори з представниками французького командування в Одесі.

Поміркуйте

Які перепони існували на шляху встановлення союзницьких відносин між Директорією і Антантою?

Переговори з представниками Антанти були не менш складними, ніж з Росією. Держави Антанти орієнтувалися на російську білогвардійщину, яка виступала проти існування незалежної УНР. Президент Франції Ж. Клеман-

Члени Директорії – Андрій Макаренко, Федір Швець,
Симон Петлюра. 1919 р.

со, найвпливовіший серед союзників, прагнув до створення великої Польщі та єдиної Росії на противагу Німеччині. Україна цікавила Антанту лише остільки, скільки могла бути використана для розгрому більшовиків.

До того ж французькі офіцери в Одесі не мали чіткого уявлення про те, який режим представляють емісари Директорії. Керівників УНР вони вважали більшовиками і вимагали їх відставки. Щоб уможливити переговори, В. Винниченко і В. Чехівський подали до емісії. С. Петлюра залишився у складі Директорії, вийшовши з УСДРП. На чолі уряду став С. Остапенко, економіст правосоціалістичної орієнтації. Переговори з антантівським командуванням в Одесі відновились. Їх результатом стала попередня угода між Директорією, білогвардійцями та Антантою, за якою УНР зобов'язувалася спільно з військами Антанти і білогвардійцями включитися в боротьбу з владою більшовиків. До втілення в життя цієї угоди справа не дійшла.

В. Винниченко, оголосивши про відставку, виїхав за кордон. Його заступив С. Петлюра. Емігрували також М. Грушевський, М. Шаповал і В. Чехівський.

Поміркуйте

Який вплив на армію і суспільство справила еміграція цих політиків?

Цей факт справив негативне враження на армію і державний апарат. Дезорганізація і розлад посилювалися.

5. Розмежування у стані українських партій на початку 1919 р.

Переговори Директорії з Антантою відбувалися за умов продовження збройної боротьби між радянськими військовими частинами й армією УНР. Тиск більшовицьких військ посилювався. На фронт прибували все нові з'єднання з центральних районів Росії, у тому числі формування, що складались із чехів, словаків, поляків, румунів, угорців, татар, китайців та представників інших національностей.

На цей час у стані Директорії ліві елементи дедалі рішучіше відходили від поміркованого крила. У січні 1919 р. від партії українських соціал-

демократів відкололася група Ю. Мазуренка і М. Авдієнка, яка утворила нову партію – незалежну УСДРП. «Незалежники» також оголосили про прийняття радянської платформи. Боротьбисти, які ще за часів німецько-австрійської окупації заявили про перехід на радянські позиції, тепер стали на шлях збройної боротьби з Директорією. Їх мета була радянська, хоча й незалежна, Україна. Вони залучили на свій бік повстанські загони отамана М. Григор'єва і почали організовувати повстанський рух на Полтавщині.

6. Воєнні невдачі й анархія в тилу

Доля Директорії вирішувалася насамперед на російсько-українському фронті. Спроба Армії УНР зупинити більшовицькі війська на Лівобережжі зазнала невдачі. Частини УНР 3 січня 1919 р. залишили Харків, і туди переїхали ЦК КП(б)У та Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Харків став столицею більшовицької України.

Поміркуйте

Які причини військових поразок Армії УНР?

Протягом трьох наступних тижнів зазнало поразки лівобережне угруповання військ Директорії: 12 січня війська Першої української радянської дивізії вибили частини УНР із Чернігова, 19 січня було захоплено Полтаву, 27 січня – Катеринослав. Далі воєнні дії перекинулися на Правобережжя. 2 лютого Директорія і уряд покинули Київ і перебралися на Поділля, до Вінниці. 5 лютого більшовики вступили до Києва (див. карту на с. 219).

Розклад військ Директорії відбувався дуже швидко. Від армії, яка налічувала близько 100 тис. чоловік, за кілька тижнів після ліквідації влади гетьмана залишилося лише 25 тис.

Селяни-повстанці, які з великим завзяттям боролися з гетьманськими військами, після їх розгрому стали розходитися по домівках, не маючи ніякого бажання захищати Українську Народну Республіку. Частина перейшла на бік більшовиків, інші, очолювані місцевими *отаманами*, не визнавали ніякої центральної влади і захищали лише групові чи територіальні інтереси. *Отаманищина* підривала Директорію зсередини, знесилювала її у боротьбі з більшовицькими військами.

Червоноармійці входять у м. Харків. 1919 р.

7. Єврейські погроми

Наростання безладдя у тилу і на фронті супроводжувалось єврейськими погромами, в яких брали участь отаманські загони, майже не контролювані командуванням Армії УНР.

Поміркуйте

Які обставини викликали єврейські погроми?

Частина повстанців звинувачувала євреїв у співробітництві з більшовиками. Ці підозри не мали достатніх підстав: більшість єврейського населення була аполітичною, хоча серед більшовиків, особливо тих, які займалися хлібозаготівлями і служили в органах ЧК, досить часто зустрічалися євреї. За злочини, здійснювані на території України більшовиками – представниками різних національних груп, у тому числі євреями, розплачувалося цивільне єврейське населення.

Уряд УНР прагнув налагодити дружні стосунки з єврейським населенням України. Було відновлено знищену гетьманським урядом *єврейську національно-персональну автономію*. Визначні єврейські діячі Арнольд Марголін і Соломон Гольдельман були включені до уряду УНР. Директорія видавала великі суми грошей на допомогу жертвам погромів. У складі Катеринославської групи Армії УНР на початку 1919 р. діяв підрозділ Єврейської соціал-демократичної робітничої партії («Поалей Ціону»).

С. Петлюра намагався припинити погроми, віддавши до суду і стративши отамана Семесенка та деяких інших командирів.

Єврейські погроми в Україні тривали і після відступу з України військ Директорії. У них брали участь як більшовицькі війська, так і денікінські підрозділи, що влітку 1919 р. посунули з Дону на Україну і врешті дійшли аж до Проскурова. За свідченням професора С. Гольдельмана, всі ці погроми були приписані петлюрівським військам.

8. Причини поразки Директорії

Більшовицькі війська скористалися ослабленням тилу УНР для продовження наступу на Правобережжі.

Військові типи Української Народної Республіки часів Директорії.
Листопад 1918 – квітень 1920 р.

Навесні 1919 р. на території України (крім Надзбруччя і західних областей) знову було встановлено більшовицьку владу. Чим було викликано ці поразки?

Українська революція, як і будь-яка інша національна революція, для своєї перемоги передбачала консолідацію, об'єднання різних соціальних груп суспільства. Цього вимагали масштаб і складність завдань, які стояли на шляху державотворення і які не під силу жодному окремому класу чи соціальній групі. У процесі цієї спільної роботи прискорюються *націотворчі процеси*. Різні соціальні

групи починають відчувати себе представниками однієї нації. Але під час Директорії, як і в період Центральної Ради, державотворенням були зайняті лише інтелігенція і селянство, які не мали для цього належного досвіду і знань. Підприємці, великі землевласники, військова еліта були усунуті від цього процесу. У результаті націотворення звелось до «перетворення селян в націю». Певна річ, це дуже важливо, але недостатньо, бо надавало процесу націотворення незавершеного, однобічного характеру. «Нормальна» модерна нація обов'язково має всі складові соціальної структури, – як «низи», так і «верхи», об'єднані в ім'я загальнонаціональної ідеї. За Директорії цього не відбулося. У результаті селянство і радикальна соціалістична інтелігенція опинилися наодинці з величезними внутрішньополітичними і зовнішньополітичними проблемами, які без участі інших соціальних верств вирішити неможливо. Порушувався один з найголовніших принципів національних революцій, згідно з яким їх чинником повинна бути нація в цілому.

Унаслідок цього Директорія залишалася без підтримки більшості спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату, без яких нормальне існування держави неможливе. Здійснюючи революційну перебудову всіх структур гетьманської держави, діячі Директорії не мали чіткого уявлення, чим їх замінити. Стихійні селянські формування, революційний натиск яких протягом кількох тижнів змів гетьманський режим, виявилися неспроможними протистояти наступові регулярних радянських військ. Революційність стала швидко перероджуватись у руйнівну анархію. Численні місцеві командири – *отамани* і підпорядковані їм озброєні групи, які ще вчора під антигетьманськими гаслами підносили Директорію до вершин влади, через кілька тижнів цю владу, а разом з нею і незалежну Українську Державу, почали безжально нищити.

Укотре негативний вплив на перебіг подій в Україні справили вкрай несприятливі зовнішньополітичні обставини – війна з радянською Росією і невдалі переговори з представниками Антанти. Не викликає сумніву, що в умовах миру, незважаючи на внутрішні конфлікти, УНР зберегла б незалежність. Але її молодий, ще не сформований державний організм не міг протистояти воєнно-політичному тиску радянської Росії. У підсумку поразку Директорії визначила агресія з боку більшовицької Росії, якій активно допомогла «п'ята колона» всередині України.

Юхим Божко – отаман Армії УНР, організував загон «Запорізька Січ», у якому запровадив правила часів козаччини

Підсумки й узагальнення

Прийшовши до влади на хвилі загальнонаціонального повстання, Директорія виявилася не в змозі створити стабільний політичний режим. Серед її членів не було єдності з основних питань внутрішньої і зовнішньої політики. Трагічні наслідки мали провали переговорів

про урегулювання відносин з радянською Росією, війська якої наступали з Півночі і Сходу, і командуванням військ Антанти, які контролювали південний регіон України. Директорія втрачала контроль над подіями. Деструктивні елементи, які нікому не підпорядковувалися, закликали до погромницьких дій (отаманщина). У цій ситуації під владою Директорії влітку 1919 р. залишилася лише невелика частина правобережної території України.

Перевірте себе

1. Дайте оцінку грамоти гетьмана про федерацію Української Держави з Росією.
2. Які обставини сприяли захопленню Директорією влади в Україні?
3. Охарактеризуйте політичний курс Директорії.
4. У чому суть аграрної політики Директорії?
5. Чому Директорії не вдалося налагодити відносини з РСФРР?
6. Розкрийте причини відставки В. Винниченка та В. Чехівського.
7. Чому Директорії не вдалося домовитися з Антантою про визнання Української Народної Республіки?
8. Який вплив справило розмежування у стані українських партій на становище Директорії?
9. У чому причина єврейських погромів? Використайте документ № 3.
10. Дайте узагальнену характеристику діяльності Директорії. У чому її сильні й слабкі сторони? Використайте документ № 2.
11. Прослідкуйте хід воєнних дій на Правобережжі й Півдні України. Де опір військ Директорії був найсильнішим, а де – слабшим? Чому? Використайте карту на с. 219.

Документи

1. Оцінка антигетьманського повстання С. Гольдельманом, істориком, політичним діячем, свідком подій

В масах українського народу відбувається ґрунтований переворот – маса перетворюється в націю, яка починає пізнавати себе як щось окреме, що пред'являє право на людське існування, як новопосталий організм, що визначив себе серед других рівних йому і одночасно – від нього чужий. Ми є свідками рідкісного історичного явища, як українське трудове селянство *становиться нацією*.

2. Оцінка командиром Корпусу Січових стрільців полковником Є. Коновальцем причин невдач Директорії

Хитання уряду було для нас фатальним. Було і є дві ясних лінії – або большевизм, або антибольшевизм. У Директорії й Уряді не було ні того, ні другого, а тому в результаті ми опинилися майже в безвихідному положенні. Через що кидаємо фронт? Головне через те, що немає резервів, всі стомилися, всяка ідея гасне...

Іванис В. Симон Петлюра – Президент України.
1879–1926. – Торонто, 1952. – С. 92.

3. З листа заступника міністра закордонних справ УНР Арнольда Марголіна до міністра закордонних справ Костя Мацієвича (1919)

Тяжке відповідальне завдання, що лежить на всіх членах уряду, значно ускладнюється завдяки тому трагічному факту, що єврейські погроми не вщухають, і адміністрація виявила свою неспроможність припинити жорливе насильство і вбивства, що відбуваються у Проскурові, Ананьїві та інших містах.

Я добре знаю, що уряд робить усе можливе для боротьби з погромами. Я також добре знаю, наскільки безпорадними є всі його члени... Але я, як єврей, ще більше страждаю від того, що усвідомлюю: якщо всі інші елементи населення страждають від анархії головним чином економічно, то такий стан речей є вкрай небезпечним і навіть фатальним для самого існування єврейського народу.

Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – К., 1993. – С. 17.

Запитання і завдання

Документ № 1.

Про які важливі процеси в селянстві в умовах Директорії говорить С. Гольдельман?

Документ № 2.

Наскільки вичерпно оцінює Є. Коновалець причини невдач Директорії?

Документ № 3.

Враховуючи зміст документа і матеріали підручника, дайте відповідь на запитання, чи можна звинувачувати Директорію в сприянні єврейським погромам.

§51–52. ЗАХІДНОУКРАЇНЬСКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

Згадайте 1. Що означало для західних українців утворення в листопаді 1916 р. Польського Королівства і проголошення автономії Галичини? 2. До чого прагнули галицькі національні партії в ході Першої світової війни?

Творче завдання Визначіть спільне і відмінне в процесі створення першої УНР і ЗУНР?

1. Активізація визвольного руху на західноукраїнських землях

Неминуча поразка Австро-Угорщини в Першій світовій війні активізувала визвольний рух на західноукраїнських землях. У червні 1917 р. один з авторитетних депутатів від Галичини Кость Левицький заявив в австрійському парламенті, що «українці домагаються... повної національно-територіальної автономії по їх з'єднаних національних територіях Австро-Угорщини». Питання про західноукраїнські землі було одним з головних на переговорах України і держав німецько-австрійського блоку в Бресті. Делегація Центральної Ради їхала з наміром домогтися об'єднання всіх етнічних українських земель Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини та Підляшся – в єдину соборну державу. Переговори завершилися зобов'язанням Австро-Угорщини і Німеччини передати Холмщину та Підляшся, які входили до складу Російської імперії, Українській Народній Республіці. Справу Галичини, Буковини й Закарпаття, що її українська делегація хотіла включити в загальний мирний договір, представники Австро-Угорщини відмовилися обговорювати, заявивши, що це суто внутрішня справа монархії. Тим часом економічне становище Австрії стало критичним. Сподіваючись на одержання продовольства з України,

Державний герб Австро-Угорської імперії

австрійці мусили погодитися на укладення додаткового, таємного договору між Австрією та УНР про поділ Галичини на польську та українську й об'єднання української Галичини з Буковиною в окремий коронний край. Проте ратифікувати його так і не вдалося.

16 жовтня 1918 р., коли імперія доживала останні дні, з'явився маніфест імператора «До моїх вірних австрійських народів», який обіцяв федеративну перебудову держави. «...Кожне плем'я на області, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм», – відзначалося в маніфесті. Відповідно до цього документа **18 жовтня** українські парламентарії з Галичини й Буковини, керівники політичних партій і церковні ієрархи – разом 150 чоловік – утворили у Львові **Українську Національну Раду**, яка мала представницькі функції. Наступного дня вона оголосила про намір об'єднати західноукраїнські землі в єдину Українську державу. Своїх цілей Національна Рада прагнула домогтися виключно мирними методами.

Нове політичне утворення зразу ж опинилося в гострому конфлікті з польською етнічною спільнотою.

Поміркуйте

Чому виник конфлікт українців з поляками?

Поляки інтенсивно розбудовували власну державу, у складі якої бачили й Західну Україну. Польські державні кола спиралися на місцеве польське населення, якого в західноукраїнських землях, особливо в містах, було досить багато. 28 жовтня поляки утворили в Кракові Польську ліквідаційну комісію, яка мала завдання розпустити окупаційні органи влади і передати всі повноваження польським. До Львова члени ліквідаційної комісії сподівалися прибути 1 листопада.

2. Повстання у Львові й утворення Західноукраїнської Народної Республіки

У цей критичний момент ініціативу перехопили молоді українські офіцери, яких не задовольняло прагнення Української Національної Ради мирно і в межах існуючої законності домогтися визнання Української дер-

жави. Ситуація, за їх переконанням, вимагала рішучих методів боротьби. У вересні 1918 р. вони утворили Центральний Військовий комітет, що об'єднував керівників українських гуртків австрійських військових частин Львова. 30 жовтня Військовий комітет почав працювати як штаб з підготовки повстання. Очолював цю роботу сотник Українського січового стрілецтва **Дмитро Вітовський**, якого було призначено наказним отаманом Української Національної Ради.

Поміркуйте

Чи було виправдане захоплення влади силою?

Напередодні повстання група відомих галицьких діячів планувала зустрітися з намісником Галичини графом Гуйном з проханням підписати маніфест про передачу державної влади Українській Національній Раді. Але ця місія, як і кілька попередніх, зазнала невдачі. Мирне розв'язання конфлікту було неможливе. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. українські військові з'єднання взяли під контроль усі головні пункти Львова. Над ратушею замайорів синьо-жовтий національний прапор. 1 листопада Українська Національна Рада перебрала до своїх рук владу в Станіславі, Тернополі, Золочеві, Сокалі, Жовкві, Раві-Руській, Коломиї, Снятині, Печеніжині, Перемишлі та інших центрах Східної Галичини. Того ж дня представники австрійських властей у Львові погодилися, нарешті, на передачу влади Українській Національній Раді. Її авторитет серед українського населення був незаперечним. Цьому сприяли обіцянки забезпечити демократичні права всім громадянам, здійснити аграрну реформу, внаслідок якої землі великих землевласників будуть передані бідноті, законодавчим порядком ввести 8-годинний робочий день, охорону праці тощо. 8 листопада Українська Національна Рада призначила перший уряд Української держави – Тимчасовий Державний Секретаріат. Головою Секретаріату та секретарем фінансів став **Кость Левицький**. 10 листопада 1918 р. уряд склав присягу. Тоді ж було прийнято назву нової держави – **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**.

Дмитро Вітовський – наказний отаман Української Національної Ради

Кость Левицький

3. Організація держави на західноукраїнських землях

На відміну від УНР, у Західноукраїнській Народній Республіці було за короткий час створено досить ефективну систему управління. 22–26 листопада відбулися вибори депутатів Української Народної Ради, наділеної

представницькими і законодавчими функціями. Більшість депутатів стояла на національно-ліберальних позиціях, не схилилася до радикальних соціально-економічних перетворень, у своїй діяльності віддавала перевагу розбудові держави. Президентом ЗУНР став голова Української Національної Ради **Євген Петрушевич**, який багато років був членом австрійського парламенту. Центральні органи спиралися на розгалужену і добре організовану систему місцевого управління, достатньо авторитетну серед українського населення.

Поміркуйте

Чи були можливості узгодити міжнаціональні відносини в ЗУНР?

Євген Петрушевич

Ставлення більшості місцевих поляків до ЗУНР було негативним. Євреї спочатку залишалися осторонь польсько-українського конфлікту, дотримувалися нейтралітету. Однак після єврейського погрому, який відбувся у Львові в умовах беззладдя, вони стали схилитися до тісної співпраці з українською владою. Українська Національна Рада прагнула забезпечити широкі права національним меншинам, вирішивши, зокрема, надати їм 30 % депутатських місць у майбутньому парламенті.

Соціальна стабільність у державі забезпечувалась і розпочатою у квітні 1919 р. аграрною реформою, у результаті якої маєтки великих землевласників, переважно поляків, підлягали розподілу між малозабезпеченими та безземельними селянами.

4. Об'єднання УНР і ЗУНР

Настроєм більшості українського населення відповідало прагнення уряду ЗУНР до об'єднання з Наддніпрянщиною.

Про необхідність об'єднання вже йшлося 6 листопада в Києві на переговорах делегації із ЗУНР з гетьманом. Коли почалося антигетьманське повстання, західноукраїнські політики почали переговори про об'єднання з Директорією. Нарешті **22 січня 1919 р.** на масовому мітингу в Києві на майдані біля Софійського собору було проголошено **Акт злуки** Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки. ЗУНР дістала назву Західна область Української Народної Республіки (ЗО УНР) і автономію. Рішення про Злуку було затверджено на Трудовому конгресі.

Поміркуйте

Які історичні процеси в Наддніпрянщині і Західній Україні XIX – початку XX ст. підготували Акт злуки?

Це була спроба на практиці реалізувати ідею української соборності, яку українська інтелігенція Наддніпрянщини і Західної України проповідувала багато десятиліть. Але реалізувати Акт злуки в 1919 р. не вдалося. На заваді стали непереборні зовнішньополітичні обставини.

Мітинг на Софійській площі з нагоди проголошення Акта злуки ЗУНР і УНР. Київ. 22 січня 1919 р.

5. Початок польсько-української війни

Для поляків, які вважали Східну Галичину своєю батьківщиною, повстання українців у Львові 1 листопада 1918 р. було цілковитою несподіванкою. Але досить швидко вони організували збройний опір українським військам. У Львові діяли три польські військові організації, найвпливовішою з яких була Польська організація військова (ПОВ) – місцевий відділ загальнонаціонального об'єднання, очолюваного Юзефом Пілсудським. ПОВ виступала за відновлення незалежної Польської держави, невід'ємною складовою частиною якої вона вважала західноукраїнські землі. Збройні сутички між українськими і польськими військами у Львові почалися 1 листопада, а 5 листопада ворогуючі сторони вже розділяла лінія фронту, що проходила вулицями міста. Запеклі бої точилися за кожний будинок. Крім невеликої кількості військових, з обох боків у боях брали участь цивільні, головним чином молодь.

Поміркуйте

Чи можна було уникнути польсько-української війни?

Водночас розгорнулася боротьба за стратегічно важливий залізничний вузол Перемишль, розміщений на кордоні між Східною Галичиною і Польщею. 11 листопада український гарнізон Перемишля, основу якого становили ненавчені юнаки, залишив місто. Саме в Перемишлі формувалися польські військові з'єднання, що перекидалися в Східну Галичину. Ці з'єднання врешті і визначили долю Львова. 21 листопада українці почали відступати з міста. Того ж дня поляки захопили Хирів, а через декілька днів – Раву-Руську. Протягом листопада–грудня 1918 р. польські з'єднання заволоділи 10 з 59 повітів, у яких була проголошена влада ЗУНР. Але більшість західноукраїнських земель усе ж залишилися під контролем уряду ЗУНР, який після евакуації зі Львова перебував у Тернополі, а з 2 січня 1919 р. – у Станіславі, звідки керував державотворчим процесом.

6. Створення Української галицької армії

В умовах ведення війни одним з найважливіших завдань уряду ЗУНР було формування боєздатної армії, спроможної відстояти незалежність республіки. Це завдання ускладнювалося тією обставиною, що серед українців, які служили в австрійській армії, не було старших офіцерів з досвідом організації військових частин та планування операцій. Уряд ЗУНР звернувся по допомогу до уряду УНР, що рекомендував для організації регулярних військ ЗУНР – Української галицької армії (до 6.11.1919 – Галицька армія) генерала М. Омеляновича-Павленка і полковника Є. Мишковського. У своїй діяльності вони спиралися на офіцерів-галичан, залучаючи до військового будівництва також офіцерів інших національностей – австрійців, німців, угорців, хорватів, чехів тощо, – яким в умовах завершення світової війни загрожувало безробіття. Загальна мобілізація і формування нових військових частин відбувалися швидко та організовано, і до весни 1919 р. у складі Української галицької армії, що офіційно існувала з другої декади грудня, налічувалося понад 100 тис. чол., з яких 40 тис. брали безпосередню участь у воєнних діях.

Успіхи в організації УГА забезпечили їй перевагу на початковому етапі війни – з листопада 1918 р. по лютий 1919 р. Характерною особливістю цього етапу була участь її вояків у боротьбі галицьких українців з місцевими поляками. Але відсутність досвіду і допущені помилки не дали змоги скористатися перевагою. Спроби відбити Львів, на що спрямовувалися головні зусилля УГА, провалилися.

7. Міжнародна ізоляція ЗУНР

З початком весни ситуація на українсько-польському фронті ускладнилася. З Польщі в Галичину надійшло підкріплення, що змінило співвідношення сил. У квітні 1919 р. до Польщі з Франції прибула добре озброєна і навчена армія під командуванням генерала Йозефа Галлера чисельністю 60 тис. чол., сформована переважно з польських добровольців, які перебували як заробітчани у Франції і США. Антанта планувала використати армію Галлера для війни з Радянською Росією, але польський уряд кинув її проти Української галицької армії, яка змушена була відступати перед переважаючими силами противника. Польський наступ підтримала Ру-

Начальна команда Галицької армії. 1919 р.

мунія, що захопила частину галицького Підкарпаття. Спроба УГА зупинити наступ поляків на Золотій Липі закінчилася невдачею. Українські війська відступили до річки Збруч (див. карту).

Становище ЗУНР ускладнювалося провалом спроб заручитися підтримкою держав Антанти, добитися міжнародного визнання. Ще в листопаді 1918 р. уряд ЗУНР повідомив президента США В. Вільсона про оформлення своєї держави і просив захисту від Польщі. Надії на сприяння В. Вільсона зумовлювалися тим, що президент США був автором «чотирнадцяти пунктів» післявоєнного врегулювання, що передбачали право

націй на самовизначення, прийнятих Антантою як офіційний документ. У січні 1919 р. на Паризьку мирну конференцію, покликану підбити підсумки світової війни, прибула делегація УНР і ЗУНР, але при цьому посли обох держав діяли окремо. Жодна з делегацій не заручилася підтримкою держав Антанти.

Поміркуйте

Чому українська делегація не зустріла підтримки держав Антанти?

Військові типи ЗО УНР (Українська галицька армія). Квітень–серпень. 1919 р.

негайно припинити воєнні дії й запропонувала демаркаційну лінію між Галичиною та Польщею: від Кам'янки-Струмилової до Дрогобича та Турки (див. карту на с. 231). Отже, Львів та Дрогобицький район (нафта) залишалися за Польщею. Уряд ЗУНР пропозиції цієї не прийняв, і війна з Польщею тривала.

Закулісний торг завершився 25 червня 1919 р. визнанням представниками Антанти на Паризькій конференції права Польщі на окупацію Східної Галичини. При цьому передбачалося, що поляки правитимуть тут тимчасово, визнаватимуть права місцевого населення і з часом нададуть краю автономію. Остаточна доля Східної Галичини мала вирішитись у майбутньому.

8. Чортківська офензива

Напередодні прийняття цього рішення представниками Антанти керівництво ЗУНР здійснило відчайдушну спробу стабілізувати ситуацію в державі, припинити паніку і деморалізацію, що виникли під впливом воєнних невдач. На початку червня 1919 р. Українська Національна Рада всю виконавчу, законодавчу і контрольну владу передала в руки диктатора, яким було обрано Євгена Петрушевича.

Поміркуйте

Чи виправданам було рішення про передачу диктаторських повноважень Є. Петрушевичу?

Одним з перших його кроків було призначення командувачем УГА замість М. Омеляновича-Павленка генерала О. Грекова. 7 червня новий

Місія Антанти в м. Львів. 28 лютого 1919 р.

командувач УГА розпочав підготовлену ще його попередником наступальну операцію, що увійшла в історію як **Чортківська офензива** (прорив, наступ). 25 тисяч українських солдатів і офіцерів примусили відступити по всій лінії фронту більш ніж 100-тисячну польську армію, добре озброєну і оснащену Антантою. Цей успіх викликав піднесення в краї, і десятки тисяч добровольців згодилися поповнити лави УГА. Але через брак боеприпасів і спорядження вояками стали лише 15 тис. чоловік.

Поміркуйте

Чим був викликаний брак боеприпасів і спорядження в УГА?

Ведучи безперервні бої протягом трьох тижнів і не маючи при цьому надійних тилів, УГА до краю виснажилася. Коли 28 червня розпочався контрнаступ польських військ, сил стримати його вже не було. Найславетніша операція УГА завершилася. Почався відступ, і протягом першої половини липня поляки знову окупували майже всю Східну Галичину, відтіснивши УГА до Збруча.

Підсумки й узагальнення

Поразка Австро-Угорщини в Першій світовій війні поклала край існуванню цієї багатонаціональної імперії. Західні українці стали на шлях будівництва незалежної держави. Одним з перших рішень цієї держави був історичний Акт злуки з УНР. Становлення ЗУНР відбувалося в умовах збройної боротьби українців з поляками, які прагнули встановити контроль над Східною Галичиною. У ході польсько-української війни була створена Українська галицька армія, яка досить успішно стримувала наступ поляків. Однак, перебуваючи в міжнародній ізоляції, ЗУНР не мала змоги забезпечити боеприпасами та спорядженням армію. Під тиском переважаючих польських сил УГА змушена була відступати, залишивши Східну Галичину.

Перевірте себе

1. Який статус західноукраїнських земель передбачався за Брестським миром?
2. Хто організував повстання українців, яке привело до проголошення ЗУНР?
3. Охарактеризуйте державний устрій ЗУНР.
4. Розкрийте історичне значення Акта злуки УНР і ЗУНР.
5. Які причини польсько-українського конфлікту в Східній Галичині у 1918 р.?
6. Як розвивався цей конфлікт в листопаді–грудні 1918 р.?
Охарактеризуйте труднощі створення Української галицької армії (УГА). Використайте карту на с. 231.
7. Які наслідки мав наступ військ Галлера для Української галицької армії?
8. Чим була викликана міжнародна ізоляція ЗУНР і які наслідки вона мала?
9. Чому Паризька мирна конференція 1919 р. не підтримала вимоги українських делегатів?
10. Що викликало передачу влади в ЗУНР у руки диктатора Є. Петрушевича?
11. Яку роль в історії ЗУНР відіграла Чортківська офензива?

Документи

1. Звернення Директорії Української Народної Республіки від 22 січня 1919 р.

Іменем Української Народної Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії нашої землі української.

3-го січня 1919 року в м. Станіславові Українська Національна Рада Західної Української Народної Республіки, як виразник волі українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки – в одноцільну, суверенну Народну Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3-го січня 1919 року.

... Однині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружними зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року, у м. Києві.

Голова Директорії: Володимир Винниченко

Члени: Симон Петлюра, Андрій Макаренко, Панас Андрієвський, Федір Швець

Конституційні акти України 1917–1920. – С. 107.

2. Український історик С. Макарчук про причини поразки ЗУНР

Згадуючи про ЗУНР, не можна обійти питання про причини її поразки. Про це писалося багато і загалом правильно. Наша коректива полягає лише в одному: найсуттєвішою з цих причин вважаємо радянський фактор... У січні 1919 р. Галичині вже не доводилося надіятися на допомогу з Великої України, а треба було думати про допомогу Українській Народній Республіці, у березні ж двобій малої Галичини з Польщею переріс у «боротьбу Галичини з Антантою». Поразки, завдані Українській Народній Республіці російсько-більшовицькою Червоною Армією, потягнули за собою і поразки Галицької армії на польському та інших фронтах.

Макарчук С. Українська Республіка галичан. – Львів, 1997. – С. 183–184.

Запитання і завдання

Документ № 1.

Враховуючи матеріал попередніх параграфів підручника і зміст документа, підготуйте реферат «Акт злуки в контексті соборницьких прагнень українського народу».

Документ № 2.

1. Згадайте, які людські та матеріальні ресурси мали Наддніпрянська і Західна Україна.
2. Яку допомогу надавала УНР Західноукраїнській Народній Республіці наприкінці 1918 – на початку 1919 р.?
3. Чому навесні–влітку 1919 р. на допомогу УНР галичанам вже не можна було сподіватися?

§53–54. УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РАДЯНЬСЬКА РЕСПУБЛІКА 1919 р.

Згадайте 1. Що відбувалося в Україні під час першої спроби її радянізації наприкінці 1917 – на початку 1918 р.? 2. Які території України протягом зими–весни 1919 р. опинилися під контролем більшовиків?

Творче завдання Порівняйте політичний курс більшовиків в Україні наприкінці 1917 – на початку 1918 р. і через рік – наприкінці 1918–1919 рр.

1. Формування більшовицького режиму в Україні

Формування більшовицького режиму в Україні розпочалося наприкінці листопада 1918 р., коли на території РСФРР було сформовано Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Опублікований 29 листопада Маніфест уряду проголосив відновлення влади рад в Україні. 6 січня 1919 р. спеціальним рішенням уряду стару назву держави, прийнята наприкінці 1917 – на початку 1918 р. – Українська Народна Республіка, було замінено на нову. Відтепер і до прийняття Конституції 1937 р. офіційною назвою радянської України стала **Українська Соціалістична Радянська Республіка – УСРР**. Радянська Росія – РСФРР – була для більшовиків, які здійснювали перетворення державного і суспільно-політичного ладу України, взірцем. Багато з них свого часу працювало в центральних районах Росії. За вказівками ЦК РКП(б) і В. Леніна їх сотнями направляли в Україну для налагодження апарату радянської влади, здійснення соціально-економічних і політичних перетворень. Ці завдання вони виконували згідно з набутим у РСФРР досвідом. 29 січня 1919 р. було прийняте рішення: Тимчасовий робітничо-селянський уряд України перейменовувався в Раду Народних Комісарів. У реорганізованому уряді, за пропозицією В. Леніна, головою Раднаркому і наркомом іноземних справ став авторитетний у керівництві РКП(б) професійний революціонер Х. Раковський, болгарин, виходець із Румунії. Більшість членів уряду становили росіяни та русифіковані євреї, українців серед вищих чиновників була незначна кількість.

В умовах відновлення радянського режиму проявилось прагнення частини більшовиків відновити Донецько-Криворізьку республіку і включити найрозвинутіші регіони України до складу Росії. Їх не зупиняла навіть та обставина, що Україну було оголошено радянською республікою і ніякої політики, відмінної від РСФРР, вона проводити не могла. Але тепер керівництво РКП(б) відкинуло пропозиції донецько-криворізьких комуністів, вважаючи за доцільніше мати в Україні надійні кадри своїх однодумців, які концентрувалися б в її промислових районах. На початку лютого 1919 р. була утворена Донецька губернія в складі УСРР.

Інакше склалися справи з Кримом. Його територію не включили до складу України. Наприкінці квітня 1919 р. було оголошено про утворення Кримської соціалістичної радянської республіки.

Для зміцнення більшовицької влади в Україні за прикладом Росії створювалися органи придушення опору противників радянської влади – Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), народні суди і революційні трибунали, робітничо-селянська міліція. Головною в системі каральних органів була ВУНК, очолювана Ісааком Шварцем, якого з 2 квітня 1919 р. заступив відряджений з Москви латиш Мартин Лаціс.

Поміркуйте

Чому в 1919 р. більшовики після розгрому Директорії не передали владу радам?

Одночасно відбувалося формування місцевих органів влади. Через невизначеність обставин більшовики не наважилися на вибори до рад. Натомість були створені надзвичайні органи влади – революційні й військово-революційні комітети. Кандидатів до них підбирали та призначали більшовицькі комітети й військові власті. У сільській місцевості за прикладом Росії формувалися ще й комітети бідноти. Цим органам передавалася вся повнота влади аж до створення на всій території України системи рад. Комбіди розглядались як опорні пункти більшовиків на селі, знаряддя в боротьбі із заможними верствами селянства.

Група червоноармійців 13-ї армії Південного фронту на станції Дебальцеве. Донбас. 1919 р.

Таким чином, як і в 1918 р., більшовики після розгрому Директорії не наважилися передати владу виборним органам – радам. Україною управляла більшовицька партія, яка опиралася на призначені нею надзвичайні органи влади.

Формуючи радянський апарат в Україні, більшовики не мали наміру будувати тут суверенну державу. 26 лютого 1919 р., коли радянські війська широким фронтом наступали на Лівобережній Україні, центральний орган Російської комуністичної партії, газета «Правда», яка видавалася в Москві, писала про Україну як про *«тимчасово відчужену частину єдиної країни»*. Але беручи до уваги настрої українського народу, у свідомість якого вкарбувалося прагнення мати власну державність, вони оголосили про об'єднання УСРР з Радянською Росією на засадах *«соціалістичної федерації»*. Це мало означати, що Україна є цілком рівноправною з Росією.

Поміркуйте

Чи справді це було так?

Але, як і в 1918 р., загальнофедеративних органів створено не було. Україна управлялася з центру через Раднарком і ЦВК Російської Федерації, а також через РКП(б), що залишалася унітарною, централізованою партією.

Таким чином, заява про федеративні зв'язки України й Росії була суто декларативною. Але навіть ця паперова «федерація» сприймалася більшовиками як тимчасова. У програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом у березні 1919 р., вказувалося: *«...Як одну з перехідних форм до повної єдності партія висуває федеративне сполучення держав, об'єднаних за радянським типом»*. Ідеалом більшовиків залишалася унітарна держава, *«повна єдність»*. Цього «ідеалу» вони прагнули досягти якнайшвидше.

2. Політичний курс більшовиків у 1919 р.

«Воєнний комунізм»

Подібна метаморфоза відбувалася також із гаслами «Фабрики – робітникам!», «Земля – селянам!», з якими більшовики звернулися до мас 29 листопада 1918 р. у своєму Маніфесті, оприлюдненому в Суджі. Але досить скоро виявилось, що справжні наміри представників цієї партії в Україні істотно розходяться зі змістом Маніфесту. III з'їзд КП(б)У, який відбувся на початку березня 1919 р., проголосив курс на «швидке, рішуче і тверде здійснення економічної диктатури пролетаріату (експропріація капіталістів і поміщиків, передача всіх засобів виробництва і товарообігу у власність Радянської держави, суворий облік, введення трудової дисципліни...)». Йшлося про насильницький злам існуючої в Україні економічної системи, яка ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах. Замість неї планувалося ввести прямий (без посередництва грошей) продуктообмін, здійснення якого покладалося на державних чиновників. Саме чиновники, а не об'єктивні ринкові закони попиту й пропозиції диктували, від кого, кому, що і в якій кількості передавати для споживання, що і скільки виробляти. В уявленні багатьох більшовиків, як рядових, так і вищих керівників, це і був комунізм – найдосконаліше суспільство, рай для трудящих.

Лише на початку 20-х років, коли стало очевидним, що спроба безпосереднього переходу до комунізму обернулася повним крахом економіки, кривавою війною і загрожує самому існуванню більшовизму, почався

перегляд попереднього курсу. Від спроб введення комунізму на деякий час відмовились, а те, що відбувалося в попередні роки, почали пояснювати як вимушену, *викликану обставинами* воєнного часу політику.

Саме тоді з'явилося поняття «воєнний комунізм». Він оголошувався наслідком громадянської війни, а той факт, що саме більшовицьке насильство в економічній, політичній і соціальній сферах викликало масовий опір населення, який переріс у жорстоку міжусобну війну, замовчувався.

Орієнтуючись на введення в Україні комуністичних порядків, більшовики відмовилися від співробітництва з українськими есерами, Бундом та іншими соціалістичними партіями.

При цьому вони відверто ігнорували українську мову, національну культуру. Голова РНК УСРР Х. Раковський неодноразово виступав проти впровадження в школі української мови. «Декретування української мови як державної – справа реакційна», – заявляв він. Послідовними противниками цієї політики були українські національні партії. Ось чому більшовики прагнули тримати їх якомога далі від владних структур.

3. Національно-комуністичні течії в Україні в 1919 р.

«Воєнно-комуністичний» курс більшовиків в Україні, ігнорування ними національних запитів українського народу викликали незадоволення серед широкого загалу. У складі КП(б)У завжди були елементи, які прагнули надати радянській владі в Україні національного характеру, перетворити Україну на незалежну радянську республіку. Проявилися вони і в 1919 р.

Зокрема національна політика більшовиків в Україні була піддана нищівній критиці в книжці членів КП(б)У С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвили. Що діється на Україні і з Україною». Вона побачила світ на початку 1919 р. у Саратові, де перебували автори після відступу з України навесні 1918 р. Свої погляди вони узагальнили у формулі: «1) або самостійна Україна – тоді повинен бути і «свій» уряд, і «своя» партія; 2) або Україна – це «Південна Росія». У червні 1919 р. С. Мазлах і В. Шахрай були виключені з більшовицької партії, а їхня книжка стала ідеологічним орієнтиром для тих, хто прагнув поєднати соціалізм з національно-державним відродженням України.

1919 р. став новим етапом у політичній еволюції лівих фракцій українських соціалістичних партій. Боротьбисти – ліве крило УПСР – після антигетьманського повстання виступили проти Директорії УНР. Вони прагнули утворити українську Червону армію, щоб поставити більшовицькі війська з Росії перед фактом існування самостійної української радянської влади. Це їм не вдалося. Більшовики досить швидко захопили Україну, а боротьбистам дозволили легальну опозицію.

У бік націонал-комунізму еволюціонувала і ліва течія української соціал-демократії – УСДРП (*незалежні*). Вони також не відступили з військами Директорії, а залишилися на радянській території, перейшовши в легальну опозицію до більшовиків. У серпні 1919 р. ця група об'єдналася з есерами (боротьбистами) в одну партію – Українську комуністичну партію (*боротьбистів*) (УКП(б)).

28 серпня 1919 р. УКП(б) зробила першу спробу на правах окремої секції ввійти до складу Комуністичного Інтернаціоналу – міжнародної організації комуністичних партій. Але її заяву було відхилено. РКП(б), що тримала всі важелі управління Комінтерном у своїх руках, не хотіла визнавати незалеж-

ну від неї українську комуністичну організацію. Весь радянський простір – РСФРР, УСРР, БСРР (Білоруська соціалістична радянська республіка) та інші території в Комуністичному Інтернаціоналі були представлені однією партією – Російською комуністичною партією (більшовиків).

Поміркуйте

Чому більшовики 1919 р. не пішли на поступки націонал-комуністам?

Таким чином, усі спроби націонал-комуністів наблизити політичний курс більшовицького керівництва УСРР до національних потреб українського народу виявилися марними. Хоча націонал-комуністів (на відміну від інших соціалістів і представників несоціалістичних партій) не репресували, до їхніх закликів поєднати ідеї соціального і національного визволення ніхто в керівництві більшовиків в Україні не прислухався.

4. Економічна політика

Після встановлення радянської влади в Україні розгорнулося одержавлення фінансів, транспорту, системи зв'язку. Потім настала черга промисловості. Насамперед націоналізованими оголошувалися великі підприємства цукрової, вугільної, металургійної та машинобудівної промисловості. Нерідко серед націоналізованих були й дрібні підприємства місцевого значення, які після одержавлення працювали абияк чи навіть закривалися. Тисячі робітників втрачали засоби до існування і мусили переходити до ремесла чи в пошуках хліба вирушати в села. Міста обезлюднювали.

Поміркуйте

Чому більшовики пішли на одержавлення промисловості?

Для управління господарським життям на території республіки було утворено Українську раду народного господарства (УРНГ).

УРНГ діяла під безпосереднім контролем Вищої ради народного господарства РСФРР, а в червні 1919 р. декретом ВЦВК УРНГ була об'єднана з ВРНГ і як самостійна структура перестала існувати навіть формально. Економіка України перейшла в повне і беззастережне розпорядження вищих органів влади Радянської Росії.

Одним з найважливіших своїх завдань в Україні більшовики оголосили розв'язання аграрного питання. Уряд УСРР конфіскував нетрудові землеволодіння – поміщицькі, удільні, монастирські, церковні та інші. Але аж ніяк не всі вони перейшли в безплатне користування безземельних і малоземельних селян. Значну частину поміщицьких господарств, які мали агрокультурну цінність та були високопродуктивними економіями, залишили в підпорядкуванні державних органів. Приблизно 2,5 млн десятин виділили для радгоспів, належали цукровим, винокурним, кінним та іншим господарствам і також не підлягали поділу. Це були найпродуктивніші, найродючіші земельні площі.

Поміркуйте

Чи задовольнила селян більшовицька аграрна реформа?

Одержані землі не задовольнили запитів селянства. Їх було надто мало. До того ж часто обов'язковою умовою наділення землею власті ставили пе-

рехід до колективного її обробітку, організацію артілей і комун. На літо було створено близько 500 колективних господарств. Рідко коли вони виникали в результаті вільного волевиявлення хліборобів. У цілому аграрна політика більшовиків у 1919 р. не виправдала сподівань трудового селянства. Воно відчувало себе ошуканим. Своє майбутнє селянство пов'язувало не з колективним і радянським господарством, які вводилися силою, а з індивідуальним.

5. Продовольча диктатура

Маруся Никифорова –
повстанський отаман

Невдоволення селянства посилювалося й грабіжницькою продовольчою політикою більшовиків.

Як і в Радянській Росії, на території України оголошувалася державна монополія на найважливіші продовольчі товари – хліб, цукор, чай, сіль. Цими продуктами розпоряджалися лише державні органи. Вводилася продовольча розкладка: усе зерно, крім необхідного мінімуму (посівний фонд, хліб для харчування членів сім'ї і фураж), селяни зобов'язувалися здавати державі за встановленими нею цінами. На практиці ж часто конфісковувався майже весь хліб, причому без будь-якого відшкодування. Заборонялася також приватна торгівля продуктами харчування. Усе це були елементи *продовольчої диктатури*, встановленої в Україні 12 квітня 1919 р. декретом ВУЦВК. Народний комісаріат продовольства УСРР оголошувався єдиним органом, який мав право заготовляти і розподіляти продовольчі товари. Розподіл відбувався за «класовим принципом»: більше – вищим чиновникам апарату, червоноармійцям, робітникам військових підприємств, майже нічого – так званим «нетрудовим елементам» і членам їхніх сімей.

Продовольчі органи в проведенні хлібозаготівель спиралися на озброєні робітничі загони, які формувалися у великих промислових центрах України та Росії. Російські міста особливо відчували гостру потребу в продуктах харчування. Без українського хліба втримати під своїм контролем Росію більшовики були не в змозі.

Хлібозаготівля в Україні відбувалася з величезними труднощами. Селянство чинило впертий опір заготівлям, і хліб, як правило, доводилося брати силою.

6. Антибільшовицький опір в Україні

Політика радянської влади в Україні в 1919 р. справила гнітюче враження на населення республіки. Людей не влаштовували більшовицькі експерименти в економічному, політичному, культурному житті, політика «воєнного комунізму», проти якої виступали всі партії, що діяли (головним чином, підпільно) в Україні. Невдоволення охопило не лише заможні верстви, а й середняків, національну інтелігенцію. Останню особливо обурювали численні прояви великодержавного шовінізму з боку багатьох сановних членів більшовицької партії і радянських працівників, військових.

Антибільшовицькі настрої наростали і в місті, і в робітничих кварталах. У листі до секретаріату ЦК РКП(б) від 3 квітня 1919 р. один з керівників Компартії України Ф. Сергєєв (Артем) так характеризував становище в Харкові: «На наймісціших заводах, де не було або майже не було меншовиків, куди вони не могли появлятися, їх тепер слухають з увагою і завзято аплодують».

Навесні 1919 р. в УСРР склалася напружена соціально-політичні умови. У квітні було зареєстровано 98 антибільшовицьких виступів, а в червні–липні – 328. Уряд контролював лише міста. Крім селянських повстанських загонів, керівники яких не мали чітких політичних поглядів, боротьбу з більшовиками вели українські соціал-демократи та українські есери. Вони організували ряд повстанських з'єднань з метою знищити більшовицький режим в Україні, який вони сприймали як окупаційний.

Внутрішній фронт відволікав великі військові з'єднання Червоної армії. У результаті рішучих і жорстоких дій найбільші загони повстанців – Зеленого, Струка, Соколовського – були в основному розгромлені. Однак виступи незадоволених селян не припинялися. 9 травня в районі Олександрії, Єлизаветграда, Знам'янки спалахнуло одне з найбільших антибільшовицьких повстань 1919 р. на чолі з командиром 6-ї стрілецької дивізії М. Григор'євим, у минулому отаманом військ УНР, а після переходу на бік рад – героєм взяття Одеси і кавалером ордена Червоного Прапора.

Данило Терпило (Зелений) – повстанський отаман (сидить у центрі)

Махновці в Старобільську Харківської губернії. 1919 р.

Поміркуйте

Чому серед керівників антибільшовицьких повстань 1919 р. були й ті командири, які разом з більшовиками воювали проти Директорії?

М. Григор'єв звернувся до населення з Універсалом, у якому засудив «комуну, чрезвычайку і комісарів» і закликав до передачі влади «радам трудового народу України». Повстанці захопили Катеринослав, Черкаси, Олександрівськ, Кременчук, Миколаїв, Херсон. Ціною надзвичайного напруження сил наприкінці травня повстання було придушено.

25 травня, скориставшись розгромом дивізії М. Григор'єва, Рада робітничо-селянської оборони УСРР під впливом голови Реввійськради Л. Троцького, який у середині травня 1919 р. прибув в Україну, вирішила переформувати 3-тю бригаду Задніпровської дивізії під командуванням Н. Махна. У цій бригаді радянське керівництво вбачало вогнище майбутнього заклоту. Першим пунктом постанови було: «Ліквідувати Махна в найкоротший строк». Рятуючись від розправи, Н. Махно із загonom чисельністю 800 чоловік залишив бригаду і 19 червня перейшов на Правобережжя.

У липні повстання охопили майже всю територію України. Більшовицький режим доживав останні дні.

7. Червоний терор в Україні в 1919 р.

Передбачена III з'їздом Компартії України «воєнно-комуністична» політика прийшла з Росії, де впроваджувалася ще з весни 1918 р. Там вона викликала масовий опір, що переріс у громадянську війну. Тепер ця політика переносилася в Україну, де мала підтримку ще меншу, ніж у Росії. Незгодних з нею влада готова була нейтралізувати з фанатичною рішучістю і жорстокістю. У свідомості більшовиків фізичне знищення буржуазії, поміщиків і всіх ворогів радянської влади взагалі сприймалось як один з найважливіших кроків на шляху до комунізму.

Поміркуйте

Представники яких соціальних верств у першу чергу ставали жертвами «червоного терору»?

Ця оманлива «простота» штовхала каральні органи на винищення цілих соціальних груп. «Ми знищуємо буржуазію як клас. Не шукайте наслідків матеріалу і доказів того, що звинувачений діяв *ділом* чи *словом* проти радянської влади. Перше питання, яке ми повинні йому запропонувати, якого він походження, виховання, освіти чи професії. Ці питання й повинні визначити долю звинуваченого і в цьому зміст і «суть червоного терору», – ці слова, видрукувані 1 листопада 1918 р. у чекістській газеті «Красный террор», належать Мартину Лацісу, який очолював Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУНК) з квітня 1919 р.

Правові норми в практиці чекістських органів не бралися до уваги: право підпорядковувалося «революційній доцільності», яка ніким не регламентувалась і не контролювалась. Кожен розумів «революційну доцільність» по-своєму.

Розмах розправ над реальними й уявними противниками радянської влади в 1919 р. набагато перевищив масштаби подібних дій 1918 р. Якщо в 1918 р. йшлося про тисячі жертв, то в 1919 р. – про десятки тисяч.

Було чимало випадків, коли розстрілювали заручників, набраних з «буржуазних верств населення», членів сімей тих, хто оголошувався ворогом радянської влади, але перебував на зайнятих її противниками територіях. Жертвами червоного терору ставали не лише поміщики, капіталісти, офіцери або члени антирадянських партій, підпільних організацій та повстанських загонів. Серед страчених було багато безпартійних інтелігентів, священників, службовців. Страчували за ознакою «виховання, освіти та професії». Нарешті, режим, який називав себе робітничо-селянським, без вагань знищував тисячі незгодних з його політикою робітників і селян. Каральні експедиції проти повсталих селян супроводжувалися масовими розстрілами й спаленням цілих сіл. Але це лише примножувало число незадоволених. Ось чому у квітні 1919 р. Президією ЦВК рад України було прийнято резолюцію «Про недопустимість спалення сіл під час придушення куркульських повстань». Та це рішення ігнорувалося: і спалення сіл, і масові репресії продовжувалися. Разом з тим репресивна практика вдосконалювалася: стало ширше практикуватися взяття заручників з тих сіл, де було багато тих, хто співчував повстанцям. У разі антибільшовицького виступу ці заручники підлягали негайному знищенню.

Історія вчить, що терор завжди був знаряддям тих політичних режимів, які не мали масової підтримки населення. Саме так було в Україні 1919 р.

Підсумки й узагальнення

Установивши над Україною повний контроль, більшовики почали впроваджувати тут ті самі порядки, які вже панували в центральних районах Росії: єдиновладдя комуністів, ліквідація будь-яких проявів демократії, експропріація власності, жорстка централізація управління, продовження русифікації. Ця політика пізніше одержала назву «воєнно-комуністичної». Упровадження її було можливе лише з допомогою жорстокого насильства, на яке нова влада йшла без найменших вагань. У 1919 р. Україна поринула у вир червоного терору.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте особливості формування центрального радянського апарату в Україні наприкінці 1918 – на початку 1919 р.
2. Проаналізуйте соціально-політичну спрямованість рішень III з'їзду КП(б)У.
3. Чому відновлення радянської влади в Україні було пов'язане з посиленням насильства і терору?
4. Охарактеризуйте ставлення українських соціалістичних партій до політики більшовиків 1919 р. У чому полягає суть ідеології українського націонал-комунізму?
5. Поясніть, у чому полягала політика більшовиків щодо селянства.
6. Дайте узагальнюючу характеристику ставлення різних верств населення і політичних організацій до більшовицької політики в Україні.
7. Охарактеризуйте прояви антибільшовицького опору в Україні 1919 р.

Документи

1. Сучасний український історик М. Дорошко про окупаційний характер радянської влади в Україні

У ході утвердження комуністичного режиму на теренах України російські більшовики «експортували» в республіку не лише владні структури, але й їх керівну вер-

хівку, що підкреслювало окупаційний характер більшовицької влади в Україні. Виходячи з того, що українська радянська державність була принесена в республіку на багнетах російської Червоної Армії і цілковито копіювала більшовицьку систему влади, створену в радянській Росії, у нас є всі підстави стверджувати, що КП(б) – українська філія РКП(б)... сформувала в республіці вищу ланку, на зразок тієї, що була створена московським більшовицьким партійним центром.

Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.). – К., 2008. – С. 350.

2. З книги членів КП(б)У Сергія Мазлаха і Василя Шахрая «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною» (Саратов, 1919)

...Відносно України, т. Ленін, ми скажемо: може бути зараз лише дві відповіді: 1) або самостійна Україна – тоді повинен бути і «свій» уряд, і «своя» партія; 2) або Україна – се «Південна Росія»...

Т. Ленін! Ми просимо Вас відповісти ще нам на от ці запитання, які мають для нас «особистий» інтерес.

Чи можна лишатися членом РКП і відстоювати самостійність України?

Якщо не можна, то чому: чи тому, що відстоювати самостійності України взагалі не можна, не помагається, чи тому, що не можна відстоювати самостійності України так, як ми відстоюємо?

Якщо не можна відстоювати самостійності України так, як ми відстоюємо (тобто через свій уряд і свою комуністичну партію. – Авт.), то скажіть, як треба відстоювати самостійність України, аби можна було лишатися членом РКП?

15/2 грудня 1918 р. – 14/1 січня 1919 р.

Запитання і завдання

Документ № 1.

Назвіть факти, які підтверджують чи спростовують висновок М. Дорошка.

Документ № 2.

1. Спираючись на зміст документа, проаналізуйте, що було спільного і що відмінного в поглядах більшовиків та українських націонал-комуністів.
2. Спираючись на документи та матеріал підручника, дайте розгорнуту характеристику національній та економічній політиці більшовиків в Україні в 1919 р.

§55. БОРОТЬБА ЗА НАДДНІПРЯНСЬКУ УКРАЇНУ ВЛІТКУ 1919 р.

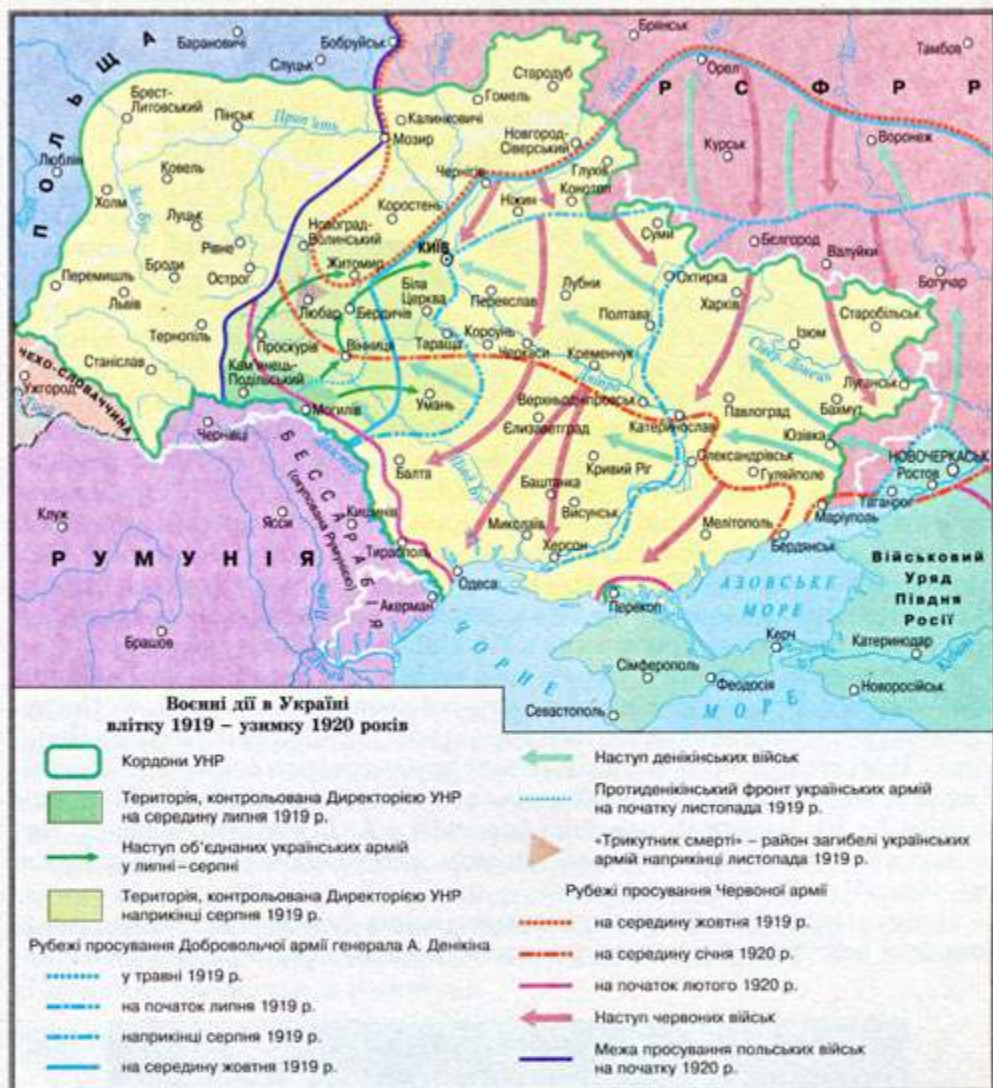
Згадайте 1. Які регіони України опинилися навесні 1919 р. під контролем більшовиків? 2. Де на початку літа 1919 р. перебувала Директорія та її армія?

Творче завдання Які уроки можна винести з досвіду успіхів і невдач об'єднаних армії УНР і УГА?

1. Воєнно-політична ситуація в Україні влітку 1919 р.

Наступ білогвардійців

Улітку 1919 р. у боротьбі за оволодіння Україною зішлись білогвардійські війська і Червона армія. Нові спроби прорватися в центральні райони України робила також Армія УНР. Боротьба між цими трьома силами визначила характер воєнних дій улітку 1919 р.

Перш за все білогвардійці, які в складі Добровольчої і Донської армій наступали з Дону, зуміли потіснити Червону армію в Донбасі, де бої тривали з січня 1919 р. 27 травня денікінці захопили Луганськ і продовжували наступ. Военно-стратегічна обставина в Україні стала докорінно змінюватися на користь А. Денікіна.

25 червня білогвардійські війська захопили Царицин (тепер Волгоград). Тут 3 липня А. Денікін підписав «Московську директиву» – наказ про наступ на Москву. Головного удару мала завдати Добровольча армія. Передбачалося встановити повний контроль над Україною, а потім оволодіти Москвою.

Поміркуйте

У чому причина успішного наступу білогвардійців?

Спроби зупинити денікінські війська на території України не вдалися. Лівобережна група білогвардійців вела наступ на Харків і далі на Москву, правобережна – на Київ. На Півдні наступ ішов уздовж Чорноморського узбережжя з метою захопити портові міста.

2. Контрнаступ військ УНР і ЗУНР

Швидкій ліквідації більшовицької влади на Правобережжі сприяли війська Директорії і уряду ЗУНР. У другій половині липня вони розпочали спільні дії проти радянських військ. 17 липня Українська галицька армія (УГА) та керівництво ЗУНР під тиском польських військ залишили Східну Галичину і переправилися на правий берег Збруча, який свого часу був кордоном між Австро-Угорською і Російською імперіями. Згідно з угодою між двома урядами, УГА вливалася в Армію УНР для спільної боротьби за незалежність України. Чисельність об'єднаної армії становила 80 тис. чол., з яких близько 50 тис. були галичанами. За лінією фронту діяло близько 15 тис. повстанців під командуванням Зеленого і Ангела, що підтримували Директорію. Об'єднана армія контролювала територію, окреслену на півдні Дністром, на заході – Збручем, на півночі – лінією Гусятин–Ярмолинці–Бар, на сході – залізницею Жмеринка–Вапнярка до Дністра. Ця смуга української землі охоплювала простір 90 км вглиб і 350 км вшир і стала базою для контрнаступу з метою відновлення в Україні національної влади.

Успішне продовження боротьби було неможливе без тісної консолідації всіх наявних сил. Але повної узгодженості досягти не вдалося. Є. Петрушевич та його західноукраїнський уряд орієнтувалися на боротьбу з Польщею і Радянською Росією і були готові до тактичного союзу з А. Денікіним. Оточення С. Петлюри навпаки схилилося до переговорів з радянським урядом В. Леніна для узгодження боротьби з А. Денікіним. У результаті надалі діяли два уряди і дві армії, правда, для координації їхніх дій було утворено Штаб головного отамана.

План воєнних дій об'єднаного командування був компромісним: передбачалося розгортання наступу в напрямку Києва і Одеси, причому на пів-

Бронепоезд УГА «Вільна Україна». Вересень 1919 р.

Білогвардійці на одній з київських вулиць. 1919 р.

день спрямовувалися частини УНР, а на столицю України – галичани. План цей був невдалий, бо замість об'єднання збройних сил передбачав їхнє розпорошення.

Наступ українських армій розпочався в перші дні серпня 1919 р. і попервах розвивався досить успішно. Червоні війська, не маючи змоги стримувати білогвардійців та українські підрозділи, швидко відступали. 30 серпня частини Червоної армії без бою залишили Київ. Майже одночасно до міста ввійшли білогвардійці, якими командував генерал Бредов, та українські війська на чолі з генералом Кравсом. Спроби порозумітися з денікінцями не мав успіху. Білогвардійці, які прагнули відновити «єдину й неподільну» Росію, не погоджувалися на поступки, і Кравс, незважаючи на чисельну перевагу, підписав угоду про відступ з Києва до лінії Василькова. Через деякий час між білогвардійцями і українськими військами розгорнулися воєнні дії.

3. Поразка українських армій

Невдала спроба визволення Києва прискорила остаточну поразку українських армій, які опинились у «трикутнику смерті» і мусли вести бої з трьома силами, кожна з яких переважала їх: більшовиками, білогвардійцями й поляками. Останні поступово окупували Західну Волинь і Поділля, залишивши українців без тилу. Спорядження, боеприпаси вичерпалися. «5000 пар чобіт, плащів та 5000 рушниць з набоями могли б урятувати наше становище», – писав С. Петлюра пізніше.

Поміркуйте

Чому не вдалося забезпечити армію зброєю і спорядженням?

За умов щільної блокади, на яку Антанта приречла залишки Армії УНР і ЗУНР, закупки за кордоном були неможливі. Ослаблені тяжкими боями, недоїданням і надзвичайно ранніми приморозками, жертвами епідемій (головним чином тифу) стали солдати обох армій. Епідемії супроводжувалися високою смертністю.

Михайло Омелянович-Павленко – генерал-полковник Армії УНР

Головний отаман військ УНР Симон Петлюра. Львів. 1920 р.

Першою припинила збройний опір УГА. Її командування запропонувало денікінцям сепаратні переговори. Білогвардійці прагнули до роз'єднання українських сил і охоче прийняли пропозицію. Переговори закінчилися 5 листопада переходом УГА на бік А. Денікіна. На той час УГА мало 10 тис. бійців, половина з яких хворіли на тиф.

З ліквідацією галицького фронту С. Петрушевич виїхав до Відня. Директорія розпалася. Війська УНР під командуванням отамана С. Петлюри ще деякий час продовжували героїчну боротьбу з переважаючими силами. По їхніх слідах з півдня і сходу йшли білогвардійці, з півночі наступали червоні, із заходу – польські корпуси. Отож було вирішено застосувати методи партизанської боротьби – єдино можливої форми опору за тих обставин. Генерал М. Омелянович-Павленко і частина військ УНР у складі Запорізької, Волинської і Київської груп **6 грудня 1919 р.** вирушили в рейд по тилах денікінської і Червоної армій – *знаменитий Перший зимовий похід*. Це був мужній крок, спроба зберегти армію, адже перехід на територію Польщі означав негайне роззброєння. Рейд тривав понад п'ять місяців. Війська подолали дві тисячі кілометрів з боями, перш ніж навесні 1920 р. перейти у зайняті поляками райони.

С. Петлюра з найближчим оточенням у грудні 1919 р. виїхав до Варшави, де розпочав переговори з польським керівництвом про визнання УНР і про спільні дії в боротьбі з Радянською Росією. Усупереч україн несприятливим зовнішнім і внутрішнім обставинам, головний отаман залишався на чолі визвольної боротьби. На багато десятиліть він став символом боротьби українців за створення власної незалежної демократичної держави.

Підсумки й узагальнення

Улітку 1919 р. Україна стала ареною жорстокого військового протистояння декількох воєнно-політичних потуг: залишків Армії УНР, які об'єдналися з УГА і спільними зусиллями прагнули відновити свій контроль над її центральними регіонами; білогвардійських військ А. Денікіна, які наступали з Півдня і планували через Лівобережжя удар на Москву; Червоної армії, що прагнула зберегти більшовицький контроль над Україною. Урешті, наприкінці літа 1919 р. майже

вся Україна опинилася під контролем білогвардійських генералів. Українські армії були розбиті, а їх залишки продовжували партизанський рейд по Правобережній Україні (Перший зимовий похід).

Перевірте себе

1. Боротьба яких сил визначала воєнно-політичну ситуацію в Україні влітку 1919 р.?
2. У результаті яких воєнних операцій білогвардійці захопили Лівобережну Україну?
3. Коли і за яких обставин відбулося об'єднання військ Директорії і Української галицької армії?
4. Якими були плани об'єднаних армій? Дайте оцінку цим планам, використовуючи карту на с. 245.
5. Охарактеризуйте спробу українських військ захопити Київ і оцініть причини невдачі цієї операції.
6. У якому становищі перебували українські війська після відступу з Києва?
7. Чому Українська галицька армія першою припинила збройний опір білогвардійцям?
8. Яке значення мав Перший зимовий похід Армії УНР? Як він був проведений?

Документи

Спомини генерала Армії УНР О. Удовиченка про зустріч українських і денікінських військ у Києві

Український уряд не мав жодного бажання вступати в боротьбу з Добрармією: навпаки, вся його політика була скерована на порозуміння, на спільні дії двох армій проти Червоної армії. Про це старалися перед державами Антанти українські делегації в різних країнах, а головне в Парижі, та нарешті, й саме українське командування намагалося безпосередньо нав'язати контакт з Добрармією... Українським Урядом і командуванням армії було вжито всіх заходів для уникнення бойових дій проти Добрармії.

Між тим, група ген. Кравса, зайнявши 30.VIII своїми передовими частинами м. Київ, ранком 31.VIII рушила колоною через Київ, яку українське населення урочисто і радісно вітало. Але одночасно із сходу, через київські мости до Києва почали входити денікінські війська в команді ген. Бредова, по дорозі обеззброюючи дрібні групи українських військ. Маючи наказ не вступати в бій з військами Добрармії, українські частини не знали, як їм поводитися, вважаючи, що це «непорозуміння», яке буде ліквідоване командуванням українським і денікінським. Але за кілька годин розвіялися всі надії на встановлення мирних взаємовідносин і можливі бойові співпраці проти загального ворога, червоних...

Удовиченко О. Україна у боротьбі за державність. – Вінніпер, 1954. – С. 112.

Запитання і завдання

1. До чого прагнув С. Петлюра у відносинах з білогвардійцями?
2. З якою метою був організований об'єднаний наступ Армії УНР і ЗУНР?
3. Як суперечності між А. Денікіним і урядом Української Народної Республіки проявилися при зустрічі білогвардійських і українських військ наприкінці серпня 1919 р.?

\$56. ДЕНІКІНСЬКИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ І ЙОГО КРАХ

Згадайте 1. Які обставини сприяли переможному наступу білогвардійців в Україні? 2. Чому А. Денікін і С. Петлюра не домовилися про спільні дії проти більшовиків?

Творче завдання Порівняйте політику більшовицького і денікінського режимів в Україні.

1. Денікінський режим в Україні. Білий терор

Наприкінці літа білогвардійці окупували майже всю Україну. Денікінці захищали, перш за все, інтереси російських поміщиків і підприємців, які добивалися реставрації імперських порядків. Про загальний напрямок їхньої політики свідчило рішення про повернення до старого, юліанського календарного стилю.

Поміркуйте

Чим визначався антиукраїнський характер політики А. Денікіна?

Уже перші кроки білогвардійців в Україні засвідчили їхнє прагнення знищити всі сліди існування в недавньому минулому не лише УСРР, а й УНР. Україну денікінська адміністрація називала Малоросією, а її південну частину – Новоросією. Територія України було поділено на три області: Київську, Харківську і Новоросійську (з центром в Одесі). На чолі областей стояли головноначальствуючі з фактично необмеженими повноваженнями. Відновлювалися національні утиски. Українська мова дозволялася лише в приватних навчальних закладах. Українські газети й журнали закривалися, книжки вилучалися з бібліотек і книгарень, упроваджувалася цензура. Було видано наказ про зняття портретів Т. Шевченка в установах. Його бюст у Києві група чорносотенців скинула з п'єдесталу й розбила. За наказом денікінців знімали написані українською мовою вивіски. При денікінцях фактично припинила діяльність Українська академія наук, бо на утримання не виділялися кошти та її позбавили приміщення. Одночасно денікінці підігрівали національний розбрат, ворожнечу, ненависть до національних меншин.

В Україні при денікінцях було влаштовано 400 єврейських погромів, жертвами яких стали сотні людей. Організаторами та учасниками погромів було білогвардійське офіцерство, козаки, солдати, чорносотенне міщанство.

Денікінці встановили на захопленій території режим терористичної диктатури. Правда, вони відкрито не оголошували терору, як це робили більшовики, але суть їхньої політики від цього не змінювалася. Поява в тій чи іншій місцевості білогвардійців супроводжувалася масовими страдами. Після червоного терору Україна поринула у вир білого терору.

2. Реставраторська політика А. Денікіна в економіці

Аграрна політика А. Денікіна передбачала відновлення поміщицької власності на землю. Повертаючись за допомогою каральних команд у маєтки, поміщики примушували селян віддавати майно і реманент, ви-

плачувати великі контрибуції. У майбутньому, щоправда, білогвардійці обіцяли наділити селян землею за викуп, залишивши за поміщиками досить значні земельні площі. Деякі керівники білогвардійського руху вимагали негайної земельної реформи. Тільки таким чином можна було, на їхню думку, завоювати прихильність населення. *«Земельна реформа і... шибениці, тоді ми знову дійдемо до Москви»*, – говорив один з найвідоміших денікінських генералів О. Кутепов. Але подібні настрої серед білогвардійського офіцера не були пануючими.

Поміркуйте

Чому білогвардійці не погодилися на негайне проведення аграрної реформи?

У промисловості було скасовано восьмигодинний робочий день, збільшено норми виробітку. Але нормалізувати економічне життя не вдавалось. Розвал народного господарства тривав. За денікінців на багатьох заводах підтримувалася лише робота силових ліній. Зростало безробіття. У перший місяць денікінщини в Києві зареєстрованих безробітних налічувалося 40 тис. чоловік, стільки ж було й в Одесі.

3. Боротьба в денікінському тилу

Реакційна, шовіністична політика денікінців викликала хвилю обурення найширших мас населення України. Навіть середні верстви міських жителів, які свого часу були вкрай незадоволені політикою більшовиків і вітали білогвардійські війська, перейшли в опозицію. У містах формувалося антиденікінське підпілля.

Поміркуйте

Чи були в денікінців шанси завоювати підтримку українського села?

Незадоволення політикою білогвардійців охопило й українське село. Зміна настроїв селянства відбувалася дуже швидко, стрімко. Ще недавно воно виступало проти продрозкладки та інших заходів «воєнного комунізму»,

Видача волонтерських квитків киянам, що зголосилися піти в Білу гвардію. 1919 р.

сприяючи поразці радянських військ. Денікінське командування сподівалося, що антирадянські настрої селянства допоможуть йому поповнити армію. Воно розраховувало також на продовольчі ресурси України. Однак ці сподівання не виправдалися. Удаючись до погроз і репресій, денікінці зуміли мобілізувати лише частину селян, які підлягали призову. Але селяни не хотіли воювати за чужі їм інтереси і цим вносили в армію елементи розкладу. Білогвардійцям не вдалося налагодити і продовольче постачання своїх військ. На відмови селян вони відповідали реквізиціями, цим іще більше посилювали незадоволення новою владою. Часто саме спроби мобілізації, реквізиції та повернення землі й реманенту поміщикам призводили до селянських виступів.

Один з таких виступів відбувся у вересні 1919 р. у великому селі Баштанка на Миколаївщині. Повстанці оголосили Баштанську республіку, вигнавши денікінських урядовців. Іншим центром селянського повстанського руху став посад Висунськ на Миколаївщині. Місцеві партизани вели успішні бої з карателями, а наприкінці вересня навіть підійшли до Херсона й обстріляли місто з гармат.

Стихійні селянські повстання прагнули очолити представники різних політичних партій. У деяких районах це вдалося зробити більшовикам. Але не скрізь партизанський рух розвивався під їхнім керівництвом. Денікінцям протистояли сили різних політичних спрямувань, які також включились у повстанську боротьбу. У тилу денікінців, особливо на Правобережжі, діяли партизанські загони, очолювані українськими есерами та українськими соціал-демократами. Вони боролися за відновлення УНР. Для керівництва цими загонами в Кам'янці-Подільському, утримуваному військами УНР, було утворено міжпартійний орган – Центральний український повстанський комітет (скорочено – ЦУПКом).

4. Махновці

Значної шкоди денікінському війську завдавали загони під командуванням Н. Махна. У середині вересня 1919 р. вони вирвалися з денікінського оточення, до якого потрапили в районі Голтва–Умань.

Поміркуйте

Чому махновці не пішли на союз з білогвардійцями у їх боротьбі з більшовиками?

28 вересня на засіданні Реввійськради, штабу і командирів з'єднань було вирішено: «Катеринославщину вважати базою Повстанської армії, яка зможе обрости новими тисячами бійців, що дасть можливість розвинути анархістську Революцію на всю Україну».

За тиждень махновці пройшли 350 верст і з ходу захопили Кривий Ріг, Олександрівськ і Нікополь. Подібної мобільності в роки громадянської війни не досягала жодна з армій. Наприкінці жовтня під контролем махновців були великі райони Півдня, у т. ч. Апостолове, Бердянськ, Перекоп, Каховка, Синельникове та інші. У розпорядженні Н. Махна перебувало чотири корпуси, зведені в армію, яка дістала назву Революційно-повстанська армія України (махновська). Загальна кількість махновців, за приблизними оцінками, сягала 30 тис. чоловік. Для боротьби із цією армією А. Денікін кинув свої найкращі війська: армійський корпус під командуванням генерала Слащова і майже весь кінний корпус генерала Шкуро. 29 жовтня махновці вибили денікінців з Катеринослава, який і утримували до початку грудня 1919 р.

На звільнених махновцями територіях земля передавалася селянам, фабрики і заводи – колективам робітників. Для регулювання господарської, культурної, санітарно-медичної та інших галузей суспільного життя утворювалися Вільні Ради. Це був анархо-комунізм – ідеал суспільного устрою махновців. За умов, коли кожен новий режим розпочинав діяльність з експропріації селянства, в останнього формувалося стійке недовір'я до будь-якої влади. Це підтримувало вплив махновців серед сільського населення.

Своєю впертою боротьбою в білогвардійському тилу повстанська армія Н. Махна сприяла швидкій перемозі більшовиків над денікінською армією.

5. Контрнаступ більшовицьких військ і крах денікінщини

11 жовтня радянські війська розпочали контрнаступ проти денікінців.

Поміркуйте

Які причини швидкого краху денікінської армії в Україні?

Кінний корпус В. Примакова і Латиська стрілецька дивізія 12 грудня вибили денікінців з Харкова, зумовивши захоплення Донбасу. 16 грудня денікінці залишили Київ. Білогвардійський фронт почав розвалюватися. На початку січня 1920 р. Червона армія повністю зайняла Донбас. У січні–лютому розгорнулися бої за Правобережжя. У перші дні лютого радянські війська ввійшли в Миколаїв і Херсон, а потім Одесу. Україна була очищена від денікінців. Наприкінці березня 1920 р. склав зброю останній їхній оплот – Новоросійськ. Лише Крим, невдалий штурм якого вели ослаблені більшовицькі війська, усе ще залишався під контролем білогвардійців.

Таким чином, боротьба між Добровольчою армією, Червоною армією і об'єднаними українськими арміями, що тривала протягом другої половини 1919 р., завершилася перемогою більшовиків, які встановили свій контроль над Україною.

Підсумки й узагальнення

Україну А. Денікін вважав невід'ємною частиною Росії, і його політика була спрямована на знищення будь-яких слідів існування як національного режиму Директорії, так і радянської влади. Денікінці розгорнули в Україні білий терор, ширили національний розбрат, інспірували єврейські погроми. Не випадково проти денікінців виступили широкі верстви населення, різні політичні партії і групи. Масове антиденікінське повстання в денікінському тилу допомогло більшовикам досить швидко розбити білогвардійців.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте денікінський режим на захопленій території України.
2. Яку соціально-економічну політику проводили денікінці?
3. Яку національну політику проводив А. Денікін в Україні?
4. Яку реакцію з боку населення України викликало встановлення денікінського режиму?
5. Які політичні сили виступали проти денікінщини?
6. Обґрунтуйте причини поразки білогвардійців. Як відбувався крах денікінщини?

Документи

З відозви А. Денікіна «К населению Малороссии»

Стремление отделить от России малорусскую ветвь русского народа не оставлено и поныне. Былые ставленники немцев Петлюра и его соратники продолжают и теперь совершать свое злое дело создания самостоятельной «Украинской державы» и против возрождения единой России.

...Ввиду сего, в основу устройства областей Юга России и будет положено начало самоуправления и децентрализации при неперменном уважении к жизненным особенностям местного быта.

Объявляя государственным языком на всем пространстве России язык русский, считаю совершенно недопустимым и запрещаю преследование малорусского языка. Каждый может говорить в суде по-малорусски.

Частные школы, содержащие на местные средства, могут вести преподавание на каком угодно языке...

Деникин, 12 августа 1919 г. Таганрог

Полтавський облархів. – Ф. Р. 2173. –
Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 38.

Запитання і завдання

1. Як характеризує погляд на історію України вираз А. Денікіна «...малорусская ветвь русского народа»?
2. Як можна охарактеризувати твердження А. Денікіна: «...Былые ставленники немцев Петлюра и его соратники...»?
3. Чи обіцяв А. Денікін Україні щось нове в порівнянні з царським режимом?

§57–58. НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В 1920 р.

Згадайте 1. Які обставини сприяли перемозі більшовиків над військами Директорії та А. Денікіна в 1919 р.? 2. Які дії денікінців викликали обурення населення України?

Творче завдання Як оцінити заяву більшовиків про визнання самостійності Української РСР – нова стратегія чи нова тактика при старій стратегії?

1. Політика більшовиків щодо України

Утретє повернувшись після розгрому А. Денікіна в Україну, більшовики робили все для того, щоб ніколи не втратити контроль над нею.

Як і в попередні роки, політичний курс щодо України розроблявся в Москві й враховував насамперед інтереси більшовицького центру. Ці інтереси диктували необхідність уніфікації всіх сторін життя України відповідно до норм, що склались у Російській Федерації, зокрема в її центральних губерніях.

Водночас більшовики прагнули створити в суспільстві видимість, що їхня політика щодо України кардинально змінилася, що вони зробили належні висновки зі своїх помилок 1919 р. 4 грудня 1919 р., коли Червона армія широким фронтом наступала в Україні, VIII Всеросійська партконференція більшовиків прийняла запропоновану В. Леніним резолюцію «Про радянську владу в Україні». Більшовики в першому її пункті брали

на себе незвичне зобов'язання: стояти «на точці зору визнання самостійності УСРР». Істотні зміни обіцяли вони і в ставленні до мови: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти рідною мовою в усіх радянських установах, проти-діючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план».

Поміркуйте

Чи справді більшовики 1920 р. змінили свою політику щодо України?

Багатьма прибічниками національного відродження України цей пункт резолюції партконференції сприймався як відмова від попередньої русифікаторської політики більшовиків. З їхньої пам'яті ще не стерлися слова Х. Раковського, Голови Раднаркому УСРР, сказані на III Всеукраїнському з'їзді Рад: «Ми покінчили з національними відмінностями».

Серед гучно розрекламованих намірів більшовиків була обіцянка ширше враховувати інтереси середнього селянства, обмежити масштаби радгоспного будівництва, забезпечити добровільність у створенні колгоспів.

Ці заяви лише частково відбивали реальні наміри центру щодо України, а в головному, у визнанні її самостійності, були звичайною демагогією. Виступаючи перед «своїми» – агітаторами-комуністами, які направлялися на початку 1920 р. в Україну, Л. Троцький розкрив політику РКП(б) відверто: «...Нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами».

«Для досягнення поставлених цілей, – сказав на завершенні голова Реввійськради РСФРР, – усі засоби добрі». Таким чином, не відмовляючись від своїх традиційних цілей в Україні, більшовики в нових умовах мусили маскувати їх, удаючись до звичайного обману.

2. Створення владної вертикалі

Керівництво РКП(б) прагнуло створити в Україні міцні органи державної влади. Як і в 1919 р., більшовики не поспішали з виборами до рад: рішенням «згори» утворювали надзвичайні органи влади – революційні комітети (ревкоми). Верховна законодавча і виконавча влада передавалася Всеукраїнському революційному комітету (Всеукрревкому), створеному 11 грудня 1919 р. в Москві. Головою Всеукраїнського революційного комітету став більшовик Г. Петровський. Основними завданнями ревкомів було встановлення повного контролю над усім громадським, політичним та господарським життям на території України, придушення антибільшовицьких, особливо національних, сил, ліквідація органів влади, що існували за попередніх режимів, упровадження «воєнного комунізму» в республіці й забезпечення політичних умов, за яких можна було б перейти до організації постійних виборних органів влади з домінуванням над ними більшовиків.

Одночасно зі створенням в Україні надзвичайних органів державної влади ЦК РКП(б) чимало зусиль доклав до формування їх надійного підґрунтя – місцевих більшовицьких органів. Несподівано виявилось, що це досить складне завдання. Наміри вищого партійно-державного керів-

ництва Росії і надалі впроваджувати «воєнно-комуністичні» методи керівництва країною викликали незадоволення в суспільстві. Це відбилося на настроях у більшовицьких верхах самої Росії. У лавах партії сформувалася опозиційна керівництву ЦК РКП(б) група «демократичного централізму», яку очолив Т. Сапронов. Група виступила проти воєнних методів керівництва партією і державою, мілітаризації економіки, введення для небажаючих працювати концтаборів, штрафних команд тощо.

Поміркуйте

Чи були в Україні умови для появи прихильників «демократичного централізму»?

Ці настрої швидко поширилися в Україні, населення якої не бажало повернення «воєнного комунізму». Стійка опозиція «воєнному комунізму» склалася і в керівництві КП(б)У. У відповідь ЦК РКП(б) прийняв рішення про перереєстрацію Компартії України, у результаті якої більш ніж третині її складу було відмовлено в підтвердженні членства. З Росії прибуло понад тисячу партпрацівників, які брали участь у перереєстрації, а частина їх зайняла посади, що стали вакантними.

У середині лютого 1920 р., в умовах зміцнення позицій більшовиків в Україні, Всеукраїнським припинив свою діяльність, передавши повноваження ВУЦВК і РНК УСРР. На чолі ВУЦВК став Г. Петровський, Раднарком очолив Х. Раковський. У березні – на початку квітня відбулися вибори до рад різних рівнів. Більшовики отримали більшість депутатських мандатів: у повітових виконкомах – 70 % місць, у губернських – 80 %. У травні відбувся IV Всеукраїнський з'їзд рад, на якому також домінували більшовики. Серед 811 делегатів 710 були членами РКП(б) або їхніми прихильниками. Але результати виборів не відбивали реального впливу противників більшовиків у масах.

Поміркуйте

Чи справді вибори до рад не відбивали справжню розстановку політичних сил у суспільстві? Якщо так, то чому?

Умови для агітаційної роботи були обмежені, частина політичних противників більшовиків була заарештована, інша діяла в підпіллі. Вибори не були ні рівними, ні прямими, ні загальними, ні таємними. До того ж новообрані ради мали обмежені повноваження: фактично, уся повнота влади належала більшовицьким партійним комітетам.

3. Більшовики й українські соціалістичні партії в 1920 р.

Доля радянської влади в Україні значною мірою залежала від ставлення до неї українських соціалістичних партій. Це переконливо продемонстрував 1919 рік. Тоді більшовики відмовлялися від співробітництва з українськими лівими соціалістами головним чином тому, що останні вперто стояли на платформі незалежної радянської України. За нової ситуації КП(б)У погодилася на політичний блок з українськими соціалістами за умови визнання останніми її гегемонії в Україні.

Зі свого боку, на такий блок наприкінці 1919 – на початку 1920 р. погодилася ліва: *Українська комуністична партія (боротьбистів) (УКП(б))*, сформована 1919 р., та новостворена в 1920 р. *Українська комуністична партія (уканісти)*.

Поміркуйте

Які обставини викликали дрейф партій, що складали основу Центральної Ради і Директорії, у бік більшовиків?

Курс цих партій на примирення з більшовиками пояснювався перш за все настроями селянства, яке з надією зустріло обіцянки радянської влади здійснити справедливую аграрну реформу, сподіваннями національної інтелігенції на вільний розвиток української культури, власними прагненнями створити незалежну Українську Радянську Республіку.

Зближення з більшовиками призвело до саморозпуску лівих партій і вступу їх членів до складу РКП(б). Цей крок був продиктований прагненням надати правлячій КП(б)У національного характеру. Більшовики, серед яких було мало українців, підтримували цю ілюзію. На початок 1921 р. в Україні збереглася лише одна національна комуністична організація, яка не думала саморозпускатися, – Українська комуністична партія (УКП).

На шлях примирення з більшовиками в 1920 р. став один з лідерів української соціалістичної еміграції, відомий письменник *Володимир Винниченко*. У квітні він прибув до Києва, де заявив про готовність працювати над зміцненням радянської влади й незалежності України. Але, ознайомившись з реальним станом речей, після розмов з головою українського радянського уряду Х. Раковським, відвідання Москви й переговорів з керівниками більшовицької партії він змінив своє рішення і знову виїхав за кордон.

Незважаючи на постійні розколи в соціалістичних партіях, продовжували існувати окремі групи Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), які не відмовлялися від своїх програмних принципів твердо обстоювати повну незалежність України і не погоджувалися на контакти з більшовиками. Правда, діяти їм довелося в підпіллі та за кордоном, в еміграції.

Президія з'їзду Української партії лівих соціалістів-революціонерів (боротьбистів) у період злиття з КП(б)У. Харків. 1920 р.

4. Земельна політика

Політика «воєнного комунізму», яку більшовики започаткували в Україні ще 1919 р., мала продовження в 1920 р. Особливо яскраво вона проявилась у промисловості, продовольчій справі і методах керівництва державою. Що ж до земельної справи, то тут спроб насадження комун і колгоспів у 1920 р. не спостерігалось. Більшовики врахували гіркий для себе досвід 1919 р.

Поміркуйте

Що повинні були зробити більшовики в 1920 р., щоб нейтралізувати негативні наслідки їх земельної політики 1919 р.?

Приступаючи до соціально-економічних перетворень, більшовики зосередили увагу на розв'язанні аграрного питання. 5 лютого 1920 р. Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом затвердив закон про землю, який передбачав передачу поміщицьких, казенних, монастирських і удільних земель, конфіскованих радянською владою у 1919 р., до рук трудящих селян без всякого викупу. Перевага в наділенні землею надавалася малоземельним селянам і сільськогосподарським робітникам. Але багато з них, одержавши землю, так і не зуміли її освоїти: не вистачало реманенту, а інколи й умінь самостійного ведення господарства.

На відміну від 1919 р., коли радгоспи одержали понад 1 млн дес. землі, у 1920 р. їм було відведено лише 376 тис. дес. Земельні площі при цукрових заводах також зменшилися втричі. Що ж до поміщиків, то їх не лише позбавляли землі й реманенту: вони разом з членами сімей підлягали негайному виселенню зі своїх маєтків.

5. Націоналізація промисловості

Після відновлення більшовицької влади розгорнулася широка націоналізація промисловості, торгівлі, транспорту, фінансів. Протягом 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств, на які припадало

У цеху паровозобудівного заводу в м. Луганськ. 1920 р.

82 % зайнятих у промисловості робітників. Таким чином, власності по-збавлялися не лише великі й середні капіталісти, але й багато дрібних.

Поміркуйте

Чи була економічно виправданою суцільна націоналізація промисловості?

Націоналізація відбувалася без належної підготовки та економічного обґрунтування. Характерно, що здебільшого підприємства, які перейшли у власність держави, в умовах розрухи не діяли. Сотні тисяч робітників, рятуючись від голоду й злиднів, переїхали в село. В Україні склалася надзвичайно скрутна економічна ситуація, що загрожувала паралічем промисловості й транспорту. Діючи згідно з принципами «воєнного комунізму», відповідні державні й господарські органи запроваджували в республіці загальну трудову повинність, на свій розсуд перекидаючи на великі підприємства, що працювали на оборону, робітників з дрібних фабрик і заводів.

6. Хлібна розкладка

Продовольча політика радянської влади швидко розвіяла сподівання й симпатії до неї, викликані законом Всеукрревкомом про землю. Земля лише тоді може принести достаток селянській родині, коли вона вільно розпоряджається плодами своєї праці. Але цього не було. Наприкінці лютого 1920 р. Раднарком УСРР прийняв закон про хлібну розкладку, що мав забезпечити робітничі центри Росії та України, армію, сотні тисяч радянських службовців продовольством. З березня по вересень 1920 р. з метою зміцнення продорганів ЦК КП(б)У було мобілізовано до продзагонів близько 15 тис. робітників, у тому числі понад 2 тис. членів більшовицької партії.

Улітку 1920 р. В. Ленін висунув грандіозний план пограбування українського села за допомогою армії. Війська Кавказького фронту, у тому числі й Перша кінна армія С. Будьонного, що в цей час перекидалися на російсько-польський фронт, повинні були виконувати заготовку хліба, не гребуючи розстрілами, введенням кругової поруки, іншими формами тиску.

Селянство відмовлялося здавати хліб, а продзагони і військові частини натрапляли на кулеметний і рушничний вогонь. До липня 1920 р. загальний план продрозкладки було виконано на 10 %.

7. Червоний терор 1920 р.

1920 рік ознаменувався подальшим зростанням озлобленості, ненависті, жорстокості в суспільстві. Протиставляючи себе більшості населення, запроваджуючи незрозумілу й ворожу йому політику, влада була приречена на деспотичні методи управління, терор супроти всіх незадоволених. 2 лютого 1920 р. Всеукрревком оголосив, що в боротьбі з ворогами радянської влади надзвичайні комісії і революційні трибунали не зупинятимуться ні перед чим, у тому числі застосуванням «системи червоного терору». Чекістські органи УСРР у 1920 р. очолював В. Манцев, відряджений в Україну з Москви, де він працював заступником голови ВЧК і головою Московської ЧК. На початку травня 1920 р. в Україну прибув і голова ВЧК Ф. Держинський, який очолив оперативну групу в складі 1400 досвідчених чекістів. Разом з місцевими чекістами вони розгорнули нову кампанію репресій проти всіх незгодних чи підозрілих, залякуючи потенціальних противників більшовиків.

Поміркуйте

Чому більшовицький центр у Москві приділяв особливу увагу зміцненню репресивних органів в Україні?

Особливо жорстоких репресій зазнало селянство Катеринославської губернії, яке в 1920 р. під керівництвом Н. Махна знову піднялося на збройну боротьбу проти більшовиків.

Знаряддям терору були не лише чекісти, а й регулярні частини Червоної армії, особливо сформовані з іноземців і жителів російських губерній. «Червоноармійці з північних губерній, не зв'язані з місцевими умовами, є більш стійким елементом», – говорив В. Манцев.

Невдоволення режимом, який приніс із собою примусову працю, контрибуції, розстріли й страх, поширювалося в середовищі робітників, селянства, інтелігенції.

Підсумки й узагальнення

У ході розгрому А. Денікіна більшовики оголосили визнання самостійності УСРР і права українського народу на розвиток його мови й культури. Насправді це був тактичний маневр. У 1920 р. був продовжений курс на «воєнний комунізм», розпочатий в 1919 р. Особливо яскраво він проявлявся в галузі промислового виробництва, де відбувалася суцільна націоналізація, а також у продовольчій сфері, де вводилася розкладка на зерно та інші продовольчі припаси, які примусово вилучалися в селян. Як і в попередньому році, більшовицька політика в Україні зустріла масовий опір її населення, який придушувався методами «червоного терору».

Перевірте себе

1. Порівняйте резолюцію VIII партконференції щодо України і виступ Л. Троцького перед комуністами-агітаторами. Зробіть висновки.
2. З якою метою було створено Всеукрревком?
3. Як у 1920 р. формувалася в Україні владна вертикаль?
4. Які особливості проведення політики «воєнного комунізму» в Україні 1920 р.?
5. Охарактеризуйте земельну політику радянської влади в 1920 р. Які чинники впливали на її проведення?
6. Якими були масштаби націоналізації промисловості в Україні 1920 р.?
7. До яких наслідків призвело запровадження хлібної розкладки?
8. Яке місце в політиці «воєнного комунізму» займав червоний терор? Як він здійснювався у 1920 р.?

Документи

1. З інструктивної промови, яку на початку 1920 р. виголосив голова Реввійськради РСФРР Л. Троцький перед комуністами-агітаторами, що виїжджали для роботи до України

[...] Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может, она задохнется, а с ней и советская власть, и мы с вами. Идите же на работу, трудную, ответственную работу. Конкретно наша задача сводится к следующему:

Не навязывать украинскому крестьянству коммуну до тех пор, пока наша власть не окрепнет.

Осторожно заводить ее в бывших имениях под названием артелей и товариществ. Утверждать, что в России нет коммуны.

В противовес «самостийнику» Петлюре и другим говорить, что Россия тоже признает самостоятельность Украины, но с советской властью, а Петлюра продает Украину буржуазным государствам.

Так как нам необходимо обезоружить всех повстанцев, чтобы они снова не обратились против нас, а то обезоруживание вызовет недовольство среди крестьянских масс, – необходимо внушить, что среди повстанцев большинство деникинцев, буржуев и кулаков.

Трудное дело обстоит с Петлюрой, так как украинское крестьянство на него и надеется. Нужно быть осторожными. Только дурак и провокатор без разбора везде и всюду будет твердить, что мы воюем с Петлюрой. Иногда, пока не разбит Деникин, выгодно распускать слухи, что советская власть в союзе с Петлюрой.

Если будут случаи грабежей в Красной Армии, то их необходимо сваливать на повстанцев и петлюровцев, которые влились в Красную Армию. Советская власть постепенно расстреляет всех петлюровцев, махновцев и повстанцев, потому что они вредный элемент, и это будет явным доказательством не только строгой революционной дисциплины, но и суровой кары за грабеж.

Так как правительство России вынуждено вывозить хлеб Украины, то на вашей обязанности, товарищи, объяснить крестьянам, что хлеб возьмут только с кулаков, и не для России, а для бедных украинских крестьян, для рабочих и Красной Армии, которая изгнала Деникина из Украины.

Старайтесь, чтобы в Советы и исполкомы вошло большинство коммунистов и сочувствующих.

Принять все меры к тому, чтобы на Всеукраинский съезд Советов не попали такие от волостей, которые могут примкнуть на съезде к нашим врагам и таким образом избрать правительство не из коммунистов-большевиков.

Отправляясь ныне на работу в Украину, помните, что вам здесь передавалось, не забудьте этих моих десяти заповедей: они во многом вам помогут. Кроме того, знайте, что для достижения намеченной цели все средства одинаково хороши. Ни на одну минуту не забывайте, что Украина должна быть нашей, и нашей она будет только тогда, когда будет советской, а Петлюра вышиблен из памяти народа навсегда.

Желаю вам полного успеха и счастливого пути!

Праці Українського наукового інституту. –
Варшава, 1932. – С. 149–151.

2. 3 пропозиції В. Леніна членам Ради праці і оборони РСФРР. Червень, 1920 р.

...Предлагаю разработать следующее постановление:

Войскам Кавфронта идти пешком через всю Украину, чтобы в каждую волость (из 1900 приблизительно волостей Украины) заходили дважды, через определенный промежуток времени, сначала конная, потом пешая часть для выполнения (и затем проверки выполнения) следующих задач:

а) сбор продовольствия (по разверстке);

б) составление на месте, т.е. в каждой деревне, под охраной местных крестьян и под их ответственностью двойного (против разверстки) запаса продовольствия (ссыпанного в амбаре, в доме попа, помещика и т.п.)...

в) составление (и проверка) списка «ответственных» крестьян (из местных богачей; сверху, то есть по степени наибольшего богатства выделяется 5–20 % и т.д. хозяев на каждое село, смотря по его величине).

«Ответственные» крестьяне лично отвечают за выполнение продовольственных и других заданий власти.

После ухода войск специальной задачей местной власти (за неисполнение этой задачи – расстрел) является ведение и сохранение этого списка...

В «упорных» волостях или селах воинские части организуют «третье посещение» (войскам), либо остаются на постой подольше (до 2-х недель) для наказания и исправления...

В. Ленин об Украине. – К., 1978. – Т. 2. – С. 353–354.

Запитання і завдання

Документ № 1.

1. Яку роль Україні відводило керівництво РСФРР після розгрому А. Денікіна?
2. На які особливості національного характеру українців звертає увагу Л. Троцький? Наскільки об'єктивні ці оцінки?
3. Чиї інтереси виражав Л. Троцький, виступаючи з цією інструктивною промовою?
4. Дайте загальну оцінку «Десяти заповідям» Л. Троцького в контексті ситуації в Україні 1920 р.

Документ № 2.

1. Чому В. Ленин пропонував застосувати для виконання продрозкладки в Україні армію?
2. Чи не свідчить заклик В. Леніна про відсутність в українському селі соціальної опори більшовицької партії?
3. Підтверджує чи спростовує ленінський план тезу про окупаційний характер радянської влади в Україні?

\$59–60. СПРОБИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО Й УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ 1920 р.

Згадайте 1. Чим закінчилася війна між Польщею і Західноукраїнською Народною Республікою? 2. Де перебував С. Петлюра і залишки військ Директорії наприкінці 1919 – на початку 1920 р.? 3. Де перебували залишки розбитих білогвардійських військ у 1920 р.?

Творче завдання Охарактеризуйте еволюцію Польщі і російських білогвардійських режимів у їх ставленні до незалежності України.

1. Воєнно-політична ситуація в Україні в 1920 р.

Після поразки А. Денікіна боротьба за контроль над Україною не припинилася.

По-перше, ще залишилися військові сили, які орієнтувалися на відновлення Української Народної Республіки на чолі з С. Петлюрою: регулярні частини Армії УНР, які в грудні 1919 – весною 1920 рр. перебували в Першому зимовому поході по радянських тилах; повстанці пропетлюрівської орієнтації, які в різних регіонах України воювали з більшовиками; уряд і залишки військ УНР, що наприкінці 1919 р. перейшли на територію Польщі і стали налагоджувати з нею союзні відносини. Усі вони чекали нагоди, щоб розгорнути нову війну за відновлення незалежності.

По-друге, білогвардійські війська П. Врангеля, що перебували в Криму, готувалися до наступу через Україну на Москву.

Таким чином, С. Петлюра і П. Врангель мали спільного ворога – більшовиків. Досвід 1919 р. підказував, що заради успіху їм необхідно було узгодити свої дії, погодитися на певні компроміси щодо майбутнього України.

Вкрай ускладнила цю ситуацію Польща, яка у війні з Російською радянською республікою прагнула утвердити свою незалежність.

2. Варшавський договір

Наприкінці квітня 1920 р. Україна й Білорусія стали ареною радянсько-польської війни. Правлячі кола Польщі після відновлення незалежності своєї країни у своїй «східній політиці» схилилися до курсу на відновлення кордонів Речі Посполитої 1772 р. Зі свого боку, російське більшовицьке керівництво готувалося до революційного походу на Захід, прагнучи з допомогою місцевих прибічників установити там комуністичні режими.

Перебуваючи наприкінці 1919 – на початку 1920 р. у безнадійному становищі, уряд УНР змушений був шукати угоди зі своїм недавнім противником (Польщею) для боротьби проти спільного ворога (більшовиків).

Між представниками УНР і Польщі **21 квітня 1920 р.** було підписано **Варшавський договір**. Польська держава визнавала право УНР на незалежне існування, а УНР погоджувалася на включення до складу Польщі західних регіонів України: Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини, Підляшшя, Полісся.

Поміркуйте

Чи була альтернатива Варшавському договору?

Договір між УНР і Польщею був нерівноправний з точки зору українців, тому він викликав протести навіть у найближчому оточенні С. Петлюри. З поста прем'єр-міністра подав у відставку І. Мазепа. Угоди критикували В. Винниченко і М. Грушевський, які ще раніше відійшли від С. Петлюри й перебували в еміграції. Особливо гнітюче враження справив Варшавський договір на галицьку громадськість, для якої він перекреслював надії на національне визволення.

3. Початок радянсько-польської війни

25 квітня польські війська розгорнули наступ в Білорусії і Правобережній Україні, які перебували під контролем більшовиків.

У складі польських військ, відповідно до умов договору, наступали війська УНР: дві дивізії під командуванням полковників О. Удовиченка й М. Безручка і 5-тисячна військова група, яка на початку травня повернулася із Зимового походу – знаменитого рейду по радянських тилах, який вона почала наприкінці 1919 р. Знову зазвучало давнє гасло польсько-української солідарності: *«За вашу і нашу свободу!»*. Загальна кількість військ УНР становила близько 15 тис. чол. Польська армія була значно більшою. Фронт було прорвано, і **6 травня** польська армія і частини УНР вступили до Києва. 9 травня вони форсували Дніпро, але їх подальший наступ було зупинено на лінії Вишгород–Бровари–Бориспіль.

Масового антибільшовицького селянського повстання в тилу Червоної армії, на яке сподівався С. Петлюра, також не сталося.

Поміркуйте

Чому, на відміну від 1919 р., у тилу радянських військ 1920 р. не відбулося масового антибільшовицького повстання?

«Червоний терор», який проводився в Україні заходами ЧК, нейтралізував антибільшовицькі сили. До того ж давалося взнаки недовіря до

поляків, яке накопичувалося століттями і з якими ще недавно довелося воювати.

Тим часом готувалися передумови контрнаступу радянських військ, який почався в середині травня 1920 р.

Вирішальні бої розпочалися 5 червня, коли Перша кінна армія Будьонного, зосереджена в районі Умані, прорвала оборону польських військ. 12 червня червоноармійські частини вступили до Києва (див. карту).

Переслідуючи противника, радянські війська на початку липня 1920 р. перенесли воєнні дії на територію Західної України.

Успішні дії військ Південно-Західного фронту створили умови для відновлення наступу Західного фронту, який розпочався 4 липня 1920 р. Війська фронту під командуванням М. Тухачевського прорвали польську лінію

В. Ленін закликає до рішучої боротьби з Польщею. Росія, 1920 р.

оборони й досить швидко витіснили противника з території Білорусії. У другій половині липня радянські війська вступили на територію Польщі, яка опинилася перед загрозою воєнно-політичного краху. Прагнучи запобігти такому перебігу подій, міністр закордонних справ Англії лорд Керзон за дорученням Верховної ради Антанти 11 липня 1920 р. звернувся з нотою до радянського уряду, у якій пропонував радянській Росії перемир'я з Польщею. Польські війська мали відійти за так звану лінію Керзона, визнану в грудні 1919 р. Антантаю «тимчасовим кордоном польського уряду», на якому мали затриматися польські війська, що наступали на Схід (див. карту на с. 231).

У своїй відповіді радянський уряд відкинув вимоги Керзона, заявивши, що польський уряд має безпосередньо звернутися до Раднаркому РСФРР. Але наступ радянських військ тривав і після 22 липня 1920 р., коли польський уряд запропонував РНК розпочати мирні переговори. Червона армія наступала, щоб оволодіти варшавським промисловим регіоном. Радянські керівники все ще перебували в полоні ілюзій, пов'язаних з надіями на «світову революцію», яку мали нести радянські війська в Західну Європу. Навіть у 1923 р. один з радянських воєначальників М. Тухачевський був переконаний, що «революція іззовні була можлива».

4. Галицька соціалістична радянська республіка

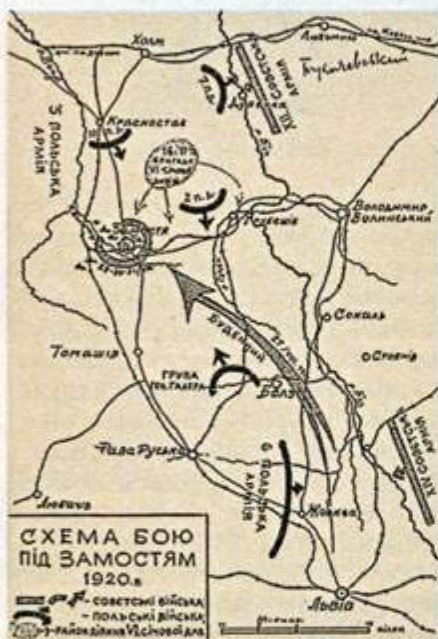
Захопивши Галичину, більшовики негайно проголосили тут радянську владу. Був чіткий план комунізації Західної України, подібний до того, з яким більшовики прийшли на Наддніпрянщину 1919 р. Створювалася сателітна організація – Компартія Східної Галичини, серед керівників якої домінували наддніпрянці.

У Тернополі 8 липня було сформовано більшовицький уряд Східної Галичини – Галицький ревком (Галревком), головою якого було призначено відомого київського більшовика В. Затонського.

15 липня 1920 р. Галревком видав Декларацію до урядів радянських республік і капіталістичних держав, якою проголошувалася радянська влада в Східній Галичині й утворення на її території Галицької соціалістичної радянської республіки.

Принесена на багнетах Червоної армії нова влада не була сприйнята в Галичині. Її діяльність обмежилася виданням декількох популістських декретів, які не схвалило населення. Обіцянка передати поміщицькі маєтки в руки селянства не була виконана. Замість цього селян примусово залучали до збору врожаю на поміщицьких ланах. Більша частина зібраного врожаю передавалася державі, до 1/3 одержували залучені до польових робіт галицькі селяни. Приблизно на таких умовах галицькі селяни працювали в поміщицьких маєтках.

5. Закінчення радянсько-польської війни і розрив Польщі з УНР

Картошхема бою під Замостям.
1920 р.

бували військові спеціалісти. На фронті назрівав перелом на користь польської армії.

Розв'язка почалася 17 серпня, коли поляки з району Дембліна завдали удару у фланг, поставивши варшавське угруповання радянських військ на межу розгрому. Більшовики мусили швидко відступати. Почалася операція, яка увійшла в історію як «Чудо на Віслі».

Але надзвичайно успішний контрнаступ поляків у кінці серпня виявився під загрозою зриву. На допомогу більшовикам з-під Львова терміново було викликано 16-тисячну кінну армію С. Будьонного. Передбачалося, що вона вдарить по тилах польських військ у напрямку Замостя–Люблін.

Поміркуйте

Який вплив міг справити рейд будьоннівської кінноти по тилах польських військ на ситуацію на фронті?

Тим часом війна продовжувалася.

Більшовики створили на захопленій польській території *Польський ревком* – маріонетковий орган на чолі з Ю. Мархлевським, який покликаний був приховати окупаційний характер режиму, що встановлювався в Польщі. Переоцінка більшовиками власних сил, безпідставні надії на європейську революцію породжували авантюрні військові рішення. Наступ на Варшаву вирішили провести силами одного Західного фронту. Південно-Західний фронт мав розв'язувати самостійне завдання – наступати на Львів. Усе це відбувалося за умов, коли в Польщі замість очікуваного загострення класової боротьби відбувалася консолідація політичних сил на антибільшовицькій основі, а робітники залишалися байдужими до закликів виступити за встановлення радянської влади. Польську армію поповнили тисячі новобранців, із Заходу надходила щедра військово-технічна допомога, при-

Прорив С. Будьонного міг значно ускладнити становище польської армії, що стрімко наступала. Але цього не трапилося. Під Замостям, яке було першим великим населеним пунктом на шляху зі Львова до Варшави, кінноту С. Будьонного 29 серпня 1920 р. зупинила VI стрілецька дивізія Армії УНР під командуванням генерала М. Безручка. Незважаючи на численні атаки червоної кінноти, українським військам, які в декілька разів поступалися будьоннівцям в чисельності, вдалося організувати оборону цього міста і вистояти. Поки українці оборонялися, польське командування зорієнтувалося в ситуації і кинуло на допомогу оточеному Замостю свої війська. Будьоннівці 31 серпня змушені були відступити на схід у напрямку Володимира-Волинського.

Оборона Замостя українськими військами справила значний вплив на перебіг воєнних дій. Загальний відступ більшовиків продовжувався. Польські та українські війська перейшли Дністер, розгромивши там радянські частини, і вийшли на лівий берег Збруча.

Після цього Польща повила переговори з Радянською Росією і уклала з нею **12 жовтня 1920 р.** перемир'я. Це означало розрив угоди про союз Польщі з УНР. Українські війська продовжували вести боротьбу самостійно.

Переговори між Польщею та радянською Росією завершилися **18 березня 1921 р.** підписанням **Ризького договору**. Польща визнавала існування Української Соціалістичної Радянської Республіки. До Польщі відійшли Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся. Інші частини

Залізний Хрест Армії УНР.
Перший випуск. 1921 р.

У залі засідань мирної конференції. Рига. 1921 р.

Правобережжя ввійшли до складу УСРР. Східна Галичина залишалася за Польщею.

Польський уряд зобов'язався гарантувати мовні й релігійні права українцям у Польщі. Але ці зобов'язання були порушені.

6. Переговори делегації УНР з представниками П. Врангеля

6 червня 1920 р., коли радянські війська почали контрнаступ проти об'єднаних польсько-українських сил під Києвом, генерал П. Врангель почав наступ з Криму. З великими зусиллями його було зупинено на лінії Херсон–Нікополь–Великий Токмак–Бердянськ. П. Врангель потребував допомоги. Перебуваючи в складній воєнно-політичній ситуації, генерал П. Врангель у серпні 1920 р. погодився на переговори з урядом УНР, війська якого вели важкі бої в Західній Україні. В узгодженні дій з П. Врангелем були зацікавлені обидві сторони. 25 серпня 1920 р. делегація УНР, на чолі з полковниками І. Литвиненком і М. Кратом, прибула до Ялти. 10 вересня відбулась урочиста зустріч делегації УНР з П. Врангелем.

Поміркуйте

Які питання необхідно було узгодити в ході переговорів між УНР і Врангелем?

На переговорах П. Врангель визнав, що великодержавний курс його попередника А. Денікіна став однією з причин краху білогвардійців. Крім того, генерал не міг не враховувати того факту, що в складі його військ росіяни центральних губерній становили лише 20 %. Половину армії складали жителі України, 30 % – донські і кубанські козаки. Тому П. Врангель був змушений внести до свого політичного курсу корективи, декларувавши згоду на *внутрішню автономію* Дону, Кубані й Тереку. Не міг новий лідер білогвардійців обійти й українське питання. На зустрічі з делегацією УНР П. Врангель заявив: «Я усвідомлюю, що Україна повинна цілком самостійно вирішувати свою долю». Врешті, П. Врангель визнав Директорію урядом УНР і погодився на спільні воєнні дії. Але час було втрачено.

Уряд генерала П. Врангеля в Криму. Севастополь. 1920 р.

7. Угода між махновцями і радянською владою

Врангель намагався залучити на свій бік Н. Махна, але лідер анархістів відмовився від переговорів і навіть наказав стратити врангелівських парламентарів. Разом з тим укотре він погодився на союз з більшовиками. Наприкінці вересня між урядом УСРР і махновцями було укладено угоду про спільні дії в боротьбі з П. Врангелем. Н. Махно висунув політичні вимоги: надати після розгрому П. Врангеля автономію Гуляйпільському району, дозволити пропагувати анархістські ідеї, випустити з радянських в'язниць анархістів і махновців, надати повстанцям допомогу боєприпасами і спорядженням.

У результаті угоди між урядом УСРР і махновцями в розпорядженні Південного фронту опинилася добре підготовлена бойова одиниця.

8. Поразка П. Врангеля

Контрнаступ червоних військ розпочався в ніч на 7 серпня, коли 15-та, 52-га і Латиська стрілецькі дивізії форсували Дніпро і закріпилися на плацдармі в районі Каховки, Олешок та інших населених пунктів на лівому березі річки. Плацдарм загрожував флангу й тилам врангелівських військ, що діяли в Північній Таврії. Їхні спроби ліквідувати плацдарм не увінчалися успіхом.

Кровопротитні бої на материковій частині України тривали до кінця жовтня і закінчилися поразкою П. Врангеля. Рештки армії відступили на Кримський півострів. За першокласними Перекопськими і Чонгарськими укріпленнями, побудованими з допомогою французьких і англійських інженерів, врангелівці сподівалися перебути зиму, а навесні 1921 р. продовжити боротьбу. Зі свого боку, на початку вересня Політбюро ЦК РКП(б) прийняло директиву будь-що взяти Крим до настання зими.

П. Врангель напередодні штурму мав 25–28 тис. офіцерів та солдатів, тимчасом як чисельність військ Червоної армії, які діяли на Південному фронті, становила вже 100 тис. чоловік.

Махновці в Старобільську на Луганщині. 1920 р.

Група харківських комуністів перед від'їздом на фронт. 1920 р.

Прапор махновців у с. Гуляйполе.
1920 р.

Важливу роль у цій операції відіграли махновські загони, об'єднані в Кримську групу. У критичний момент махновці переправилися через Сиваш і разом з червоними частинами «в обхід» прорвалися в Крим.

Зранку 8 листопада на штурм Перекопських позицій «в лоб» були кинуті основні сили 51-ї дивізії В. Блюхера. На ранок 9 листопада ціною величезних жертв (деякі частини втратили 85 % особового складу) Перекопські укріплення впали. У ніч з 10 на 11 листопада війська захопили Ішунські й Чонгарські позиції. У прорив увели кінноту. Крим опинився під контролем радянських військ і зразу ж поринув у вир червоного терору. Серед розстріляних були офіцери, військові спеціалісти, заможні біженці з Росії, лі-

карі, учителі, священники, журналісти й робітники, які допомагали евакуації білогвардійців. Джерела називають різну кількість знищених: 40, 50 і навіть 150 тис.

Поміркуйте

Чи було це несподіванкою?

Така сама доля чекала і махновців. Операція з їх знищення готувалася заздалегідь і погоджувалася на найвищому рівні, нею постійно цікавився В. Ленін. До її проведення залучили великі військові з'єднання Південного фронту. 25 листопада за наказом М. Фрунзе Кримську

групу махновців у районі Євпаторії оточили радянські дивізії, але легкої перемоги не досягли. Повстанці раптовим ударом проклали собі шлях крізь кільце, з боями прорвалися через Перекоп і Сиваш, вийшли на материк і об'єдналися зі своїми основними силами. Махновці зуміли вийти з оточення, об'єдналися з рештками Кримської групи і в першій половині грудня знову стали грізною силою. На їх розгром було кинуто 2/3 військ Південного фронту, які ще недавно в союзі з ними громили білогвардійців. Це – майже 60 тис. чол., що більш як у 10 разів перевищувало чисельність повстанців.

Але махновці, які за роки війни довели до досконалості тактику партизанської війни, були невловимими.

У цей час Польща, яка 12 жовтня уклала з радянською Росією перемир'я, розірвала союзню угоду з УНР і українські війська мусили вести боротьбу самотійно. Під тиском переважаючих радянських сил вони відступили за Збруч, де були інтерновані і роззброєні.

9. Другий зимовий похід військ УНР

Після розриву союзу УНР з Польщею організована боротьба регулярних українських військ за незалежність України не припинилася. З інтернованих бійців УНР у польських таборах було сформовано загони добровольців, названі Українською повстанською армією. У листопаді 1921 р. ці загони розгорнули наступ в Україну, який одержав назву **Другого зимового походу**, або **Листопадового рейду**. Похід готувався в розрахунок на масове антирадянське повстання українського селянства. Однак ці надії не виправдалися.

Поміркуйте

Чому Другий зимовий похід не викликав масового антибільшовицького повстання?

Незважаючи на несприйняття більшовизму, селянство після 7 років безперервної війни не було здатне на масову боротьбу. Біля містечка Базар на Житомирщині учасників рейду оточили й розбили. Лише невелика частина на чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником вирвалася з оточення, а більшість потрапила в полон. 359 полонених у присутності зігнаних з навколишніх сіл селян розстріляли. Це сталося 23 листопада 1921 р. Другим зимовим походом закінчилася збройна боротьба військ УНР за незалежність України.

Підсумки й узагальнення

У ході радянсько-польської війни 1920 р. С. Петлюра пішов на союз з Ю. Пілсудським, сподіваючись шляхом територіальних поступок відновити УНР. Незважаючи на те, що спроба була невдалою, вона сприяла зближенню України з Польщею, а також зриву радянських планів експорту революції в Європу.

Наприкінці 1920 р. Південь України став ареною кровопролитних боїв між військами радянської і білогвардійської Росії. Це був останній великий акт російської громадянської війни, у ході якого радянські армії розгромили війська білогвардійського генерала П. Врангеля. Прагнучи досягти своїх цілей, обидві сторони намага-

лися заручитися матеріальними і людським ресурсами України. Більшовики заключили черговий союз з Н. Махном, від якого відмовилися, як тільки білогвардійці були розбиті. П. Врангель не зумів домовитися з Н. Махном, але він пішов на переговори з представниками УНР, пообіцявши їм визнання суверенітету України після розгрому радянських військ. Поразка П. Врангеля позбавила це визнання реального військово-політичного значення.

Перевірте себе

1. Прослідкуйте на карті (див. с. 264) хід воєнних дій радянсько-польської війни в Україні.
2. Охарактеризуйте перебіг і значення оборони Замостя. Використайте картосхему на с. 266.
3. Охарактеризуйте умови Ризького миру.
4. Порівняйте політичні курси П. Врангеля і А. Денікіна.
5. Про що йшлося під час переговорів між делегацією УНР і представниками П. Врангеля в Криму?
6. Охарактеризуйте аграрний закон П. Врангеля.
7. Охарактеризуйте хід воєнних дій Червоної армії проти П. Врангеля.
8. Підготуйте розповідь про угоду між махновцями й радянською владою.
9. Чому після розгрому П. Врангеля більшовики не відмовилися від червоного терору?
10. Чому Другий зимовий похід закінчився невдачею?

Документи

1. 3 Політичної конвенції між Польщею й Україною

Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід, південь, як ці межі будуть опрацьовані договорами УНР з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ Посполита Польська визнає Директорію Незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну владу УНР.

Кордон між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою встановлюється слідуєчий: на північ від річки Дністер вздовж річки Збруч, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Венгрією та Росією до Вишеградка на північ через узгір'я, далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж східного адміністративного кордону Рівненського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністративного бувшої губернії Мінської, до схрещення його р. Прип'яттю до її устя.(...)

Польський уряд зобов'язується не заключати жодних міжнародних угод, направлених супроти України, до того ж самого зобов'язується Уряд Української Народної Республіки супроти Річі Посполитої Польської.

Права національно-культурні, які Уряд Української Народної Республіки забезпечить громадянам польської національності на території Української Народної Республіки, будуть в не меншій мірі забезпечені громадянам національності української в межах Річі Посполитої і на відворот.

...Аграрна справа на Україні буде розв'язана конститутивно. До часу скликання конституанти юридичне становище землевласників польської національності на Україні определяється згодою між Річчю Польською Посполитою і Українською Народною Республікою.

Умова ця зіставляється таємно... Підписано в Варшаві квітня 21-го 1920 року...

Доценко О. Літопис української революції. – Львів, 1924. – Т. II, кн. 5. – С. 270.

2. Відозва генерала П. Врангеля до українців

СИНИ УКРАЇНИ!

Прикладаючи останні сили під червония ярмом, Ви повстаєте на оборону Віри Православної, рідної України й всіх здобутків Ваших.

Як і Ви, Російська армія бореться за щастя, вільність, славу батьківщини.

Стоючи на чолі Російської Армії, я звертаюсь до Вас, браття!

Об'єднаємося супроти ворогов, які знущаються над вірою, народністю й нищать здобуте потом та кров'ю батьків та дідів.

Російська армія з мечем у руці й Хрестом у серці б'ється з насильством і неправдою.

Не відновлювати старі порядки йдемо ми, а боремся за те, щоб дати Селянину можливість самому бути господарем своєї землі й волею народа встановити лад у всій Росії.

Я вийшов у братську згоду з козацтвом Дону, Кубані, Терека та Астрахані, і ми, як рідні, протягаємо Вам руку.

У нашому єднанні – наш порятунок.

ГЕНЕРАЛ ВРАНГЕЛЬ

Гордієнко Г. Під щитом Марса. Спогади. – Філадельфія, 1976. – Т. 1. – С. 358.

3. Відозва генерала П. Врангеля до росіян

Слушайте, русские люди!

За что мы боремся?

За поруганную честь и оскорбленные святыни.

За освобождение русского народа от ига коммунистов, бродяг и каторжников, вконец разоривших святую Русь.

За прекращение междоусобной брани.

За то, чтобы крестьянин, приобретая в собственность обрабатываемую землю, занялся бы мирным трудом.

За то, чтобы честный рабочий был обеспечен хлебом на старости лет.

За то, чтобы истинная свобода и право царили на Руси.

За то, чтобы русский народ сам выбирал себе хозяина.

Помогите мне, русские люди, спасти Родину!

Генерал Врангель

Военный вестник. – 1928. – № 20. – С. 35.

Запитання і завдання

Документ № 1.

1. Виходячи зі змісту документа, з'ясуйте, на яких принципах будувалися відносини між УНР і Польщею.
2. Проти якого спільного ворога була підписана Військова конвенція між Польщею та Україною?
3. Порівняйте кордони між Польщею і УНР, передбачені Варшавським договором 1920 р., з польсько-радянським кордоном, визначеним Ризьким миром 1921 р. Зробіть висновок.
4. Чому обидві сторони зобов'язувалися тримати конвенцію в таємниці?

Документ № 2.

Про які процеси в білогвардійському середовищі свідчило звернення П. Врангеля до жителів Таврії українською мовою?

Документ № 3.

Які політичні погляди мав автор листівки, підписаної П. Врангелем: монархічно-поміщицькі, республікансько-ліберальні чи соціалістичні? Доведіть свою думку.

\$61-62. ОСВІТА І НАУКА УКРАЇНИ 1917-1920 рр.

- Згадайте** 1. Яким був стан освіти в Україні напередодні Першої світової війни?
2. Яку роль в історії освіти передреволюційної України відіграли «Просвіти»?

Творче завдання Укажіть на прогресивні і регресивні тенденції в розвитку освіти і науки в Україні в 1917-1921 рр. Які та в якій сфері переважали?

1. Умови розвитку культури

Визвольна боротьба українського народу 1917-1921 рр. відкрила нову сторінку в історії його культури. Крах Російської імперії з її багатовіковою централізаторською і русифікаторською політикою, боротьба за утворення суверенної української держави, глибокі соціально-економічні зрушення і пов'язана з цим хвиля сподівань та надій викликали в суспільстві духовне піднесення, яке проявилось в галузі культурного життя.

Кожен політичний режим, що утверджувався в Україні, прагнув вести власну лінію в галузі культури. Кожен з них спирався на соціально і національно близькі йому верстви населення, у тому числі інтелігенцію, діячів культури, освіти, мистецтва, усіляко підтримуючи їх, при цьому залишаючись байдужим, а то й непримиренно ворожим до інших. Усе це деформувало природний хід культурних процесів, стримуючи органічно властиві їм загальнолюдські, гуманістичні тенденції, висуваючи на передній план вузькокласові, скороминущі, кон'юнктурні. У суспільстві панувала нетерпимість, жорстокість, зневага до людського життя. Інтелектуальна діяльність втрачала свою престижність, а інтелігенція – традиційні джерела існування.

Непристосована до життя у виняткових умовах війни, господарської розрухи, хронічного дефіциту інтелігенція першою ставала жертвою голоду; надмірна політизація штовхала її представників в епіцентр політичної боротьби, де були особливо великі жертви. Ось чому втрати освічених людей в 1917-1921 рр. були надзвичайно великі. Тисячі висококваліфікованих фахівців, учених, діячів культури емігрували за кордон. Проте інтелігенція інтенсивно поповнювалася за рахунок інших соціальних верств, які вносили в її свідомість свої настрої і сподівання. У таких умовах культурний процес в Україні набував своєрідних, властивих лише цій історичній добі, проявів і форм.

2. «Просвіти»

Зусиллями української інтелігенції після Лютневої революції 1917 р. розбудовувалися національні культурно-освітні організації – «Просвіти», які найактивніше діяли серед сільського населення. «Просвіти» організовували бібліотеки, драмгуртки, хорові колективи, лекторії тощо. Вони налагоджували видавничу справу, розповсюджували українські книжки, газети, часописи. У роботі «Просвіт» охоче брали участь відомі українські письменники, поети, композитори, актори. Завдяки діяльності «Просвіт» багато українців уперше дізналися про славне минуле свого народу, його боротьбу за національне й соціальне визволення, долучалися до скарбниці вітчизняної і світової культури. «Просвітяни» охоче виступали перед масовою аудиторією, на мітингах, святкуваннях ювілеїв, пам'ятних дат, клопоталися про організацію українських шкіл та гімназій. У квітні й вересні 1917 р. у

Києві відбулися просвітянські з'їзди, які сприяли консолідації «Просвіт». На початку осені в Україні діяло майже тисячу «Просвіт».

Із часом під впливом бурхливих подій, цілеспрямованої діяльності політичних партій робота «Просвіт» стала набувати більш виразного ідеологічного характеру, не обмежуючись культурно-освітньою сферою. «Просвіти» залучили до визвольної боротьби тисячі раніше байдужих до національної справи жителів України.

Поміркуйте

Чи мали «Просвіти» шанси на збереження в радянських умовах?

Після встановлення влади умови діяльності «Просвіт» змінилися. ЦК КП(б)У, місцеві більшовицькі комітети, спираючись на підконтрольні їм органи влади, висували своїх представників до керівництва «Просвіт». Оголошувалося, що заможне селянство, поміщики й фабриканти не мають права брати участь у роботі «Просвіт». Відкрито ставилося завдання перетворити «Просвіти» на знаряддя комуністичного виховання, «підвищення класової самосвідомості трудящого населення». У липні 1920 р. було виро-блено зразковий статут «Просвіт», який визначив комуністичний характер їхньої діяльності. На той час число «Просвіт» уже перевищувало 1500 і продовжувало зростати. У червні 1921 р. їх було вже 4227. Однак перебудувати діяльність «Просвіт» виявилось неможливим, і тоді більшовики в 1921 р. пішли на знищення цих національних культурно-освітніх організацій.

3. «Більшовизація» культурно-освітньої діяльності

Нова влада прагнула підпорядкувати своїм інтересам діяльність усіх культурно-освітніх та мистецьких закладів. Так, 17 лютого 1918 р. Народний секретаріат освіти України видав розпорядження місцевим радам «Про введення контролю над діяльністю кінематографів і театрів», у якому зазначалося, що «всі кінематографи і театри служать, як і школи, народній освіті», що треба «закривати їх, якщо вони руйнують творчу роботу Радянської влади у цій галузі». У 1919–1920 рр. були націоналізовані й поставлені під контроль відповідних державних установ кінематографи, театри, бібліотеки, музеї та інші культурні й мистецькі установи.

Поміркуйте

Чому більшовики прагнули контролювати культурно-освітню діяльність у суспільстві?

Протягом 1917–1921 рр. склалася ціла система культурно-освітніх закладів, пристосована для проведення політичної лінії правлячої більшовицької партії. Наприкінці 1920 р. в Україні діяло 15 тис. культурно-освітніх закладів – клубів, народних будинків, бібліотек, хат-читалень, сільбудів тощо. Прагнучи якнайширше охопити своїм впливом населення, особливо селянство, більшовики створювали мобільні засоби політичної агітації – агітпоїзди, агітмайданчики, агітпароплави, колективи яких організовували лекції, концерти, мітинги, друкували та розповсюджували брошури, листівки, газети, політичні плакати.

Більшовики не мали собі рівних в агітаційній роботі. Але ця робота, забезпечуючи ідеологічний вплив РКП(б) на маси, вносила у свідомість народу політизовані сурогати, класову ненависть, деформувала культурні процеси в суспільстві.

4. Стан загальноосвітньої школи

1917–1920 рр. відзначені докорінною ломкою старої системи народної освіти, пошуками нових форм, які відповідали б характеру і завданням політичних режимів в Україні.

Велика заслуга Центральної Ради полягала в тому, що вона розгорнула будівництво української школи. За короткий час на приватні й громадські кошти було засновано 53 українські гімназії, укладено навчальні програми для шкіл, розроблено план українізації школи.

Більшовики прагнули будувати принципово нову школу, відкидаючи як дореволюційний досвід, так і надбання Центральної Ради. У деяких місцях нова влада починала діяльність з переслідування вчителів українознавчих дисциплін. На чолі перетворень у галузі освіти кінця 1917 – початку 1918 р. стояв Народний секретаріат освіти, керований В. Затонським. Свою діяльність Секретаріат будував на підставі розпоряджень і декретів, що видавалися центральною владою Росії. Згідно з цими вказівками навчальні плани піддавалися кардинальній переробці. Історію, літературу, інші гуманітарні дисципліни пропонувалося викладати на засадах ідей соціалізму. Скасовувалося викладання Закону Божого.

У період Гетьманату П. Скоропадського тривала українізація шкільної справи. Прагнучи уникнути конфліктів з батьківськими комітетами, Міністерство народної освіти утримувалося від реорганізації російських шкіл – у них лише вводились українська мова, історія і географія України як обов'язкові предмети. Українською мовою було видруковано декілька мільйонів підручників. Наприкінці врядування гетьмана в Україні діяло 150 українських гімназій. Враховуючи, що справа українізації шкіл, особливо початкових, найбільше гальмувалася за відсутності кваліфікованих педагогів, Міністерство народної освіти приділило увагу впровадженню вивчення української мови в учительських семінаріях.

За доби Директорії українізація школи провадилася ще інтенсивніше, але у зв'язку зі швидким перебігом політичних подій закріпити її результати не вдалося.

1919 р. більшовики зупинили процес українізації народної освіти. Радянська влада основну увагу звертала на соціальне реформування школи, підпорядкування її завданням «комуністичного виховання».

Володимир Затонський –
наркому освіти УСРР

У липні 1919 р. Раднарком УСРР схвалив «Положення про єдину трудову школу Української СРР», за яким у республіці впроваджувалося безплатне навчання і обов'язковість його для всіх дітей віком від 7 до 16 років. Уряд УСРР старанно копіював відповідні акти в галузі народної освіти в Росії, у тому числі й очевидне безглуздя: положення про перетворення школи на «самообслуговуючу школу-комуна, яка ґрунтується на вільному вихованні». Передбачалося також скасування п'ятибальної системи в оцінці знань учнів. Ці сумнівні нововведення були навіяні загальними політичними обставинами, упровадженням «воєнно-комуністичних» начал у всі форми суспільного життя.

Викладачі України, зокрема об'єднані у Всеукраїнську вчительську спілку – організацію, яка виникла 1917 р. і перебувала під впливом боротьбистів, – гостро критикували реформи радянської влади в шкільній справі. Тому в лютому 1920 р. спілку розпустили, а вчителів республіки включили до Всеросійської спілки працівників освіти, яка перебувала під повним контролем більшовиків.

У 1920 р. зроблено нову спробу створити життєздатну радянську систему народної освіти. Усі державні, громадські й приватні школи України реорганізовувалися в єдину загальноосвітню трудову семирічну школу, що мала два ступені: 1–4 класи та 5–7 класи. Після закінчення семирічки випускники могли продовжувати навчання в середніх професійно-технічних школах. Того ж року радянська влада нарешті розгорнула кампанію впровадження в школах УСРР української мови.

Поміркуйте

Підвищився чи знизився освітній рівень дітей у 1917–1921 рр.?

Незважаючи на складні умови воєнного часу, в народній освіті України 1917–1920 рр. відбулися позитивні зрушення. Наприкінці 1920 р. згідно з офіційними даними в Україні налічувалося 21,9 тис. загальноосвітніх шкіл – дещо більше, ніж напередодні революції. За ці роки обліковий склад учнів зріс з 1,7 до 2,25 млн. Однак близько 1 млн дітей усе ще залишалося поза школою, а сотні тисяч записаних у відповідні класи за умов голоду і розрухи не відвідували заняття. Чимало шкіл не були готові до роботи і через декілька тижнів роботи закривалися. У 1920 р. майже всі шкільні приміщення потребували невідкладного ремонту, але на це коштів не виділяли.

5. Заходи щодо ліквідації неписьменності дорослих

Революційна епоха викликала прагнення до знань і в середовищі дорослого населення. Цьому природному процесу, який мав стихійний характер і продовжувався в умовах різних політичних режимів, радянська влада прагнула надати політичного звучання. «Неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки», – говорив В. Ленін. У серпні 1920 р. було утворено Республіканську комісію по боротьбі з неписьменністю, яку очолив голова ВУЦВК Г. Петровський. У 1920 р. в Україні діяло близько 7 тис. шкіл і гуртків для дорослих, де навчалося понад 200 тис. чоловік. Істотні зрушення в освітній сфері підсумовано демографічним переписом 1920 р. Якщо до революції серед жителів України налічувалося близько чверті письменних, то наприкінці 1920 р. – уже понад третину.

Поміркуйте

Чи варто цей прогрес в освітній сфері приписувати якійсь одній політичній силі?

Це було значне досягнення революційної доби. Перед сотнями тисяч жителів України, які до революції були приречені на неписьменність, відкривався шлях до оволодіння надбаннями цивілізації.

6. Зміни у вищій школі

Складні й суперечливі процеси відбувалися в 1917–1921 рр. у вищій школі.

Центральна Рада опрацювала план заснування вузів з українською мовою викладання. Частково він був реалізований за Гетьманату. 6 жовтня

Український університет в Кам'янці-Подільському. Сучасний вигляд

системи вищої освіти. Більшість викладачів і студентів вузів насторожено, а часом і вороже зустріла нову владу й не мала намірів брати участь у перетвореннях, очолюваних комуністами.

Для звузнення впливу старої професури і антибільшовицьки налаштованого студентства було реорганізовано управління вищою школою. Вводилася посада комісара вузу – як правило, більшовика, що призначався наркомом освіти. У березні 1919 р. було затверджено нові правила прийому. Оголошувалося, що в першу чергу будуть зараховуватися представники робітничого класу і трудового селянства. Для них вступні іспити скасовувались, а документи про закінчення середньої школи не вимагалися.

Іван Огієнко – видатний український церковний і громадський діяч, перший ректор Українського університету в Кам'янці-Подільському.

1918 р. урочисто відкрився Державний український університет у Києві, 22 жовтня – Український університет у Кам'янці-Подільському. Українські університети планувалося заснувати і в інших містах України. У Полтаві зусиллями місцевого земства і «Просвіти» встигли заснувати історично-філологічний факультет майбутнього Українського університету.

В умовах більшовицької влади відбувалася ломка дореволюційної

Відмінено також плату за навчання, а студентів обіцяли забезпечувати стипендією. До факультетських рад включалися представники «трудящого» студентства, кількість яких у рада дорівнювала кількості викладачів. Від автономії вузів нічого не залишилось. Університети, які завжди славилися вільнолюбством, в Україні взагалі було ліквідовано, а на їхній основі утворювалися галузеві навчальні заклади, зокрема інститути народної освіти.

Досвід зарахування до вищої школи без атестатів про середню школу провалився. У 1920 р., щоб підготувати робітничу і селянську молодь до навчання в технікумах та інститутах, було відкрито робітничі факультети (робітфаки).

Наприкінці 1920 р. в Україні працювало 38 вузів, у яких навчалася 57 тис. студентів. Це було значно більше, ніж до революції. Крім того, існувала мережа середніх спеціальних навчальних закладів, яка налічувала 665 профшкіл і 13 робітфаків, у яких навчалася понад 60 тис. студентів.

Поміркуйте

Чи були в суспільстві ресурси і морально-політичні умови для забезпечення якісних показників такому кількісному росту?

Таке збільшення чисельності вищих і середніх спеціальних навчальних закладів супроводжувалося погіршенням якісних показників роботи. Вищі та

середні заклади спеціальної освіти мали слабку матеріальну базу. Викладацький склад поповнювався за рахунок недостатньо освічених, нерідко випадкових людей, які не мали досвіду роботи в спеціальних навчальних закладах. І хоча серед прийнятих до вузів у ці роки було чимало талановитих молодих людей, які пізніше стали відомими вченими, інженерами, діячами культури, загальний рівень підготовки більшості вступників, особливо зарахованих у 1919 і 1920 рр., був надзвичайно слабким. Часто єдиною їхньою «чеснотою» було робітниче чи селянське походження. До того ж в умовах голоду й розрухи їм доводилося більше думати про виживання, ніж про навчання.

7. Стан науки. Утворення Української академії наук

Суперечності революційного часу відбилися і на стані науки в Україні. Але в ці роки в її вузах і науково-дослідних центрах продовжували працювати видатні вчені – хімік Л. Писаржевський, біохімік О. Палладін, мостобудівник-новатор Є. Патон, філолог, історик і сходознавець А. Кримський, історики Д. Багалій, В. Бузескул, гідромеханік Г. Проскура, один із засновників вітчизняної школи газотурбобудування В. Маковський, математики Д. Граве і М. Кравчук та багато інших.

Разом з тим частина вчених, особливо ті, які активно включилися в політичну боротьбу, мусила залишити Україну, рятуючись від переслідувань і голодної смерті. Багато з них продовжували наукову роботу в еміграції.

Революція надала можливість втілити в життя мрію кількох поколінь українських учених – створити Національну академію наук. Улітку 1918 р., за Гетьманату, з числа видатних учених була організована Комісія зі створення Української академії наук (УАН).

Розробка концепції УАН виявила розбіжності в підході різних груп учених до питання про характер і завдання всеукраїнського наукового центру. Українознавці М. Грушевський, Д. Багалій, М. Василенко та інші бачили майбутню Академію найвищою науковою інституцією, що має за мету, крім загальнонаукових завдань, всебічне вивчення української культури і української мови, сучасності й минулого України та її сусідів. Робота нової Академії мала стати важливим чинником у пробудженні української національної самосвідомості.

Володимир Вернадський – визначний український і російський природознавець, перший президент УАН

Поміркуйте

Чи можна було сподіватися на реалізацію цієї лінії в умовах гетьманського режиму?

Іншу лінію репрезентував природознавець Володимир Вернадський, який до Лютневої революції працював у Петербурзі та Москві, а в 1917 р. переїхав до України й активно включився в розбудову УАН. Він віддавав пріоритет точним наукам і сподівався запросити з Росії групу талановитих учених, які з часом «зукраїнізуються» і створять ядро нової Академії. Що ж до українських учених, то ставлення до них він сформулював так:

«Об'єднати українців, які працюють для українського відродження, але люблять російську культуру, що їм також рідна».

Гетьман запропонував пост президента Академії М. Грушевському, але той з політичних мотивів відмовився. Відтак очолив найвищий науковий заклад України В. Вернадський.

Уроцисте відкриття Української академії наук відбулося **24 листопада 1918 р.** Першими дійсними членами (академіками) були обрані В. Вернадський (президент), А. Кримський (неодмінний секретар), Д. Багалій, М. Кащенко, В. Косинський, О. Левицький, М. Петров, С. Смоль-Стоцький, Ф. Тарановський, С. Тимошенко, М. Туган-Барановський, П. Тутковський. Свого часу в Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка та Українському науковому товаристві у Києві активно працювала частина цих учених. Своєю подвижницькою діяльністю вони багато в чому підготували створення Академії наук. За радянської влади УАН продовжувала діяти, але склад її дещо змінився: деякі видатні вчені-академіки опинилися в еміграції.

Академія наук включала три структурних відділи: історично-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. При УАН діяла Національна бібліотека. Під керівництвом академіка В. Вернадського працювала Комісія з вивчення природних багатств України. У 1919–1920 рр. учені Академії наук розробили найновіші правила українського правопису. Розпочалось академічне видання творів Т. Шевченка та І. Франка.

Підсумки й узагальнення

Револьюційна епоха супроводжувалася духовним піднесенням, яке переживала значна частина українського суспільства. Потяг до знань, культурних надбань, рідного слова посилювався. Разом з тим обстановка воєнного часу не сприяла задоволенню цих потреб. Освіта і наука розвивалися в умовах численних змін політичних режимів, кожен з яких прагнув підпорядкувати інтелектуальну сферу суспільства своїм інтересам. Особливо послідовно і цілеспрямовано це робили більшовики. Попри це в Україні було відкрито нові навчальні заклади – університети, інститути, школи, гімназії, у тому числі з українською мовою викладання. Незважаючи на труднощі револьюційного часу, освітній рівень жителів України в 1917–1920 рр. зріс. Великим загальнонаціональним досягненням цього часу було відкриття Української академії наук.

Перевірте себе

1. Які чинники вплинули на розвиток української культури після Лютневої револьюції 1917 р.?
2. Простежте, як протягом 1917–1921 рр. змінювався характер діяльності «Просвіт».
3. Як ви вважаєте, чи сприяла справжньому підвищенню культурного рівня населення політика більшовиків у галузі культури? Відповідь обґрунтуйте.
4. Охарактеризуйте зміни в загальноосвітній школі України в 1917–1920 рр.
5. Що було зроблено в 1917–1920 рр. для ліквідації неписьменності дорослих?
6. Які процеси відбувалися в 1917–1920 рр. у вищій школі?
7. Коли і з якою метою було відкрито робітничі факультети (робітфаки)?

8. Коли було утворено Українську академію наук? Назвіть відомих українських учених – членів академії.

Документи

Декрет РНК України «О поступлении в высшую школу»

Двери высшей школы открыты для всех желающих получить высшее образование.

В соответствии с этим:

При поступлении в высшую школу воспрещается требовать дипломы.

Воспрещается требовать какие бы то ни было удостоверения, кроме удостоверения личности и возраста.

Во все высшие школы принимаются лица без различия пола, достигшие 16 лет.

Председатель Совета Народных Комиссаров Украины Х. Раковский, Народный Комиссар Просвещения В. Затонский

Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – 2 марта.

Запитання і завдання

1. Якими мотивами керувався Раднарком УСРР, приймаючи декрет «О поступлении в высшую школу»?
2. Які наслідки для розвитку вищої школи мав цей декрет?

§63. УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО

Згадайте 1. Хто з українських письменників другої половини XIX – початку XX ст. зробив найбільший внесок у відродження української нації? 2. Яку роль в національному відродженні другої половини XIX – початку XX ст. відіграло образотворче мистецтво?

Творче завдання Охарактеризуйте соціально-політичні і духовні фактори піднесення української літератури та мистецтва в умовах Української революції 1917–1921 рр.

1. Літературний процес

Українське мистецтво в 1917–1921 рр. відчувало на собі вплив традицій і новаторства, зокрема модерністських естетичних течій, які найбільше відповідали настроям революційної епохи.

Літературний процес в Україні цього періоду пов'язаний як з іменами вже відомих письменників і поетів, так і з новими літераторами, талант яких почав розкриватися в умовах революції і визвольних змагань. Політичні симпатії більшості з них були на боці Української революції. Разом з військами УНР частина з них у 1919 р. відступила до Кам'янця-Подільського. Там опинилися Олександр Олесь, Остап Вишня, Володимир Сосюра та ін. Відомий поет, переконаний прихильник самостійної Україн-

ської Народної Республіки Григорій Чупринка 1917 р. писав: «Єдність і згода, Право й свобода – Доля найкраща народу». Г. Чупринка був непримирним противником більшовизму і в 1921 р. загинув у боротьбі з ним.

Не всі залишилися в Україні. Частина зазнала гіркої долі емігрантів. Серед них – Олександр Олесь, про якого М. Грушевський писав як про «найбільшого з нині живучих поетів на Україні». Сповнені безмежної любові до рідної України, його поезії знаходили широкий відгук у суспільстві.

*О, поведи ж нас, лицарський духу,
По вільній стежці життя і руху,
На тихі води,
На ясні зорі,
І в цю велику, страшну годину,
З'єднай в єдину всю Україну, –*

писав Олександр Олесь наприкінці 1918 р.

У роки революції і визвольних змагань в українську літературу ввійшло ціле покоління письменників і поетів, які започаткували новий етап в її розвитку. Література 1917–1921 рр. відбила надзвичайно складну й суперечливу панораму життя і боротьби, небувалого злету людського духу, моральну нищість, небачену трагедію братовбивчої війни.

Поміркуйте

Які обставили сприяли поширенню в тогочасній літературі модерністських тенденцій?

Вільні від бюрократичного «регулювання», закостенілих канонів і обов'язкових підходів, поети і письменники по-різному, відповідно до власних уподобань, світосприймання, літературних традицій і політичних симпатій відтворювали дійсність, історичний процес, свідками, а нерідко й активними учасниками якого вони були. Емоційно-радісним збудженням пронизана поема молодого Павла Тичини «Золотий гомін», написана 1917 р. і присвячена святкуванню з нагоди проголошення Першого Універсалу Центральної Ради. Романтичними настроями наповнені його «Сонячні кларнети», видрукувані 1918 р. У добу Центральної Ради П.

Тичина разом з А. Ніковським і С. Єфремовим був співредактором популярної національно-демократичної газети «Нова Рада».

Помітною течією в поезії цього періоду був романтизм, що його представляли В. Сосюра, В. Чумак, В. Еллан-Блакитний та інші. Події воєнних років В. Сосюра яскраво змалював в автобіографічному творі «Третя рота». Від листопада 1918 р. до лютого 1920 р. поет служив в Армії УНР, до якої він вступив добровольцем, і в складі 3-го Гайдамацького полку пройшов з боями, як він писав, «Вкраїну з краю в край». Після поразки Директорії В. Сосюра став червоногвардійцем, а в травні 1920 р. вступив до більшовицької партії.

Співзвучними настроєм радикальної української молоді, яка з революцією пов'язувала надії на створення незалежної радянської рес-

Василь Чумак

публіки в Україні, були книжки віршів В. Чумака «Заспів» (1920) і В. Еллана-Блакитного «Удари молота і серця» (1920). Члена партії боротьбистів Василя Чумака в 1919 р. залишили в Києві для підпільної роботи в денікінському тилу. У боротьбі за радянську владу і незалежність України він був готовий на все. «Ми гімни тобі заплели, червоний тероре», – писав В. Чумак. У листопаді 1919 р. поета розстріляли денікінці. Збірку його віршів видрукувано посмертно.

Гурток молодих українських літераторів, які об'єдналися навколо журналу «Книгар», започаткував знамените літературне угруповання «неокласиків». Це – М. Зеров, П. Филипович, М. Рильський, М. Драй-Хмара, Юрій Клен (О. Бургардт). Частина молодих українських митців приєдналася до символістів. Серед них – П. Тичина, Я. Савченко, Д. Загул та ін.

Відомим представником ще одного оригінального літературного напрямку тих часів – «панфутуризму» – був М. Семенко. Уявлення про його творчість дає мініатюра «Картка» – справжній поетичний шедевр, витворений 1918 р.:

Мого життя газельну

срібність

І випадковість

Складу в картки вузьку

безмірність

І загадковість

Моїх гріхів легку безкарність

І слів блискучість

Знов наповняє безпорадність

І днів сліпучість...

Михаль Семенко

2. Театральне, музичне та хорове мистецтво

У 1917–1920 рр. відчутних змін зазнала театральна справа. За часів гетьмана засновано Український театр драми та опери, виник ряд інших творчих колективів.

Діяльність більшовицької влади в театральній сфері позначена насамперед націоналізаціями, перейменуваннями і закриттями «аполітичних» та «ідейно-ворожих» закладів. У серпні 1919 р. уряд УСРР перетворив на державні кращі театри. Ще раніше, у дні святкування дня народження Т. Шевченка, Український театр драми та опери, заснований за гетьмана, був реорганізований у Перший театр Української Радянської Республіки імені Шевченка. У цьому театрі працювали як корифеї української сцени – О. Мар'яненко, Г. Борисоглібська, так і молоді талановиті майстри – О. Сердюк, Л. Гакебуш, К. Кошевський та інші. 1919 р. був для театру знаменним – до його трупі влився колектив молодих митців на чолі з **Лесем Курбасом**. Новаторський театр Леся Курбаса згодом став одним з найпомітніших явищ у радянській Україні. Він відійшов від традиційних етно-

Леся Курбас

графічних форм у театральному мистецтві, застосував нову сценографію, імпресіоністичні підходи. З використанням цих модерністських прийомів 1920 р. Лесь Курбас створив виставу за поемою Т. Шевченка «Гайдамаки».

1920 р. у Вінниці було засновано Український драматичний театр ім. І. Франка, на чолі якого став молодий Гнат Юра. Цей театр згодом став одним з провідних театрів республіки.

У 1923 р. він переїхав до Харкова, а в 1926 р. – до Києва.

Поміркуйте

Чому в умовах революції, незважаючи на війну й розруху, відбувався бурхливий розвиток театального, музичного і хорового мистецтва?

Гнат Юра – український режисер і актор

У містах і селах виникло багато самодіяльних оркестрів народних інструментів, державних, професійних хорів, мандрівних хорових капел. У 1918 р., за гетьмана, було засновано Державний симфонічний оркестр під проводом О. Горілого, що в 1919 р., за радянської влади, виступав як Республіканський симфонічний оркестр імені М. Лисенка. Симфонічні оркестри працювали також у Харкові, Катеринославі, Одесі.

У 1919 р. кооперативна спілка «Дніпросоюз» об'єднала два хори, організовані для популяризації української пісні, у Державну українську мандрівну капелу (в абревіатурі – ДУМКА). Цим колективом з 1919 р. керував Нестір Городовенко. За короткий час ним було освоєно великий репертуар, що складався з творів М. Лисенка, М. Леонтовича, українських народних пісень, колядок, щедрівок, веснянок. Усі концерти ДУМКИ, що відбувалися в містах і селах, на станціях, заводах і фабриках України, перетворювалися на національні свята.

За гетьмана була заснована Українська державна капела під проводом О. Кошиця. На початку 1919 р. відділ музики Міністерства народної освіти УНР створив у Києві новий хоровий колектив – Українську республіканську капелу (УРК), якою керували К. Стеценко і О. Кошиць. У 1919–1920 рр. колектив з тріумфом виступив у Чехословаччині, Австрії, Швейцарії, Франції, Бельгії, Англії, Голландії. Поразка УНР унеможливила повернення більшості співаків на Батьківщину. У липні УРК розпалася, давши життя кільком творчим колективам, котрі залишилися в еміграції.

У 1920 р. на базі музично-драматичної школи ім. М. Лисенка було створено Київський музично-драматичний інститут.

В Україні в цей час плідно працювали видатні композитори М. Леонтович, Я. Степовий, Л. Ревуцький, Г. Верьовка, Б. Лятошинський та інші.

3. Образотворче мистецтво

Національна революція і жорстока збройна боротьба за захист її завойовань були складною сторінкою в новітній історії українського образотворчого мистецтва. У вогні війни загинули великі художні цінності: картини, скульптури, монументи, архітектурні ансамблі. Але разом з тим

Фундатори Української академії мистецтв. Сидять (зліва направо): А. Маневич, О. Мурашко, Ф. Кричевський, М. Грушевський, І. Стещенко, М. Бурачек; стоять: Г. Нарбут, В. Кричевський, М. Бойчук. Київ. Листопад, 1917 р.

побачили світ художні твори, що несли на собі відбиток часу.

Визначним явищем в історії українського мистецтва було утворення Української академії мистецтв. Активно цьому сприяли М. Грушевський – голова Центральної Ради, І. Стещенко – генеральний секретар освіти Центральної Ради, М. Біляшівський – директор Київського міського музею, інші визначні політичні діячі, художники, учені. 4 листопада Центральна Рада затвердила статут Академії, а 5 грудня 1917 р. відбулось урочисте її відкриття. Видатні українські художники Михайло Бойчук, Микола Бурачек, Михайло Жук, Василь та Федір Кричевські, Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Георгій Нарбут стали першими членами Академії мистецтв.

О. Мурашко. Жінка з квітами. 1918 р.

Поміркуйте

У чому проявлявся вплив модернізму на образотворче мистецтво України 1917–1921 рр.?

Ректор Української академії мистецтв М. Бойчук згуртував навколо себе талановиту молодь, переважно селянського походження, якій були відомі й зрозумілі традиції народного мистецтва. Твори художників цієї групи були цілком оригінальним явищем, що не мало аналогів у попередні періоди. Школа Бойчука справила значний вплив на подальший розвиток не лише українського, а й світового мистецтва. Його послідовники творили в багатьох країнах світу.

Ф. Кричевський. Наречена. 1910 р.

З 1917 р. в Україні працював видатний графік Г. Нарбут. На замовлення Центральної Ради, а пізніше гетьманського уряду він виконував проекти грошових знаків, поштових марок, державного герба і печатки, форми для війська, обкладинок до ратифікаційних актів, грамот з нагоди різних урочистих подій тощо. За радянських часів цей виняткового таланту художник плідно працював над оформленням книжкових видань, журналів,

виступав з нищівними політичними карикатурами на білогвардійців. Його життя урвалося весною 1920 р., під час окупації польськими військами Києва.

У жовтні 1918 р., ще в умовах Гетьманату, у Ромнах на Сумщині було відкрито перший в Україні пам'ятник Т. Шевченку. Монумент спорудив молодий скульптор Іван Кавалерідзе. Це було всеукраїнське національне свято. На концерті з нагоди відкриття пам'ятника виступили поет Микола Вороний, ушановані співаки Марія Литвиненко-Вольгемут і Михайло Микиша.

У 1919–1920 рр. почалося виконання радянського плану монументальної пропаганди, якому більшовики надавали надзвичайно великого значення як знаряддю ідеологічної боротьби. У травні 1919 р. було опубліковано декрет РНК УСРР «Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпакам». Натомість рекомендувалося відкривати пам'ятники видатним революціонерам. У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі було відкрито пам'ятники

Часопис «Наше минуле». 1918 р.
Художник Г. Нарбут.
Титульна сторінка

К. Марксу, встановлено погруддя В. Леніна, Я. Свердлова, Р. Люксембург, Ф. Енгельса. Особливої художньої цінності вони не мали і служили своєрідними ідеологічними символами нового режиму. Водночас нищилися встановлені до революції монументи, чимало з яких були творами мистецтва.

Культурні процеси 1917–1921 рр. відбувалися на зламі історичних епох, утілюючи в собі яскраві, неповторні ознаки того часу, і багато в чому суттєво сприяли подальшому розвитку української культури.

Підсумки й узагальнення

Незважаючи на складні соціально-економічні і політичні умови, література і мистецтво в період Української революції переживали період небувалого злету. У цей час руйнувалися закостенілі канони і обмеження, які стримували літературно-мистецький процес. У літературу і мистецтво прийшло нове покоління, яке у своїх творах прагнуло, з одного боку, відбити романтичні очікування, які принесла нова епоха, а з іншого, – розкрити увесь трагізм боротьби в суспільстві, яка часто набувала братовбивчого характеру. Більшовики прагнули підпорядкувати художню творчість своїм вузькопартійним цілям, але взяти її під контроль в 1917–1921 рр. ще не встигли.

Перевірте себе

1. Назвіть українських літераторів, що почали творити в 1917–1920 рр. Які літературно-художні напрями вони репрезентували?
2. Із чікими іменами пов'язано розвиток театрального мистецтва України в 1917–1920 рр.?
3. Чому, на ваш погляд, важкий і драматичний період Української революції і боротьби за національну державність супроводжувався бурхливим розвитком музично-хорового мистецтва?
4. Коли і з якою метою було утворено Українську академію мистецтв?
5. Що вам відомо про творчість Г. Нарбута?
6. У чому полягав радянський план монументальної пропаганди?
7. Кого, на вашу думку, слід включити до плеяди кращих представників української культури 1917–1920 рр.?

Документи

Постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 18 січня 1919 р. «О передаче всех театров и кинематографов в ведение отдела просвещения»

Все театры и кинематографы передасть в ведение отдела просвещения. Возложить на отдел просвещения обязанность разработать инструкцию местным Советам о порядке заведования театрами и кинематографами.

Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – 18 января.

Запитання і завдання

Чому радянський уряд України так поспішав з прийняттям постанови про театри та кінематографи?

§64. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

Згадайте 1. Які модернізаційні зміни відбувалися в православних єпархіях України в 1900–1917 рр.? Чим вони були викликані? 2. Які релігійні конфесії і в яких регіонах України діяли на початку XX ст.?

Творче завдання Чи є підстави вважати зміни в церковному середовищі України 1917–1918 рр. органічною частиною Української революції?

1. Початок інституційного розколу в православній церкві в Україні

Революційна атмосфера 1917–1921 рр. стимулювала процес *секуляризації* культури, тобто звільнення людини від релігійного мислення, повернення до реального світу з його проблемами. У суспільстві популяризували гасла релігійної терпимості, свободи віровизнання, відокремлення церкви від держави, школи від церкви тощо. Одним з наслідків цього було поширення атеїстичних поглядів.

Разом з тим секуляризація стимулювала прагнення духовенства до реформування церкви, пристосування її до запитів мирян, які швидко змінювалися.

Російська православна церква (РПЦ), у лоні якої перебувала абсолютна більшість віруючих України, відреагувала на крах самодержавства прагненням до централізації вищої церковної влади і спробами зберегти свій контроль над усіма єпархіями колишньої імперії. Коли на Першому всеросійському з'їзді духовенства і мирян, який було скликано в Москві 1 червня 1917 р., представники українських єпархій виступили з пропозицією підтримати пункт про національно-територіальну автономію України, їм було відмовлено. У серпні 1917 р. в умовах наступу антиукраїнських сил Тимчасовий уряд заборонив скликання Всеукраїнського церковного з'їзду. У той

же час 15 серпня 1917 р. вперше за 217 років було скликано Всеросійський Помісний церковний собор, який 5 листопада 1917 р. прийняв рішення про відновлення Московського патріархату, скасованого ще Петром I. Патріархом Російської православної церкви було обрано Тихона.

У свою чергу, у середовищі духовенства і віруючих України стало поширюватися прагнення до демократизації церковного життя і повернення до статусу незалежності (автокефалії) Української православної церкви. Цей статус московські церковники за допомогою царату знищили в XVII ст., перетворивши православ'я на знаряддя русифікації і зміцнення імперського контролю над Україною.

Уперше бажання мати цілком незалежну від РПЦ Українську автокефальну православ-

Василь Липківський

ну церкву (УАПЦ) було висловлене на Подільському та Полтавському єпархіальних з'їздах, що відбулися навесні 1917 р. Наприкінці весни 1917 р. з ініціативи протоієрея **Василя Липківського** було засновано «Братство воскресіння», яке очолило рух за утворення УАПЦ. З часом воно перетворилося на Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР), що прийняла рішення про скликання Всеукраїнського православного собору.

Собор розпочав роботу в січні 1918 р. Але зміна політичної ситуації і захоплення Києва більшовиками не дозволили делегатам дійти логічного рішення – проголошення автокефалії.

Короткочасне панування більшовиків на початку 1918 р. в Україні супроводжувалося терором не лише проти світських і військових противників більшовизму, але й проти духовенства. У січні 1918 р. в Києві було вбито митрополита Київського і Галицького Володимира.

Поміркуйте

Чому одні політичні сили підтримували автокефалію, а інші виступали проти автокефалії?

У червні 1918 р., за гетьмана П. Скоропадського, Всеукраїнський православний собор відновив роботу. Тепер у його складі переважали делегати промосковської орієнтації, які ухвалили, що православні єпархії в Україні залишаються під юрисдикцією Московського патріархату. 22 липня Собор прийняв рішення про надання українським єпархіям автономії у складі РПЦ. Але богослужіння, як і раніше, вести українською мовою забороняв. Лише після служби, якщо побажають парафіяни, дозволялося користуватися українською мовою.

Проте опір прибічників автокефалії не було зламано. У жовтні 1918 р. на 3-й сесії Собору виступив О. Лотоцький, член УПСФ, якого гетьман перед цим призначив міністром віросповідань. Новий міністр був відомим українським істориком церковного права, діячем національно-визвольного руху. Від імені уряду він виступив за проголошення автокефалії української православної церкви. Цей заклик реакційне духовенство зустріло вороже.

Після приходу до влади в Україні Директорії ідея автокефалії нарешті стала перетворюватися в реальність. **1 січня 1919 р.** Директорія УНР, виходячи з принципу, що в незалежній державі повинна бути й незалежна церква, проголосила автокефалію Української православної церкви. Але політична нестабільність 1919 р. не дозволила реалізувати це рішення.

2. Радянська влада і церква

Установивши в 1919 р. контроль над Україною, більшовики повернулися до антицерковної політики. Наприкінці **січня 1919 р.** Раднарком УСРР ухвалив «Закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Цей закон передавав у руки держави храми і все церковне майно, надавав органам влади право закривати небажані їм храми. Атеїстичне керівництво більшовицької партії повело наступ на релігію і церкву. Тисячі священників і віруючих стали жертвами червоного терору. Частину храмів і монастирів було закрито, релігія оголошувалася «опіумом для народу», віруючі ставали неповноправними громадянами.

Разом з тим, не маючи змоги покінчити з релігією і церквою водночас, держава дозволила діяльність багатьох релігійних громад. Серед них були

і автокефальні, які тоді ще не були об'єднані в окрему церкву. Влада поступалася значною мірою під тиском віруючих, а також із метою внести елементи конфронтації в церковне середовище України і одержати додаткові важелі впливу на церкву.

3. Постановля Української автокефальної православної церкви

Процес організаційного згуртування автокефальних парафій завершився оформленням Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яка ґрунтувалася на національних традиціях, мала свою ієрархію і канони. Відбулося це на Першому всеукраїнському церковному соборі духовенства і мирян, який працював у Києві 14–30 жовтня 1921 р.

Приблизно сьома частина складу Собору була священнослужителями, решта – миряни, і серед них відомі українські інтелігенти – академіки Агатангел Кримський та Сергій Єфремов, професори Володимир Чехівський, Григорій Стороженко та Петро Стебницький, композитор Кирило Стеценко, письменники Людмила Старицька-Черняхівська та Григорій Косинка.

Єпископам, які належали до Російської православної церкви, її керівництвом було заборонено брати участь у Соборі.

Поміркуйте

Чому єпископам РПЦ було заборонено брати участь у Соборі?

Згідно з існуючими церковними канонами це означало, що Собор не мав права обирати предстоятеля церкви (митрополита) та висвячувати єпископів. Адже вважалося, що благодать Духа Святого передається через єпископів. Це дуже важливе для віруючої людини питання: оскільки не було єпископів, то постало запитання: чи був присутній на Всеукраїнському Соборі Христос, чи говорив на Соборі Дух Святий?

У ситуації, коли стало неможливо провести звичним способом поставлення єпископів, Собор вирішив провести це через рукопокладення самих священників і всіх учасників Собору. Саме таким чином (через рукопокладення священників) відновлювалася церковна ієрархія в перші століття християнства. Про це поінформували учасників Собору його делегати, знавці церковної історії В. Чехівський, А. Кримський, Г. Стороженко та ін. Таким чином, учасники Собору вирішили відійти від канонів, які вони вважали застарілими, і скористатися практикою перших століть християнства.

Саме покладанням рук усього присутнього на Соборі духовенства було висвячено в єпископи активного поборника автокефалії протоієрея Василя Липківського, якого потім одноголосно обрали митрополитом Київським і всієї України УАПЦ, а його заступником – протоієрея Нестора Шараївського. Після цього вони звичайним (канонічним) способом рукоположили інших 27 єпископів для УАПЦ.

Були затверджені головні засади життя Української церкви: автокефалія, відокремлення від держави, соборноправність (*на відміну від всевладдя єпископату*), а також рідна мова в храмах та в церковних школах.

Собор визнав примусовий перехід Київської церкви під зверхність Московського патріархату 1686 р. аморальним та антиканонічним актом.

Після проголошення автокефалії за УАПЦ пішла меншість православних єпархій. Російська православна церква та її чинники в Україні не визнали рішень Собору. Серед самих прибічників автокефалії також не було єдності: частина вважала за необхідне одержувати дозвіл на заснування УАПЦ звичним шляхом. Однак ця подія стала важливою віхою на шляху формування *єдиної помісної православної церкви в Україні*.

4. Греко-католицька церква

На відміну від Російської православної церкви, яка після Лютневої революції 1917 р. переживала період інституційного розколу, Українська греко-католицька церква перебувала в стані стабільності. На чолі її стояв митрополит Андрей Шептицький, якого після краху самодержавства відпустили з російського заслання, куди його разом з тисячами галицьких інтелігентів відправили після захоплення Львова військами Російської імперії.

Греко-католицьке духовенство брало активну участь в організації української держави в Західній Україні.

Поміркуйте

Що підштовхувало греко-католицьких священиків до участі в державному будівництві?

Серед кола галицьких політиків, які 19 жовтня 1918 р. проголосили Українську державу і увійшли до складу Української Національної Ради, був Андрей Шептицький, ряд єпископів і священиків. Чимало осіб духовного сану очолювали місцеві органи влади. В Українській галицькій армії служило близько сотні духівників, кожен третій з яких загинув під час бойових дій.

Основним пунктом політики ЗУНР у сфері релігійно-церковних відносин був принцип свободи совісті, віросповідання й рівноправності основних конфесій у Західній Україні. Це було надзвичайно актуально, адже в краї проживали численні католицька й іудейська общини.

Після окупації Східної Галичини польськими військами почалися репресії, зокрема було заарештовано близько тисячі греко-католицьких священиків. Але УГКЦ продовжувала чітко дотримуватися національної орієнтації. Зокрема, коли було прийняте рішення Антанти про остаточне закріплення Східної Галичини за Польщею, митрополит А. Шептицький на аудієнції в прем'єр-міністра Франції Р. Пуанкаре висловив протест.

Підсумки й узагальнення

У 1917–1920 рр. відбулися глибокі зміни в суспільному становищі церкви. Серед населення посилювалися атеїстичні погляди. Православна церква в Наддніпрянщині переживала глибокий розкол. Після перемоги більшовиків вона перетворилася на об'єкт переслідувань і репресій. Разом з тим у православ'ї України сформувалися передумови для створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка діяла в Західній Україні, залишалася надійним оплотом національного визволення. Її єпископат і рядові священики активно включилися в розбудову державності на західноукраїнських землях.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте причини послаблення впливу церкви в суспільстві в умовах революції.
2. Які обставини викликали відновлення Московського патріархату і який вплив це справило на православні єпархії України?
3. Охарактеризуйте початковий етап руху за автокефалію Української православної церкви.
4. Коли і за яких умов Директорія проголосила автокефалію?
5. Охарактеризуйте політику радянської влади щодо релігії і церкви.
6. Розкрийте обставини оформлення УАПЦ на Першому всеукраїнському церковному соборі духовенства і мирян.
7. Чому ідея утворення УАПЦ зустріла схвалення в колах української інтелігенції?
8. Яку роль у революційних подіях в Україні 1917–1921 рр. відіграла УГКЦ?

Документи

З проповіді митрополита УАПЦ Василя Липківського на Першому Всеукраїнському церковному соборі духовенства і мирян

Чи не порушуємо ми православ'я?

Голова Церкви, – як сказано у Святому Письмі, – це Ісус Христос. Віри в Ісуса Христа і Бога ми не порушуємо. А тіло Церкви – це ми всі, вся людність...

Зараз канонічним устроєм прикриваються всі реакціонери, які хотіли б, щоб церква Христова не розвивалася, щоб зашити її в залізну одіж. Є щось далеко важливіше, ніж єпископи, це єсть поступове життя, що касує все, що віджило, і встановлює те, що потребує життя. Життя і час касують закони. А що канони можемо змінити і ми, то на це Христос Спаситель дав право, що він сказав, що не чоловік для суботи, а субота для чоловіка. Не канони повинні панувати над нами, а ми над канонами... Дух цих канонів – це звичайний дух монархічної влади єпископів в церкві. Коли ми перечитаємо поважно ці канони, то побачимо, що в цих канонах єдиним чинником церковного життя є єпископи. Єпископи висвячують єпископів. Єпископи судять єпископів. Єпископи збираються на собори. Єпископи розподіляють між собою владу. Єпископи судять священників і мирян... А священники й диякони? Вони зовсім не являються по канонічному устрою активними чинниками церкви. Вони є тільки слуги єпископа. А миряни? Вони доти є православними, доки чинять волю єпископа...

Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997. – С. 206–207.

Запитання і завдання

1. Чому керівництво УАПЦ приділяло особливу увагу питанню про канонічність?
2. Які історичні аргументи на користь канонічності УАПЦ наводить В. Липківський?

§65–66. НАШ КРАЙ В 1918 – НА ПОЧАТКУ 1921 Р.

Згадайте 1. Які зміни відбулися в краї на початку ХХ ст.? 2. Як події Першої світової війни і початкового етапу революції торкнулися твого краю?

Події Української революції і періоду боротьби за збереження державної незалежності (1918–1920) належать до найважливіших подій в історії

України ХХ ст. У різних регіонах України вони мали свою специфіку, висвітленню якої повинен бути присвячений цей урок.

Перш за все згадайте про події в краї у 1917 р. Чи позначилася на ситуації у вашому регіоні ліквідація в Росії самодержавства? Які політичні партії діяли у вашому краї у 1917 р.? Хто був їхніми лідерами? Наскільки вони були популярними?

Як жителі вашого регіону відреагували на більшовицький переворот у Петрограді? Які найважливіші події відбулися в краї восени 1917 – на початку 1918 р.? Як відреагувало населення на Четвертий Універсал Центральної Ради і проголошення незалежності України?

Брестський мирний договір між УНР і державами німецько-австрійського блоку справив великий вплив на всю Україну. Які події відбулися під впливом цього договору у вашому краї? Що змінилося в краї під час Гетьманату П. Скоропадського? Як розвивалися події в 1919 р.: під час Директорії УНР, в умовах більшовицького режиму, в період деніківщини? Чим позначений 1920 р.? Чи вплинула на події в краї польсько-радянська війна? Боротьба з П. Врангелем? Якісь інші події?

Проаналізуйте особливості культурних процесів у вашому краї в зазначений період. Назвіть відомих вам діячів культури, розкажіть про їхній внесок у розвиток вітчизняної культури.

У вивченні історії рідного краю в 1918–1920 рр. вам можуть допомогти експозиції краєзнавчого музею. Відвідайте його.

§67. підсумково-узагальнюючий урок

1. Розвиток Української революції в 1918–1921 рр.

Боротьба за збереження державної незалежності України, яка вилася у жорстоку і кровопролитну війну 1918–1921 рр., була логічним продовженням Української революції 1917 – початку 1918 р. У цій війні розв'язувалися ті ж самі питання, які стояли в 1917 р.: по-перше, чи бути Україні незалежною державою; по-друге, чи об'єднуються, нарешті, воедино українці, що століттями проживали в різних державах; по-третє, чи матиме ця держава демократичний політичний і справедливий соціально-економічний устрій? Історія не дала позитивної відповіді на ці запитання. Державну незалежність було втрачено, надії на справедливе розв'язання соціально-економічних питань згасали. Народне господарство було зруйновано. Сотні тисяч людей загинули або змушені були емігрувати з України. Українському народу було нав'язано чужу йому за природою і прагненням «воєнно-комуністичну» модель соціально-економічного розвитку. Не було вирішено ще одне стратегічне завдання, яке стояло перед українським народом сотні років, – відновлення територіальної цілісності. Натомість, якщо в 1917 р. Україна входила до складу двох держав – Російської і Австро-Угорської імперій, то у 1920 р. – уже до складу чотирьох – радянської Росії, Польщі, Чехословаччини, Румунії. Українське питання ускладнилося ще більше.

Закономірно виникають запитання: які причини поразки українців; чи не пропали даремно всі їхні зусилля в ці буремні роки?

2. Прибічники і противники незалежності України

Для виявлення причин поразки України в боротьбі за збереження державної незалежності окреслимо головні політичні сили, які брали участь у війні, нагадаємо про їхні інтереси й наміри.

Ці сили поділялися на *дві великі групи*: одна з них воювала за *незалежну* українську державу, друга *не визнавала України* і боролася за включення її території до складу інших держав. Перша група репрезентувала різні верстви *українського* суспільства. Друга – була *позаукраїнського* походження, хоча й спиралася на певні соціальні й національні групи, політичні партії та об'єднання всередині України.

На позиції державної незалежності після певної еволюції стала й обстоювала її до останніх днів свого існування Українська Центральна Рада; до 14 листопада 1918 р. самостійницької позиції дотримувалися гетьман П. Скоропадський і його прибічники. Як самостійницька політична сила виникла і діяла Директорія УНР. За незалежність України виступала національно-комуністична меншість у КП(б)У.

До позаукраїнських сил належали перш за все білогвардійці, які відкидали ідею незалежності України і боролися за включення її до складу Росії. Вони мали певну підтримку в Україні. Російські білогвардійці спиралися також на Антанту, яка не визнавала незалежності України. З антиукраїнських позицій виступали правлячі кола Польщі, що прагнули розширення кордонів своєї держави за рахунок України.

Державну незалежність України відмовлялися визнати й більшовики. Вони також діяли як позаукраїнська партія, хоча й мали в Україні своїх прихильників.

З особливих соціально-політичних позицій виступали анархісти, які відкидали необхідність існування центральної влади взагалі, у тому числі й в Україні.

Ідея незалежності України знаходила підтримку в різних соціальних верствах суспільства: найбільше серед національної інтелігенції та селян-

Емігранти із ЗУНР перед від'їздом з Австрії до Чехословаччини. 1920 р.

ства, менше – серед робітників, підприємців, поміщиків. Серед прихильників незалежності переважали українці. Однак в армії, державному апараті, політичних партіях, що стояли на платформі незалежності, були росіяни, євреї, поляки, представники інших національних груп України. Ідея самостійної України надихала їх на опір переважаючим силам противника. Цей опір тривав доти, доки останній солдат Армії УНР не залишив межі України.

3. Зміни в поглядах противників незалежності

Уперта боротьба за збереження незалежності України справила сильний вплив не лише на реальних і потенційних її прихильників, але й на послідовних противників. Якщо А. Денікін цілковито відкидав будь-які пропозиції щодо визнання суверенітету України, існування якої він не визнавав і відповідно до традицій царського режиму називав Малоросією (Південь – Новоросією), то його наступник П. Врангель різко змінив позицію. До українців він звертався рідною їм мовою («*Сини України*») і погоджувався на переговори з представниками УНР про майбутній суверенний статус Української держави.

Керівники РКП(б) і РСФРР також поступово відійшли від унітаристських поглядів на побудову соціалістичної радянської республіки, яких вони дотримувалися до 1917 р. Під впливом успіхів національно-визвольного руху в 1917–1919 рр. вожді більшовиків у 1920 р. стали декларувати свою прихильність до ідеї незалежної радянської України. Характерно, що до її складу були включені й південно-східні території (колишня «Новоросія»). Як відомо, на цих територіях на початку 1918 р. були створені Донецько-Криворізька, Таврійська, Одеська і Донська радянські республіки, включені безпосередньо до складу Росії. Тепер стало доконаним фактом, що це не Росія, що тут живуть переважно українці і що ця територія входить до складу України. Коли в травні 1921 р. В. Леніну показали пробний екземпляр «Атласа Росії», він висловив своє незадоволення тим, що весь радянський простір був зображений як суцільний масив. «Кордони республік (Україна) і автономних областей повинні бути скрізь особливо показані», – зазначив вождь більшовиків. Звичайно, В. Ленін був далекий від намірів захищати український визвольний рух. Але йому було зрозуміло, що грубе ігнорування очевидної істини – існування України і прагнення її народу до суверенітету – цілком абсурдне і викличе нове піднесення антибільшовицького, національно-визвольного руху.

Правлячі кола Польщі, у свою чергу, відмовилися від намірів відтворення Речі Посполитої в кордонах 1772 р. і погодилися на визнання незалежності УНР (крім західноукраїнських земель). Відбувалася також еволюція в поглядах керівників держав Антанти щодо майбутнього України: від принципового невизнання незалежності вони переходили до гнучкішої позиції, схиляючись до можливості за певних умов і в певних межах визнати її суверенітет. Так, коли за згодою Антанти до складу Польщі було включено Західну Україну, то їй обіцяли автономію. На умовах надання автономії до складу Чехословаччини було включено Закарпаття.

Зміни в ставленні до ідеї незалежності України її противників мали вимушений характер. Із часом їхня позиція могла змінитися, що врешті й сталося. Створена переважно більшовиками радянської Росії, Україн-

ська СРР насправді в 1920 р. не була ні незалежною, ні автономною. Компартія (більшовиків) України, яка керувала УСРР, була невід'ємною складовою частиною РКП (б) і мала в ній права обласної організації. Нічого на свій розсуд зробити вона не могла. Програма РКП (б), прийнята в березні 1919 р., передбачала унітарний характер радянської республіки і як тимчасовий варіант визнавала федерацію. У 1920 р. більшовики ніяких змін у своїй програмі не зробили, тому їх «визнання» України незалежною не мало ніякого значення і виявилось звичайним обманом.

Українці не одержали автономії ні в Галичині, ні в Закарпатті. Антанта мала важелі тиску на Польщу і Чехословаччину, але не скористалася ними, щоб захистити інтереси українців.

Але не слід думати, що обіцяючи поступки українцям, противники їх суверенітету стояли на позиціях обману. Це не так. Їхні заяви свідчили про невпевненість у власних силах. Це були дуже сильні противники, і вважатися їм могла примусити лише потужна морально-політична і воєнна протидія. Саме такою протидією противникам незалежної України і були в 1918–1921 рр. українські самостійницькі сили.

4. Причини поразки в боротьбі за державну незалежність

Незважаючи на широкий розмах, боротьба за державну незалежність України закінчилася поразкою. До цього спричинилися дві групи причин.

Внутрішньоукраїнські причини. Об'єднане ідеєю самостійності українське суспільство було розколоте в питаннях про політичний устрій Української держави, про соціально-економічний лад. Серед українських самостійників були республіканці, монархісти, прихильники радянського устрою. Одні з них стояли на буржуазно-ліберальних чи поміщицько-буржуазних позиціях, інші – на соціалістичних чи навіть ліво-соціалістичних, комуністичних. Така соціально-політична диференціація – звичайне явище для народів, які перебували на модерному етапі розвитку. Але в ім'я загальнонаціональних інтересів, в ім'я державної незалежності різні політичні сили прагнуть шляхом компромісів знайти «середню», прийнятну для більшості лінію. В Україні 1917–1920 рр. цього не сталося. Навпаки, між національними силами різної політичної орієнтації точилася жорстока боротьба. Центральну Раду шляхом перевороту ліквідував гетьман П. Скоропадський, гетьманський режим упав під тиском іншого самостійницького режиму – Директорії УНР. Що ж до націонал-комуністів, то вони визнавали лише одну форму незалежної української держави – радянську і боролися як проти Гетьманщини, так і проти Директорії УНР.

Водночас в умовах Директорії частина селянства та інтелігенції України відмовилася від підтримки будь-якої форми національної української державності, центральної влади взагалі, зосереджувалася на місцевих інтересах. Це була «отаманщина», яка перетворилася на справжню «ракову пухлину» української державності, руйнуючи її зсередини.

Серед дослідників Української революції є точка зору, що українську державність можна було зберегти, застосувавши проти її явних і потенційних противників терористичні методи боротьби. Зокрема, посилаються на досвід більшовиків, які червоний терор зробили засобом державної політики. Саме більшовики першими в Європі створили для своїх противників концтабори; вони брали заручників з числа ні в чому не повинних

людей і безжально розстрілювали їх; під загрозою розстрілу членів сімей (у випадку зради) вони примушували працювати на себе офіцерів царської армії і антирадянськи налаштованих спеціалістів. Так боролися із своїми противниками більшовики. Політичні й моральні переконання представників українського політикуму всіх напрямків не допускали терору як засобу державної політики.

Таким чином, боротьба за збереження незалежної української держави знесилювалася міжусобицею – війною між самими українцями, що в кінцевому підсумку й призвело до поразки. У цьому виявилася недостатня зрілість національних сил. Це був урок наступним поколінням борців за незалежність України.

Зовнішньополітичні причини. Історія визвольних рухів різних народів показує, що для успіху в боротьбі за незалежність необхідна сприятлива міжнародна ситуація.

Так, Болгарія не могла б скинути османське ярмо, коли б проти Туреччини не виступила Росія.

Поляки декілька разів повставали проти російського панування, але незалежність здобули лише після краху трьох імперій – Російської, Німецької, Австро-Угорської і всебічної допомоги держав Антанти, коли більшовики в 1920 р. стояли біля стін Варшави.

Українська революція відбувалася за *несприятливої міжнародної обстановки*. Найголовніше, що Україні не прийшли на допомогу Франція і Англія – головні переможці в Першій світовій війні, з допомогою яких утвердили свою незалежність, крім Польщі, Чехословаччина і Прибалтійські країни – Литва, Латвія і Естонія.

Географічне положення України, тодішня система міжнародних відносин поставили Антанту на бік російських білогвардійців і Польщі – противників утвердження української державності. Союз УНР з Німеччиною і Австро-Угорщиною був вимушеним і не приніс довготривалого виграшу: ці держави зазнали поразки у світовій війні, і Україна автоматично потрапила в табір переможених. Звичайно, Україну не ставили на одну площину з Німеччиною і Австро-Угорщиною, але все ж докоряли, що Брестський мир сприяв продовженню світової війни і збільшенню жертв з боку Франції і Англії.

5. Історичне значення визвольної боротьби 1917–1920 рр.

Але зусилля українців у боротьбі за власну державність, за відновлення територіальної цілісності своєї країни не були даремні. Рівень національної свідомості українського народу в 1917–1920 рр. значно виріс. Сотні тисяч учасників подій, які до краху самодержавства в лютому 1917 р. не уявляли, що таке Україна, стали переконаними українськими патріотами, готовими на жертви за її незалежність. Українці зробили ще один крок на шляху свого перетворення на модерну націю. Переконалим свідченням цього був той факт, що декілька років поспіль вони мали власну державу. Ця обставина не могла минати безслідно. Досвід державотворення 1917–1920 рр. міцно вкарбувався в їхню історичну пам'ять, став потужним чинником націотворення. Незважаючи на величезні втрати і страждання, які випали на долю українського народу, його прагнення до самозбереження як окремої національної спільноти не зникло. З цього прагнення

цілком природно народжувалося переконання, що нормальний розвиток неможливий без власного державного організму. Це було головною запорукою майбутнього відродження Української держави.

«Нема сорому в тому, щоб бути переможеним в боротьбі за свободу, – писав відомий історик І. Лисяк-Рудницький. – Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу майбутні покоління, що продовжуватимуть цю саму боротьбу на новому історичному етапі».

Перевірте себе

1. Чи можна вважати Брестський мирний договір між Українською Народною Республікою і державами німецько-австрійського блоку успіхом української дипломатії, чи це була помилка, яка пізніше унеможливила встановлення конструктивних відносин між Україною і країнами Антанти?
2. Дайте узагальнюючу характеристику Української Держави П. Скоропадського. У чому, на ваш погляд, виявилася нестійкість Гетьманату?
3. Випишіть у хронологічній послідовності події, які відбувалися в Україні протягом грудня 1918 – липня 1919 р.
4. Назвіть відомих вам діячів Директорії. Які головні події відбулися в Україні під час перебування при владі Директорії?
5. Які принципи було покладено в основу державного управління більшовиків в Україні?
6. Охарактеризуйте політику більшовицького керівництва щодо селянства в роки громадянської війни.
7. Дайте узагальнюючу характеристику діяльності політичних партій України в роки національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр.
8. У чому полягала суть поглядів українських націонал-комуністів? Які українські партії мали націонал-комуністичне спрямування?
9. Висвітліть наслідки для України радянсько-польської війни.
10. Охарактеризуйте причини поразки самостійницьких сил України у воєнних діях 1918–1921 рр.
11. Підготуйте доповідь про воєнні дії 1918–1921 рр. на території рідного краю. Яку роль відіграло в них селянство?
12. Які головні події в розвитку культури відбулися в Україні в 1917–1920 рр.?

Розв'яжіть творче завдання до Теми 4

Охарактеризуйте співвідношення національного й соціального чинників у подіях в Україні 1918–1920 рр.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 5 грудня 1917 р. – урочисто відкрито Українську академію мистецтв
 27 січня (9 лютого за н. ст.) 1918 р. – Брестський мирний договір між УНР і державами німецько-австрійського блоку
 1918 р. – засновано Державний симфонічний оркестр під проводом О. Горілого
 18 лютого 1918 р. – початок наступу німецьких військ на Східному фронті
 3 березня 1918 р. – підписання Брестського мирного договору між РСФРР і Німеччиною
 7 березня 1918 р. – повернення Української Центральної Ради до Києва

- 28–29 квітня 1918 р.** – переворот П. Скоропадського і утвердження Гетьманату
- Травень 1918 р.** – розкол Української партії соціалістів-революціонерів, відокремлення лівого крила – боротьбистів
- 5–12 липня 1918 р.** – I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У)
- Серпень 1918 р.** – утворення Українського національного союзу (УНС)
- 6 жовтня 1918 р.** – урочисте відкриття Державного українського університету у Києві
- 22 жовтня 1918 р.** – відкрито Український університет у Кам'янці-Подільському
- 1 листопада 1918 р.** – українське національне повстання у Львові
- 9 листопада 1918 р.** – створення Державного Секретаріату Західно-української Народної Республіки
- 13 листопада 1918 р.** – анулювання Росією Брестського миру
- 13–14 листопада 1918 р.** – утворення Директорії
- 24 листопада 1918 р.** – урочисте відкриття Української академії наук
- 1 січня 1919 р.** – Директорія УНР проголосила автокефалію Української православної церкви
- Січень 1919 р.** – Раднаком УСРР ухвалив «Закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»
- 1919 р.** – засновано Новий драматичний театр ім. І. Франка
- 1919 р.** – створено Державну українську мандрівну капелу (ДУМКА)
- 5 лютого 1919 р.** – вступ радянських військ у Київ
- Початок березня 1919 р.** – III з'їзд КП(б)У.
- 6 квітня 1919 р.** – евакуація військ Антанти з Одеси
- Травень 1919 р.** – заколот М. Григор'єва
- Червень 1919 р.** – Чортківська офензива
- Липень 1919 р.** – Раднаком УСРР схвалив «Положення про єдину трудову школу Української СРР»
- Липень–серпень 1919 р.** – наступ об'єднаних українських армій на Правобережжі
- Серпень 1919 р.** – об'єднання УСДРП (незалежних-лівих) з УПСР (комуністів-боротьбистів) в Українську комуністичну партію (боротьбистів)
- Осінь 1919 р.** – поразка військ Директорії і УГА
- 4 грудня 1919 р.** – прийняття VIII Всеросійською партконференцією більшовиків запропонованої В. Леніним резолюції «Про радянську владу на Україні»
- 11 грудня 1919 р.** – утворення Всеукрревкому
- Грудень 1919 р. – квітень 1920 р.** – Перший зимовий похід військ УНР
- 1920 р.** – відкрито робітничі факультети (робітфаки)
- 1920 р.** – реорганізація всіх шкіл в єдину загальноосвітню трудову семирічну школу
- У 1920 р.** – на базі музично-драматичної школи ім. М. Лисенка створено Київський музично-драматичний інститут
- Січень 1920 р.** – оформлення Української комуністичної партії
- 5 лютого 1920 р.** – прийняття Всеукрревкомом земельного закону
- 21 квітня 1920 р.** – Варшавський договір
- 6 травня 1920 р.** – вступ польської армії і військ УНР у Київ

- 8 липня 1920 р. – утворення Галицького революційного комітету (Галревкому)
- 11 липня 1920 р. – ультиматум Керзона
- 2 серпня 1920 р. – рішення ЦК РКП(б) про утворення Південного фронту для боротьби з П. Врангелем
- Серпень 1920 р. – переговори делегації УНР з П. Врангелем в Ялті
- Серпень 1920 р. – утворено Республіканську комісію по боротьбі з неписьменністю
- Вересень 1920 р. – угода уряду УСРР з махновцями про спільні дії в боротьбі з П. Врангелем
- 12 жовтня 1920 р. – укладення перемир'я між Польщею та РСФРР
- 7–9 листопада 1920 р. – штурм Перекопа
- 25 листопада 1920 р. – розрив радянським командуванням угоди з махновцями
- 18 березня 1921 р. – Ризький мир з Польщею
- 14–30 жовтня 1921 р. – Перший всеукраїнський церковний собор духовенства і мирян проголосив Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ)
- Листопад 1921 р. – Другий зимовий похід; завершення збройної боротьби регулярних військ УНР за незалежність України
- 1921 р. – ліквідовано «Просвіти»

Умовні скорочення

- Всеукрревком – Всеукраїнський революційний комітет
- ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія
- Галревком – Галицький революційний комітет, більшовицький уряд Східної Галичини
- ЗО УНР – Західна область Української Народної Республіки
- ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
- КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
- КПСГ – Компартія Східної Галичини
- РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
- РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
- УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
- УГА – Українська галицька армія
- УКП – Українська комуністична партія
- УКП(б) – Українська комуністична партія (боротьбисти)
- УНС – Український національний союз
- УРНГ – Українська рада народного господарства
- УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- ЦВРК – Центральний військово-революційний комітет
- ЦУПКом – Центральний український повстанський комітет

Вступ

§ 1. Що і як вивчають у 10 класі в курсі історії України	3
--	---

Тема 1. УКРАЇНА В 1900–1913 рр.

§ 2–3. Україна перед історичними викликами ХХ ст.	8
§ 4. Сільське господарство України на початку ХХ ст.	16
§ 5. Промисловість України на початку ХХ ст.	22
§ 6. Зміни в соціальному складі населення України.	26
§ 7–8. Перехід до політичного етапу визвольного руху в Наддніпрянській Україні	32
§ 9–10. Партійне будівництво в Наддніпрянщині на початку ХХ ст.	37
§ 11–12. Російська революція 1905–1907 рр. на українських землях: січень–грудень 1905 р.	43
§ 13. Піднесення українського національного руху в роки революції 1905–1907 рр.	53
§ 14. Економічний розвиток України в 1907–1913 рр. і його соціальні наслідки	58
§ 15–16. Столипінська реакція і український національний рух в 1908–1913 рр.	66
§ 17–18. Наростання національного руху в Західній Україні 1900–1913 рр.	74
§ 19–20. Розвиток культури в Україні	83
§ 21. Церковне життя	92
§ 22. Наш край на початку ХХ ст.	98
§ 23. Підсумково-узагальнюючий урок	98

Тема 2. УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

§ 24–25. Плани Антанти і Троїстого союзу щодо України. Позиції українців	106
§ 26. Захоплення російськими військами Східної Галичини і Північної Буковини.	115
§ 27. Воєнні дії на території України в 1915–1916 рр.	121
§ 28. Україна в умовах наростання економічної та політичної кризи	126
§ 29. Українське суспільство і війна в 1915–1916 рр.	131
§ 30. Підсумково-узагальнюючий урок	137

**Тема 3. УКРАЇНЬСКА РЕВОЛЮЦІЯ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 –
ПОЧАТОК 1918 р.)**

§ 31–32. Початок Української революції	142
§ 33. Проголошення автономії України	152
§ 34. Другий Універсал та його наслідки	156
§ 35. Політична ситуація в Україні у липні–серпні 1917 р.	160
§ 36. Наростання політичної боротьби у вересні–жовтні 1917 р.	164
§ 37. Проголошення Української Народної Республіки.	168
§ 38. Політичний курс Української Народної Республіки	173

§ 39–40. Початок установлення більшовицької влади в Україні	177
§ 41. Війна радянської Росії з УНР і проголошення незалежності України	184
§ 42. Перша спроба радянзації України	189
§ 43. Наш край у березні 1917 – на початку 1918 р.	193
§ 44. Підсумково-узагальнюючий урок	194

Тема 4. УКРАЇНА В БОРОТЬБІ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1918–1920)

§ 45–46. Від Центральної Ради до Гетьманату П. Скоропадського	198
§ 47–48. Українська Держава П. Скоропадського	206
§ 49–50. Відновлення Української Народної Республіки. Директорія УНР	214
§ 51–52. Західноукраїнська Народна Республіка	225
§ 53–54. Українська соціалістична радянська республіка 1919 р.	235
§ 55. Боротьба за Наддніпрянську Україну влітку 1919 р.	244
§ 56. Денікінський режим в Україні і його крах	250
§ 57–58. Наддніпрянська Україна в 1920 р.	254
§ 59–60. Спроби українсько-польського й українсько-російського порозуміння 1920 р.	262
§ 61–62. Освіта і наука України 1917–1920 рр.	274
§ 63. Українське мистецтво	281
§ 64. Релігійне життя	288
§ 65–66. Наш край в 1918 – на початку 1921 р.	292
§ 67. Підсумково-узагальнюючий урок	293